

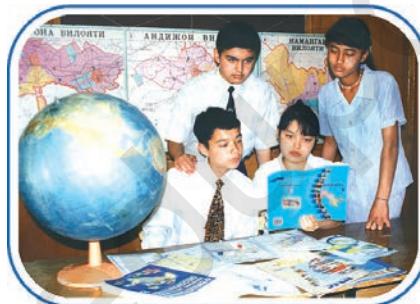
PAÝOZ MUSAÝEW, JAHANGIR MUSAÝEW

GEOGRAFIÝA

ÖZBEGISTANYŇ YKDYSADY
WE SOSIAL GEOGRAFIÝASY

Umumy orta bilim berýän mekdepleriň
8-nji synpy üçin derslik

Doldurylan altynjy neşir

*Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi
ministrligi tarapyndan neşire hödürленен*

«SHARQ» NEŞİRÝAT-ÇAPHANA
PAÝDARLAR KOMPAÑIÝASYNYŇ
BAŞ REDAKSIÝASY
Daşkent – 2019

UO·K: 91(575.1)(075)

KBK 65.04ýa721

M – 97

S y n ý a z a n l a r:

N. SAFAROWA, Nyzamy adyndaky Daşkent döwlet Pedagogika uniwersitetiniň «Geografiýa we ony okatmagyň metodikasy» kafedrasynyň dosenti, geografiýa ylymlarynyň kandidaty;

A. JABBAROW, Mukymy adyndaky Kokant döwlet Pedagogika institutynyň «Geografiýany okatmagyň metodikasy» kafedrasynyň dosenti;

Ş. HALMURADOW, Nyzamy adyndaky Daşkent döwlet Pedagogika uniwersitetiniň «Geografiýa we ony okatmagyň metodikasy» kafedrasynyň uly mugallymy;

S. BERDIÝEWA, Daşkent şäheriniň Mirabat tümenindäki 213-nji umumy orta tälüm berýän mekdebiň geografiýa mugallymy.

M – 97

Musaýew, Paýoz.

Özbekistanyň ykdysady we sosial geografiýasy: umumy orta bilim berýän mekdepleriň 8-nji synpy üçin derslik / Awtorlar: P. G. Musaýew, J. P. Musaýew. – D.: «Sharq», 2019. – 176 s.

I. Awtordaş.

UO·K: 91(575.1)(075)

KBK 65.04ýa721

Dersligiň temalaryna yerlesdirilgen şol QR – kod belgilerini skaner etmek arkaly temalara degişli internet maglumatlaryndan peýdalanyp bilseniz.

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan
kärende üçin çap edildi.**

ISBN 978-9943-26-923-1

© P. Musaýew, J. Musaýew, 2004, 2014, 2019.

© «Sharq» NÇPK Baş redaksiýasy, 2004, 2014, 2019.

I BAP. ÖZBEGISTANYŇ GEOGRAFIK ÝERLEŞİŞI WE DOLANDYRYŞ-ÇÄK GURLUŞY

1-nji ders

GİRİŞ

Özbegistanyň ykdysady we sosial geografiýasy nämäni öwrenýär?

Siz indi öñki synplarda alan bilimleriň esasynda Ýer yüzüniň, şol sanda, ýurdumazyň tebigaty barada başgalara-da maglumat berip bilersiňiz. Olardan daşary şeýle bilimler hem bar bolup, olar adamlaryň işi, durmuş ýörelgeleri we önemçiliğiň territorial tapawutlanyşy ýaly adamzat, jemgyyetçilik durmuş bilen gönüden-göni baglydyr. Ynha şu bilimleri öwrenýän ylym *ykdysady we sosial geografiýa* diýlip atlandyrylyar. Ol ilatlyň işiniň territorial guralyşy bilen bagly ykdysady we sosial meseleleri belli bir ýurt boýunça hem, bütün dünýä möçberinde-de öwrenýär. Şu okuwy ýylynda janajan Watanymyz – *Özbegistanyň ykdysady we sosial geografiýasy*ny öwrenýäris.

Hakykatdan hem, zawod, fabrik, firma, şypa mesgeni, tälîm edarasy ýa-da gündelik durmuş hyzmat etme kärhanalary pugta oýlanmazdan çem gelen ýerde gurulsa, adamlary görgä goýup, zähmeti we serişdäni biderek sarp etmäge mejbur edýär. Ahyrky netijede bu jemgyyetçilik zähmet öndüriligidiniň ýokarlanmagyna erbet täsir edýär.

Jemgyyetçilik zähmet öndürijiliği – maddy önemçilikde meşgul her bir işleyäniň hasabyna alınan milli girdejiniň mukdary.

Zähmet öndürijiliği önemçiliğiň maşynlar, hünärlı işçiler, elektrik enerjiýa, tebigy baýlyklar bilen üpjün edilenine, kärhana we ilatly punktlaryň adamlara amatly hem-de tebigy gurşawa zeper ýetmeýän ýerde döredilmegine, zähmetkeşeriň ýasaýyş şertlerine, dynç alşyna hem-de olara medeni-durmuş taýdan hyzmat edilişine hem bagly.

Eger çig mal, ýangyç, energiýa çeşmeleri we işçiler özara ýanaşyk ýerleşse, önemçilikde ýokary netijelilik üpjün edilýär. Yöne şeýle amatly ýerleşiş seýrek duşýar. Käbir ýerlerde çig mal yetişmezçılığı, başga ýerde ýangyç, energiýa ýetmezçılığı bolýar. Ynha şonuň üçin hem ýurdy ösdürmegiň milli maksatnamalarynda ilaty, önemçiliği ýerleşdirmek hem-de tebigatyň baýlyklaryndan peýdalanmak meselelerini territorial bitewi guramaga aýratyn üns berilýär.

Özbegistanyň ykdysady we sosial geografiýasy ýurdumyzyň milli ykdysadyýetini ilat we tebigy şert bilen özara baglylykda öwrenip, ony territorial guramagyň umumy prinsiplerini ylmy taýdan esaslandyrýar.

8-ji synpyň geografiýasy sizi ýurdumyzda jemgyýetçilik zähmet öndürjiliginı artdyrmaga, tebigy resurslary goramaga we umuman ilatyň durmuşynyň abadanlaşmagyna kömek edýän geografik bilimler bilen ýaraglandyrýar. Şonuň ýaly-da, geografik bilimiňizi artdyrmakda dürli çeşmelerden özbaşdak peýdalanmak usullaryny emele getirýär.

Bu predmetiň netijeleri üçin esas bolan maglumatlar – maddy deliller zaman bilen bilelikde üýtgeýär. Derslikde getirilen sıfırlı maglumatlar, surat, karta-shemalardaky maglumatlar we hatda ýeriň atlary hem ertir bu günküden tapawutlanmagy mümkün. Ykdysady we sosial geografiýa gündelik wakalardan we hadysalardan yzygider habardar bolup durmagy talap edýär.

Ýurdumyzda bazar ykdysadyýetine geçmek ýaly çylşyrymlı we giň gerimli proses geçýär. Şeýle wagtda ýurtda, her bir şäherde ýa-da obada belli bir meseleleriň emele gelmegi tebigydyr. Derslik sizi şeýle meseleler bilen tanyşdyrýar hem-de olaryň çözüwini tapmagy öwredýär.

Halkymyz ösüş ýolunda edermen zähmet çekýär. Ýurdumyzyň garaş-sızlygyny berkitmekde, aýratynam, siz ýaşlar işeňnír bolmalysyňyz we geljekki işiňiz bereketli bolmalydyr. **Çünki, zähmet öndürjiliği bazar gatnaşyklaryna geçmekde iň möhüm we iň esasy faktor hasaplanýar.** Özbegistanyň ykdysady we sosial geografiýasyny öwrenmek bu wezí-päniň möhümligini düşünmäge, diýmek, öz raýatlyk borjuňzy ýerine yetirmegiňize, ýurduň sosial-ykdysady durmuşynda işjeň gatnaşmagyňza kömek eder.

Elinizdäki derslik ýurdumyzyň milli ykdysadyýeti bilen tanyşdirmak bilen çäklenmän, geografik mazmundaky dürli edebiýatlardan, birlenji çeşmelerden peýdalanmaga mümkünçilik berýän endik we başarnyklar bilen hem ýaraglandyrýar. Siz şu derslikden ykdysady geografik obýekt, hadysa we prosesleri suratlandyrmak, beýan etmek usullaryny hem öwrenersiňiz.

1. Dersligiň sahabynyň ikinji sahypasynda berlen ykdysady we sosial düşünjeler hem-de adalgalardan iň bolmanda ikisini düsündirjek boluň!
2. Siziň pikiriňizče, önemcilik kärhanalaryny ýerleşdirmekde haýsy faktorlar möhüm hasaplanýar? Jogabyňzy esaslandyrjak boluň.

Geografik yerleşiş diýende näme düşünilýär?

Belli bir ýurt, çäk, welaýat, şäher, tümen, mähelle we hatda howlynyň özboluşlyklaryndan biri olaryň Yer yüzündäki gaýtalanmaz ornudyr. Bulara geografik yerleşiş diýilýär. Geografik yerleşisiň manysy **tebigy geografik yerleşiş, ykdysady geografik yerleşiş we syýasy geografik yerleşiş** ýaly bolýar.

Tebigy geografik yerleşiş, esasan, okean, deňiz, derýa, dag, çöl, tokaý, ýaýla ýaly iri tebigy obýektlere görä yerleşishi kesgitlense, **ykdysady geografik yerleşiş** dünýäniň erkin ykdysady sebitleri, dünýä söwda ýollary, iri söwda-senagat merkezleri we tebigy baýlyklardan peydalanmak mümkünçilikleri bilen kesgitlenýär. **Syýasy geografik yerleşiş** bolsa belli bir döwürde aýratyn döwletiň harby dawalar bolýan ýa-da bolmagy mümkün bolan çäklere we döwletlere görä nähili baglylygyna görä bahalanýar.

Geografik obýektler özara baglanyşykly bolýar. Ynha şu baglanyşygyň gerimine görä geografik yerleşiş mikro, mezo, makro möçberde ýuze çykýar. Indi Watanymyz Özbegistanyň geografik yerleşisindäki özboluşly taraplar, ony kesitleyän faktorlara garap geçeliň.

Tebigy geografik yerleşishi. Ülkämiziň howa ýagdaýy ýylyň köp böleginde açık we gurak bolýar. Üns berilse, Özbegistan Respublikasynyň Döwlet senasy «Serkuýaş hur ülkäm... (Güneşli azat ülkäm...)» diýip başlanýar. Tebigy geografik yerleşiş arkaly güneşli we yssy günleriň uzak dowam etmegi ýurdumazyň oba hojalygy, transport we gündelik durmuşda zähmet we maliýe sarp-harajatlaryň tygsytlanmagyna mümkünçilik berýär. Bulutsyz asmanymyz astronomik barlaglarda hem kömek edýär. Abu Reýhan Biruny, Ahmet al-Fergany, Mürze Ulugbek ýaly älem bilimdanlary biziň ýurtdan çykandygy ýone ýerden däl.

Ykdysady geografik yerleşishi. Islendik döwletiň ösüşini daşky ykdysady aragatnaşyklarsız göz önüne getirip bolmaýar. Daşky ykdysady aragatnaşyklaryň möçberi bolsa halkara zähmet bölünüşigi, galyberse-de, ykdysady geografik yerleşiş mümkünçiliklerine bagly. Adamzat ösüşiniň bellı bir basgaçaklarynda iri halkara söwda ýollary möhüm faktor bolupdyr.

Ykdysady geografik yerleşiş mümkünçilikleri döwrüň geçmegeni bilen özgermegi mümkün. Muňa syýasy wakalar, iri tebigy baýlyk gorlarynyň tapylmagy

we öndürilmegi, transport serişdeleriniň kämilleşmegi ýalylar sebäp bolýar. Muny ýurdumyzyň ykdysady geografik ýerleşisinde bolup geçen özgerişler mysalynda garap geçeris.

Mälim bolşy ýaly, miladydan öňki II asyrdan tä milady XVI asyra čenli Gündogary (Hindistan, Hytaý) Günbatar (Ýewropa ýurtlary) bilen baglap duran esasy söwda ýoly – «Beýik Ýüpek ýoly» Orta Aziýa arkaly geçipdir. Netijede Orta Aziýanyň bazarlarynda bol alyş-çalys pajarlap, ol hünärmentçiligiň we ekerançylygyň ösmegi, şäherleriň, ylmyň, medeniýetiň ösmegine uly itergi bolupdyr. Soňluk bilen Gündogar bilen Günbataryň arasyndaky söwda ýollary gury ýerden deňiz-okeanlara göcensoň, Orta Aziýa ykdysady geografik ýerleşisindäki amatlylyk peselipdir.

XIX asyryň ahyrlarynda Orta Aziýada demir ýol guruldy. Netijede Samarkant, Daškent ýaly iri şäherler demir ýol arkaly Russiyanyň merkezi raýonlary bilen baglanyp, Özbegistanyň çäginiň ykdysady geografik ýerleşisi ýene amatly bolupdyr. Emma sowet döwründe ykdysady geografik ýerleşis amatlyklaryndan esasan öňki Soýuz bähbitlidi.

Mälim bolşy ýaly, Özbegistan açık deňze (okeana) gönüden-göni çykmak mümkünçilige eýe bolmadık, dünýä okeanyna çykmak üçin iň bolmandı iki döwletiň çägini kesip geçmek zerur bolan dünýädäki iki ýurduň biri hasaplanýar. Ikinjisi Lihtenşteýn döwletidir. Şonuň üçin Özbegistan transport gurluşyny kämilleşdirip, dünýä okeanyna çykmagyň iň makul we ynamly ugruny saylamak boýunça çäreleri görди.

Garaşsyzlyk sebäpli Özbegistan daşary ýurtlar bilen erkin aragat-naşygy ýola goýmak hukugyny aldy. Taryhy tayıdan gysga wagtda ony azaly günorta goňşulary Owganystan, Pakistan, Eýran hem-de günbatardan Türkiye, gündogardan Hytaý we başga döwletler bilen baglaýan gury ýer we howa ýollary açylyp, Özbegistanyň ykdysady geografik ýerleşisini gowulandyrdy.

Aýratynam, Özbegistanyň «Bir mekan, bir ýol» taslamasynda gatnaşmagy netijesinde gadymy Ýüpek ýoly ruhyyetini gaýtadan dikeltmek, regional ykdysady hyzmatdaşlygy ösdürmek, ýurtlaryň transport infragurluşyny birleşdirmek mümkünçiligi güýçlendi.

Käte goňşy döwletleriň çägindäki käbir mümkünçilikler hem ýurduň ykdysady geografik ýerleşisine täsir etmegi mümkün. Meselem, Türkmenistan bilen Eýrany baglaýan demir ýol gurlansoň, ondan Özbegistan daşky aragatnaşyklarda peýdalanyp başlady.

I-nji surat. Özbegistanyň makrogeografik ýerleşishi.

Diýmek, islendik çägiň ykdysady geografik ýerleşisini bahalamakda onuň iri transport düwünlerine, şol sanda, deňiz ýollaryna görä nähili ýerleşyänligi hasaba alynyan eken. Şu babatda Özbegistanyň ykdysady geografik ýerleşishi barha amatlylaşýar.

Ykdysady we jemgyyétcilik durmuşynda döwletiň **syýasy geografik ýerleşishi** hem möhüm faktor hasaplanýar. Özbegistanyň suwerenitetini dünýä billeşigi ykrar edip, ol bilen 130-dan artyk döwlet bilen diplomatik aragatnaşyklary ýola goýdy, köp ilçihanalar açyldy. Öz gezeginde köp döwletlerde Özbegistanyň ilçihanalary iş alyp barýar. Özbegistanyň dürli halkara guramalara, hususan-da, Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk guramasy, Şanhaý hyzmatdaşlyk guramasyna agzalygы, Özbegistan bilen serhetdeş, taryhynda umumylyk üstün bolan Gazagystan, Gyryzystan we Täjigistanyň hem hut şol halkara guramalara agzadyklary ýurdumyzyň syýasy geografik ýerleşisini kesitleyän gowy faktorlardyr.

1. Siziň pikiriňizce, ýurdumyz welaýatlaryndan haýsysynyň ykdysady geografik ýerleşishi iň amatly? Jogabyňzy esaslandyryň.
2. Mekdebiňiz ýerleşyän tümeniň ykdysady geografik ýerleşisini aşakdaky plan esasynda kesgitläp ýazyň:
 - a) tümeniň araçaginiň aýratnlyklary;
 - b) goňşy tûmendäki nähili faktorlar tümeniňiziň hojalygynyň ýokarlanmagyna goşant goşyandygyny;
 - d) tümeniňiz transportuň haýsy görnüşi arkaly başga tümenler bilen aragatnaşyk saklaýandygyny.
3. Ýurdumyz okeanlardan nähili alysdadygyny 8-nji synp okuň atlasyndan anyklaň.

Özbegistanyň dolandyryş-çäk gurluşy, çäk serhetleriniň keşbi ony dolandyrmakda we ýokarlandyrmakda möhüm rol oýnaýar. Özbegistan Respublikasynyň çägi 448,9 müň kw.km bolup, dünýäniň iň ösen döwletleri hasaplanýan Ýaponiya, Germaniya, Beýik Britaniya, Italiya ýaly döwletleriň çäginden uly (2-nji surat). Paýtagty Daşkent şäheri.

Özbegistanyň dolandyryş-çäk gurluşy 3 derejeden ybarat. Birinji derejede Garagalpagystan Respublikasy, 12 welaýat we Daşkent şäheri ýerleşyär. Öz gezeginde Garagalpagystan Respublikasy hem-de welaýatlar olara garaşly tümenlerden we şäherlerden ybarat. Daşkent şäheri bolsa şäheriň içindäki tümenlerden ybarat.

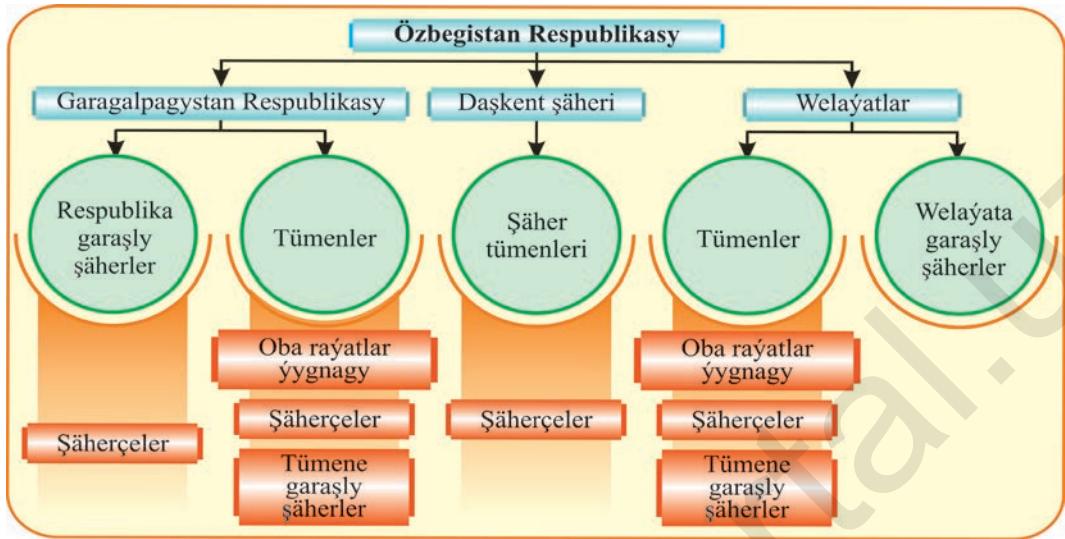
Garagalpagystan Respublikasy we welaýatlaryň tümenleri olara garaşly şäherler, şäherçeler, oba raýatlar ýygnaýydan ybarat (3-nji surat).

Ýurdumyzdaky welaýatlar Andijan, Buhara, Jizzak, Nowaýy, Naman-gan, Samarkant, Syrderýa, Surhanderýa, Daşkent, Fergana, Kaşgaderýa we Horezm diýlip atlandyrylyandygyny bilýärsiňiz. Welaýatlar çägi we ilat sany boýunça bir-birinden uly tapawutlanýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda welaýatlaryň sany hem-de atlandyrylyşynda özgerişler bolmadı. Tümen, şäher, şäherçe, oba we awullar sany hem-de atlandyrylyşy bolsa çäklerdäki sosial-ykdysady ösüše laýyklykda hemise özgerýär.

ÖZBEGISTAN RESPUBLIKASYNYŇ MEÝDANY SIFRLERDE

2-nji surat. Özbegistan Respublikasynyň meýdany (2018-nji ýyl halaty).

3-nji surat. Özbekistan Respublikasynyň dolandyryş-çäk gurluşy.

Özbekistanda welaýat, tümen, säher, säherçe, oba, awullary düzmeke, ýapmak, olaryň araçäklerini üýtgetmek, dolandyryş merkezlerini göçürmek hem-de ilatly punktlary säher, säherçeler görnüşine geçirmek Kanun esasynda tertibe salynýar.

Welaýatlary we tümenleri düzmeke, ýapmak, olaryň araçäklerini üýtgetmek Özbekistan Respublikasynyň Ministrler Kabinetiniň teklibine laýyklykda Aly Mejlis tarapyndan amala aşyrylýar.

Garagalgystan Respublikasynyň araçägi diňe onuň razylygy bilen Jokorgy Kengesiň kararyna esasan Aly Mejlis tarapyndan üýtgedilmegi mümkün. Garagalgystan Respublikasyndaky tümenleri düzmeke, ýapmak Garagalgystan Respublikasynyň hökümetiniň teklibine laýyklykda Jokorgy Kenges tarapyndan Özbekistan Respublikasynyň Aly Mejlisiniň razylygy bilen amala aşyrylýar (Özbekistan Respublikasynyň Konstitusiýasynyň 69-njy maddasy).

Obalary, awullary düzmeke, araçägini üýtgetmek degişli tümen häkimleriniň haýyşnamasyna esasan halk deputatlarynyň welaýat geňeşleri tarapyndan, Garagalgystan Respublikasynda bolsa – Jokorgy Kenges tarapyndan amala aşyrylýar.

Ýurdumyzdaky säherler hem garaşlylygyna görä 3 taýpa:

1. Özbekistan Respublikasynyň garamagyndaky;

2. Garagalpagystan Respublikasynyň we welaýatlaryň garamagyndaky;
3. Tümeniň garamagyndaky şäherlere bölünýär.

Ýurdumyzyň paýtagty – Daşkent şäheri Özbegistan Respublikasynyň garamagyndaky ýeke-täk şäher hasaplanýar.

Garagalpagystan Respublikasynyň we welaýatlaryň garamagyndaky şäherler toparyna, kada boýunça, iň bolmanda 30 müň ilaty bolan, möhüm administratiw ähmiýete eýe bolan, perspektiw ykdysady we medeni merkezler diýlip hasaplanýan şäherler giri-zilmegi mümkün.

Hywa we Şährisebz şäherleri welaýatyň garamagyna geçirilen iň täze şäherler hasaplanýar (2017-nji ýyl). Bu çäreler Özbegistanyň çäginde ýerleşyän şol gadymky şäherlere syýahatçylar akymyny duýarly artdyrmaga mümkünçilik berýär.

Tümeniň garamagyndaky şäherler toparyna, kada boýunça, iň bolmanda 7 müň ilaty bolan, senagat kärhanalary we ösen infrastrukturasy bar bolan ilatly punktlar girizilmegi mümkün.

Şäherçeleri, oba ilatly punktlaryny tümeniň garamagyndaky şäherler toparyna girizmek, olary gaýtadan düzmk degişli welaýat häkimleriniň haýışnamasyna esasan Özbegistan Respublikasynyň Ministrler Kabinetiniň teklibine laýyklykda Aly Mejlis tarapyndan, Garagalpagystan Respublikasynda bolsa – degişli tûmen häkimleriniň haýışnamasyna esasan Garagalpagystan Respublikasynyň hökümətiniň teklibine laýyklykda Jokorgy kenges tarapyndan amala aşyrylýar.

Şäherçeler toparyna senagat kärhanalary, gurluşyklar, demir ýol stansiyalary we başga möhüm obýektleriň golaýynda ýerleşyän hem-de kada boýunça iň bolmanda 2 müň ilaty bolan ilatly punktlar girizilmegi mümkün.

1. Goşmaça edebiýatlardan peýdalanmak bilen meýdany boýunça Özbegistandan uly we kiçi bolan ýurtlary mümkingadar köpräk tapyp, depderiňize ýazyň.
2. Özbegistanyň welaýatlarynyň haýsysynda ilat iň köp we haýsysynda iň kem, haýsysyň meýdany iň uly we haýsysyňky iň kiçiligini dersligiň goşmaçasyndaky 1-nji jedwelen anyklaň.
3. 8-nji synpyň sudury kartasynda dolandyryş-çäk gurluşy kartasyny reňklän. Özbegistan Respublikasynyň, Garagalpagystan Respublikasynyň paýtagtlary we welaýatlaryň merkezleri bolan şäherleri bellik ediň.

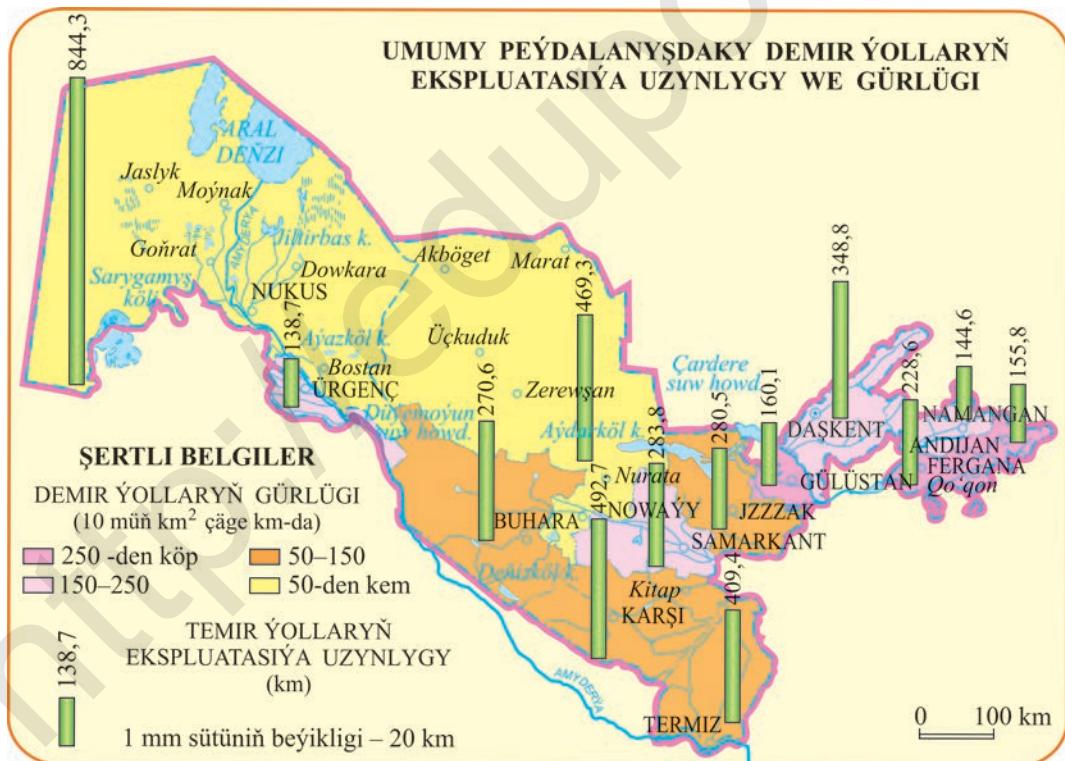

Siz 5–7-nji synp fiziki geografiá derslerinde dürli fiziki kartalar bilen islediňiz. Indi 8-nji synpda ilata we ykdysadyýete degişli bilimleri öwrenende sosial-ykdysady kartalardan peýdalanarsyňyz. Bu kartalarda ilatly punktlar, gazylyp alynýan peýdaly zat känleri, senagat merkezleri, oba hojalygy we aragatnaşyk ýollarynyň territorial ýerleşishi görkezilýär. Olary kartalarda şekillendirmek üçin noktalар, kartodiagramma, kartogramma ýaly özboluşly usullardan peýdalanylýar.

Sosial-ykdysady kartalar – jemgyýetçilik, hojalyk, hadalary we prosesleri şöhlelendirýär. Şeýle kartalaryň temalary dürli hili bolup, olar taryhy, ilat, hojalyk we onuň pudaklary, hyzmat etme ugry, tälîm we medeniýet, rekreasjion, transport, daşary ykdysady aragatnaşyklara we başgalara bölünýär (4-nji surat).

Şeýle kartalaryň iň iri toparlaryndan biri bu *senagat kartalarydyr*. Çünkü

4-nji surat. Demir ýollaryň uzynlygy we gürlüğü (2018-nji ýyl).

olar bir tarapdan her bir senagat görnüşleri barada maglumat berse, ikinji tarapdan aýratyn bir çäk, ýurt ýa-da dünýäniň senagat önumçılıgi barada maglumat beryär. Şonuň ýaly-da, şeýle kartalar senagatyň ösüş taryhyň we basganchaklaryny hem şöhleendirip bilyär.

Oba hojalygy kartalary bu ugruň geografik ýerleşishi, onuň ösüş şertlerini, daşky gurşaw bilen özara täsirini aňladýar. Şol ugurda ekerançylyk, maldarçylyk we kompleks kartalary aýratyn öwrenmek mümkün. Şeýle kartalarda oba hojalyk önümleri ekilen ýerleriň meýdany, ekinleriň hasyllylygy, maldarçylygyň görnüşleri we olaryň önümliligi, oba hojalygyny ýöretmegin şertleri görkezilýär. Şonuň ýaly-da, şeýle kartalarda ýetişdirilen oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýiş ugurlary hem-de şol ugruň raýonlaşdyrylyş meselelerini öwrenmek mümkün.

Ilat kartalary, esasan, ilat sany, dinamikasy, geografik ýerleşishi, gürlügi, ilatyň jynsy we ýaş düzümi, demografik prosesler (dogluş, ölüm, nika we başg.), ilatyň migrasiýasy, onuň kär işeňñirligi we dürli ugurlarda meşguldyygy, ilatyň milli düzümi ýaly maglumatlary öz içine alýar.

Häzirki gündede sosial-ykdysady kartalaryň amal ediş çägi çalt depginerde giňelip, ykdysady kartalardan görä sosial kartalar köpelip barýar. Meselem, bu gunki güne gelip elektoral (ýagny, saylaw we ses bermek) meselelerini açyp görkezýän, şonuň ýaly-da, kanunlaryň köpräk haýsy çäklerde bozulyandygyny görkezýän kartalar döredilýär.

XXI asyr tehnologiyalar asyry bolup, gadymdan ulanylyp gelen çap edilen kartalaryň ornung elektron kartalar çalt eýeläp gelýär. Bu gunki gündede ilatyň arasynda giň köpçülükleyin ýaýrap, peýdalanmak derejesi barha artýan Google map, GPS maksatnamalary şolara degişlidir. Şeýle elektron kartalar arkaly sosial-ykdysady obýektleriň (şäher, senagat kärhanasy, restoran, dellekhana we başg.) ýerleşýän ornung anyklamak, olary bir gezekde fotosuratlaryny görmek, oňa eltýän iň gysga ýollary anyklamak mümkünçılıgi bar.

1. 8-nji synp okuň atlasynda «suwarylýan ýer», «ilaty 100 müňden artyk şäher» we «gaz turbalary» nähili belgilerde görkezilendigini depderiňize ýazyň.
2. Okuň atlasyň kömeginde 8-nji synp sudury kartasynyň käbir temaly kartasyny reňkläň. Şertli belgileriň goýluşyna üns beriň.
3. Kartadan ýurdumyzda hepdäniň günleri bilen atlandyrylýan ýerleri tapyň. Olaryň haýsy welaýatlarda ýerleşyändigini geografiýa depderiňize ýazyň.

II BAP. ÖZBEGISTANYŇ TEBIGY BAÝLYKLARY, ILATY WE ZÄHMET RESURSLARY

5-nji ders

ÖZBEGISTANYŇ TEBIGY ŞERTİ WE TEBIGY BAÝLYKLARY

Tebigy şert tebigy baýlyklardan nämesi bilen tapawutlanýar?

Özbegistanyň ýer üstüniň gurluşy deňi-taýsyzdyr. Shoňa laýyklykda tebigaty hem, baýlyklary hem köpdürli.

Amatly **tebigy şert** önemçiligiň netijeliliginin möhüm tebigy faktorydyr.

Tebigy şert, aýratynam, **oba hojalygy, gazylyp alynýan peýdaly zatlary** gazyp çykarmak we **transport hereketinde** aýdyň görünýär. Dag relýefi, şor ýerler, çöller, takyrlar, jarlyklar çägi hojalyk taýdan özleşdirmegi kynlaşdyryar. Gurakçyl ýyllarda derýanyň suwlary kemelip, ekinleri suw bilen üpjün etmek kynlaşýar. Yöne ylmyň-tehnikanyň ösüşi sebäpli önemçiligiň tebigy şerte baglylygy ýeňip geçirilýär. Şol bir wagtda adamyň tebigata täsiri güýçlenip, erbet netijelere-de getirýär.

Tebigy baýlyklar tebigy şertden tapawutlanylýp, önemçilige gönüden-göni baglanyşykly, ýagny onuň çig mal we energetika bazasyny düzýär.

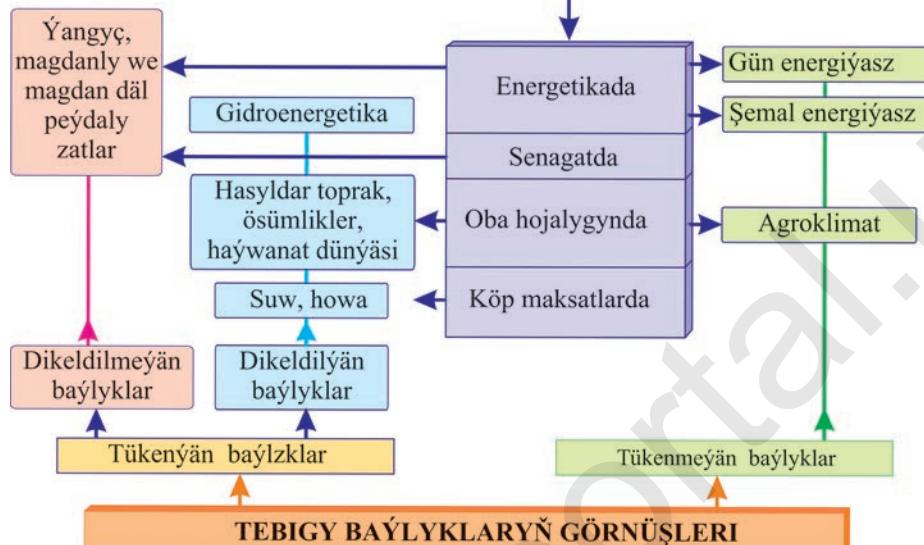
İň möhüm tebigy baýlyklardan biri – bu **ýerasty baýlyklar (mineral resursslary)**. Olardan senagatda, gündelik durmuş zerurlyklarynda giň möçberde peýdalanylýar (5-nji surat).

Özbegistan uly ýerasty baýlyklarya eýe bolan ýurtdyr. Emma ýurduň ykdysadyýetiniň çig mala we ýangyja bolan zerurlygy dyngysyz artyp barýar. Häzir tebigy baýlyklaryň ýarysyna golaýyndan peýdalanylýar. Şeýle bolsa-da, tebigy baýlyklaryň gorundan tygşytlap peýdalanmalydyrys. Çünkü ýerasty baýlyklar tükenýän we dikeldilmeýän baýlykdyr.

Dikeldilmeýän baýlyklardan akyllı-başlı peýdalanmagyň esasy şertleri:

- ♦ känlerden magdanlary doly gazyp almak;
- ♦ daşky gurşawyň bozulmagyna ýol bermezlik;
- ♦ ähli gymmatly maddalardan toplumlaýyn peýdalanmak;
- ♦ geologik gözleg işlerini yzygider dowam etdirmek;
- ♦ önem birligine sarp bolýan çig maly we ýangyjy tygşytlaýan teknikany we tehnologiyany ulanmak.

TABIIY BOYLIKLER QANDAY MAQSADDA ISHLATILISHI

5-nji surat. Tebigy baýlyklaryň ulanylышы we görnüşleri.

Dikeldilmeýän baýlyklardan akyllı-başlı peýdalananmaly. Geljekki nesil hem bu baýlyklardan peýdalansyn.

İň möhüm tebigy baýlyklardan ýene biri – ***suw***. Oba hojalygynda köp mukdarda suw sarplanýar. Senagat kärhanalary üçin hem köp suw talap edilýär. Kärhanalar iň uly şäherleriň ilaty sarp edýän suwdan köpräk suwy «içip» goýýar. Suw – dikeldilýän tebigy baýlykdyr.

Oba hojalygynda peýdalanylýan ***hasylly toprak (ýer)***, ilatyň zerurlygy üçin zerur ***ösümlik*** we ***haýwanat*** dünýäsi (balyk, ýabany haýwanlar), adamyň ýasaýışy üçin zerur bolan ***howa*** hem tükenýän we dikeldilýän tebigy baýlyga degişlidir. Daşkent, Fergana, Nowaý ýaly şäherler, käbir senagat raýonlarynyň çäginde howanyň düzümindäki kislorod ilatyň zerurlygyny kanagatlandyryp bilenok. Çunki, kislorod çeşmesi bolan ösümlükler onlarça ýyllarda dikelyär. Hasylly toprak bolsa ondan hem haýal dikelyär.

Ülkämiziň çägi oba hojalyk önümlerini ýetişdirmek üçin amatly klimat şertine eýe. Bu ***agroklimatik*** baýlygy tükenmeýän tebigy baýlykdyr.

Ýurdumyzyň çägi tükeniksiz ***gün energiýasy*** baýlygyna eýe. Günden gelýän ýylylygy elektrik energiýasyna öwürmegiň gelejegi örän uludyr.

1. Tebigy şert we baýlyklar milli ykdysadyýeti ösdürmekde nähili ähmiýete eýe?
2. Tebigy baýlyklaryň nähili görnüşlerini bilyärsiňiz?
3. Tebigy baýlyklaryň ähmiýeti nähili bahalanýar?
4. Yurdumyzyň tebigy baýlyklaryny özleşdirmäge nirelerde şert amatlydygyny kartadan anyklaň.

6-njy ders

TEBİGY ŞERTLERİŇ WE TEBİGY BAÝLYKLARYŇ MILLI YKDYSADYÝETDÄKİ ÄHMIÝETI

1. Özbegistanyň çäginde nähili tebigy sebitleri bar?
2. Özbegistandaky gazylyp alynýan peýdaly zatlar barada nämeleri bilyärsiňiz?

Yurdumyzyň çägini tebigy şertine we hojalykdaky ähmiýetine görä çöllere, baýyrlara, daglara, ýaýlalara bölmek mümkün.

Özbegistanda deňiz derejesinden 400 metr beýiklige čenli bolan ýerler **çöl guşaklygy** hasaplanýar.

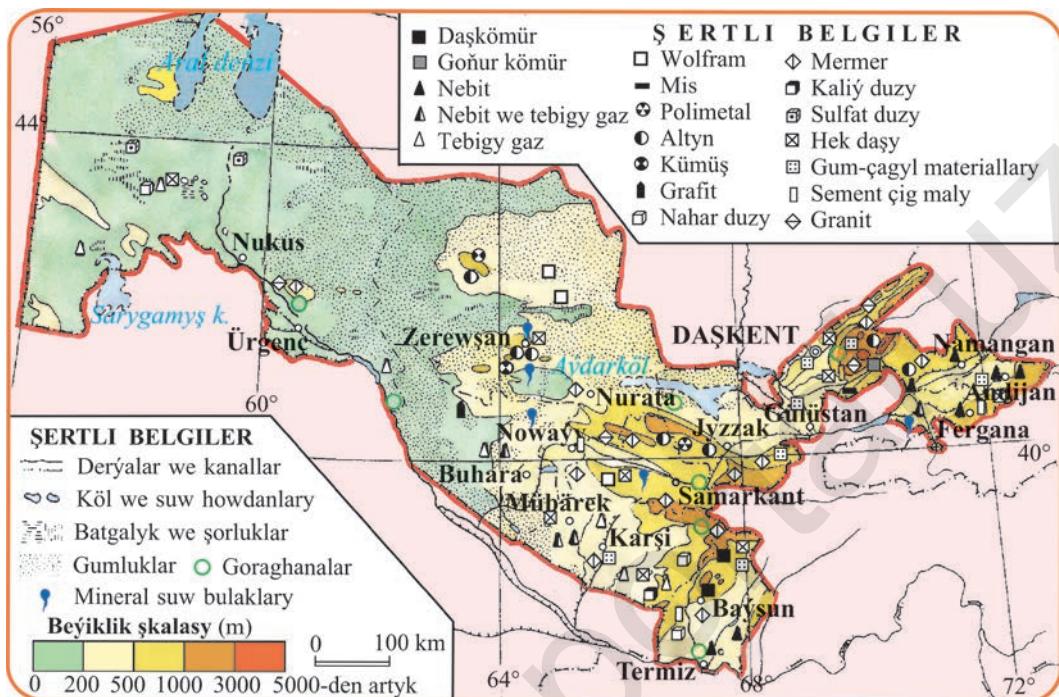
Bu ýerlerden ýaýla maldarçylygynda peýdalanylýar, emma çölüň iýimit baýlygy örän kem. Bir goýny bakmak üçin 2–3 hektar otluk talap edilýär. Şu hasapdan Özbegistanyň çöllerinde 10 mln başa čenli goýun baksa bolýar. Yöne çölliň netijesi her hektar hasabynda suwarymly ýerlerdäkiden 100 esse kem.

Çöl guşaklygynda nebit, gaz, kükürt, altın ýaly mineral baýlyklaryň gorlary anyklanan (6-njy surat). Şol sanda, gazyň gory 2 trillion kub metrden geçýär. Surhanderýa oazisinde we Gyzylgumda fosforit känleri bar. Kükürt, natriý we magniý duz känleri himiýa senagatynyň möhüm çig malydyr. Çagyl, gum ýaly gurluşyk çig maly hem örän köp duşýar.

Respublikamyzda deňiz derejesinden 400–1200 metre čenli belent bolan bölegi **baýyr guşaklygyny** düzýär.

Baýyr klimaty çölüň klimatyndan aramrak bolýar. Ösümlik görnüşi köp we gür. Topragy çýýrüntgä baý. Bu ýerlerden, esasan, suwarymly, deňiz derejesinden 1000 metrden belent ýerlerde düme ekerancylygy ýoredilýär. Baýyrlar ekerancylyk üçin iň amatly ýer bolany üçin adamlar gadymdan şu

6-njy surat. Özbegistanyň çägindäki gazylyp alynýan peýdaly zatlar.

ýerlerde oba hojalygy bilen meşgullanyberip, onuň ýer üstünü hem, ösümlik we haywanat älemini hem üýtgedip goýberdi.

Dag guşaklygy Özbegistanda baýyrdan belent ýerlere, ýagny deňiz derejesinden 1200 metrden belent bolan ýerlere dogry gelýär.

Daglarda tomus beýleki ýerlere garanda gysga, ygallar köp bolýar. Topragy çüýrüntgä iňän baý. Daglarda betaga, rawaç, zire, dag narpyzy, ýokarrakda itburun, zirk, dukçöp ýaly gyrymsylar, ondan hem ýokarrakda badam, pisse, ýemşen, klýon, alma, hoz, armyt, ülje ýaly miweli agaçlaryň ýabany görnüşleri ösýär. Rawaç, dag narpyzy, zirk ýalyalar nahara ulanylýar. Badam we pisse ýygyp alynýar. Ýabany miweli daragtara medeni miweler sapylmagy netijesinde daglaryň hojalykdaky ähmiýeti barha artýar.

Dag guşaklygynyň şypaly klimaty hem-de deňsiz gözel tebigatyndan dynç almakda we ýadawlygy çykarmakda peýdalanylýar.

Daglardan gazylyp alynýan peýdaly zatlar köp tapylan. Ahangaranyň töwerekindäki daglarda oda çydamly laý, goñur kömür, mis magdany, altın känleri anykylanın. Nurata daglarynda mermer (Gazgan mermeri), wolfram känleri bar.

Belent daglaryň eteklerinde, pes daglaryň depe böleginde **ýayla guşaklygy** bar.

Ýáyla guşaklygynda ýylyň köp böleginde howa sowuk, ýer üstünü gar örtýär. Tomus gysga bolup, ygal köp ýagýar. Ýaylanyň amatly ýerlerinden maldarçylykda peýdalanylýar.

Suw baylyklary. Özbegistanyň oba hojalygyny, senagatyny we ilitatyny suw bilen üpjün etmekde daglardaky garlar esasy suw çeşmesidir. Ülkämizdäki derýalaryň hemmesi diýen ýaly daglardan başlanýar.

Derýalardaky ýyllyk suwuň 70–95 göterimi 3–4 aýyň dowamynda bahar aýlaryna we tomsuň başyna dogry gelýär. Derýa suwlary **suw howdanlary**na toplanyp, ýylyň dowamynda tygşytly sarplanýar.

Akar suwlary hapalamazlyk üçin senagatda hem-de durmuş-kommunal hojalyk peýdalanylýan suwlar arassalap çykarylýar. Özbegistanda suw diňe bir tebigy baýlyk däl, eýsem milli gymmatlyk hem hasaplanýar.

Derýalarymyz suwaryşdan daşary, elektrik energiýa çeşmesi hökmünde hem uly ähmiýete eýe. Indi derýalara gurlan GES-lerden ýylyna ortaça 5 mlrd kW·h sagat elektrik energiýa alynýar. Özbegistan şertinde emeli suw howdanyny gurmak maksadynda derýany bent bilen bekläp bir gezekde GES gurmak mümkünçiliginden peýdalanylýar.

Ýer baylyklary. Özbegistanyň umumy ýer meýdany 44,4 mln gektary düzýär. Munuň ýarysyna golaýy oba hojalygyna degişli meýdanlardyr.

Ülkämiz uly ýer baýlygyna eýe bolsa-da, ondan hem tygşytly peýdalanylý. Ýogsam ýerler şorlaşyp, jarlyga we çöle öwrülmegi mümkün. Zeýkeş gazyp, ýerasty suwlary gaçyrmak, wagtal-wagtal topragy ýuwup durmak, çalşyryp ekmäge amal etmek ýaly meliorasiýa we agrotehnika çäreleri ýerden dogry peýdalanmagyň möhüm çäreleri hasaplanýar.

1. Tebigy şertiň Özbegistanyň ykdysadyýetindäki ähmiýetini düşündiriň.
2. Ülkämiziň çägindäki gazylyp alynýan peýdaly zat känlerini sudury karta geçirir.
3. Mekdebiň ýerleşýän tümeni aşakdaky plan esasynda geografik kesgitläň:
 - a) geografik ýerleşişiniň aýratynlyklary;
 - b) ekerancylyk we maldarçylykda peýdalanmak mümkün bolan ýerler;
 - c) goşmaça ýerleri özleşdirmegiň gelejegi;
 - d) bar ot-iýmlieriň maldarçylygyň zerurlygyny nähili derejede kanagatlandyrmagy;
 - e) tebigatyň baýlyklaryny goramak we olardan dogry peýdalanmak boýunça nähili çäreler geçirilýändigi.

Özbegistan gelejekde beýik döwlet bolmagy üçin amatly tebigy şert hem, köpdürli tebigy baýlyklar hem ýeterlidir. Emma bu baýlyklar diňe adamlaryň akyl we fiziki zähmeti arkaly adamlaryň zerurlygyna, jemgyýetiň gülläp ösmegine hyzmat etmegi mümkün. Millionlar zähmetini akyllý-başly guramak üçin ilat sany, düzümi we ýurt boýunça ýerleşishi hasaba alynmalydyr.

Özbegistan ilat we adam faktoryny (zähmet resurslaryny) gáýta öndürýän ýurtlardan biri hasaplanýar. Özbegistan Respublikasynyň ilaty 2019-njy ýylda 33,2 mln adamdan geçdi (7-nji surat).

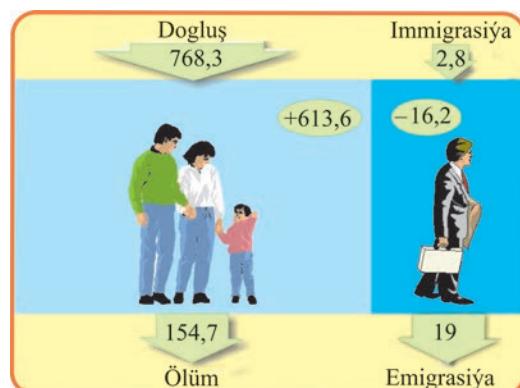
Özbegistan ilat sany boýunça dünyädäki ähli döwletleriň içinde ilkinji 44 ýurduň arasynda durýar. Ilat ölenleriň sanyna görä doglanlaryň sanynyň artyklygynyň hasabyna hemise köpelip barýar. Şeýle köpeliše ilatyň **tebigy köpelişi** diýilýär. Ilat **migrasiýa** hasabyna hem köpelyär. Muňa ilatyň **mehaniki köpelişi** diýilýär (8-nji surat).

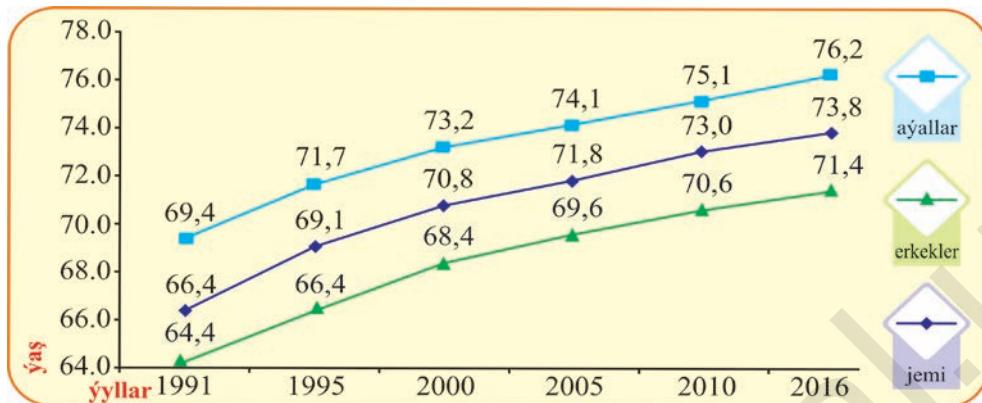
Migrasiýa – göçmek diýen manyny aňladýar. Migrasiýa içki migrasiýa we daşky migrasiýa bölünýär. **İçki migrasiýa** – ilatyň ýurduň içersinde, onuň raýonlarynyň arasynda ýa-da oba ýerlerden şäherlere göçüp gezmegi. **Daşky migrasiýa** – ýurtdan göçüp gitmek (**emigrasiýa**) ýa-da ýurda göçüp gelmek (**immigrasiýa**).

7-nji surat. Özbegistanyň ilatyň köpelişi (mln adam hasabynda).

8-nji surat. Ilatyň tebigy we mehaniki köpelişi (2018-nji ýyl, müň adam hasabynda).

9-njy surat. Özbegistan ilatynyň ömür dowamlylygy (ýaş).

Garaşsyzlyk ýüllarynda ýurdumyzda ilatyň dogluş we ölüm görkezijilerinde-de özgerişler boldy. 1991-nji ýylда respublikada 723,4 müň çaga doglan bolsa, soňky ýyllarda dogluş sany kemelip, 2001-nji ýylда dogluş 513 müň sany boldy. Soňluk bilen ilat sanynyň artmagy, onuň durmuş maddy halýagdaýynyň ýokarlanmagy bilen dogluş sany hem köpeldi we 2017-nji ýyla gelip 716 müňden artyk bábek dünýä indi. Şol bir wagtda Özbegistanyň ilaty ýylyna ýarym mln-dan artyk adama köpelip barýar.

Ýokarydakylardan netije çykarmak bilen, Garaşsyzlygyň ilkinji 10 ýyllygynda doglanlar sany kemelme tendensiýasyna eýe bolsa, ikinji on ýyllykda we ondan soňky döwürde dogluşlar sany köpelipdir.

Ilat tebигy köpelişiniň ýokary depginleri ilatyň gürlüğiniň (1 kw.km çäge dogry gelýän ilat sany) artmagynda-da öz beýanyny tapýar. Mundan I asyr öň ýurdumyz boýunça ilatyň gürlüğü her bir kwadrat kilometre 10–11 adam bolan bolsa, indi bu görkeziji 70 adamdan geçdi.

Ilatyň ýasaýýş hili görkezijilerinden biri bu dogluşda garaşylan ömür dowamlylygy hasaplanýar. Ýurdumyzda 2016-nji ýylда bu görkeziji 73,8 ýaş boldy (9-njy surat).

Dogluşda garaşylan ömür dowamlylygy görkezijisi soňky ýyllarda ösus tendensiýasyna eýe bolup, şol sanda, 1991-nji ýylда şol görkeziji 66,4 ýaşy düzen bolsa, 2000-nji ýylда 70,8 ýaşy, 2010-nji ýylда 73,0 ýaşy düzdi.

Ýurdumyzda garaşsyzlygyň ilkinji ýüllaryndan ähli ugurlar ýaly lukmançylyk ugrünnda-möhüm özgertmeleri alyp barmak işleri başlandy. Lukmançylyk ugrünnda döwletimiz tarapyndan köp kanunlar, permanlar, kararlar we maksatnamalar işlenip taýýarlanyp, durmuşa geçirilip başlandy.

Şeýle çäreler netijesinde respublikada ölüm derejesi, şol sanda, çagalaryň we eneleriň ölümi görkezijileri peseldi we bu öz gezeginde respublikanyň ilatynyň arasynda ömür dowamlylygy görkezijisiniň artmagyna täsirini ýetirdi.

1. Dersligiň goşmaçasyndaky 1-nji jedwelen peýdalanyl, ilat haýsy welaýatda gür we haýsysynda seýrek ýerleşyänligini anyklaň hem-de sebäbini düşündiriň.
2. Adam faktory näme? Onuň ykdysadyyetiň ösüşine we ýerleşişine täsiri nämelerde görünýär?
3. Ykdysadyyetiň adam faktoryna bolan zerurlygy nähili doldurylýar?

8-nji ders

ÖZBEGISTANYŇ İLATNYŇ DÜZÜMI

Zähmet resurslary. Ilatyň hemmesi zähmete ýaramly hasaplanmaýar. Erkekleriň diňe 16 ýaşdan 60 ýaşa çenli, aýallaryň 16 ýaşdan 55 ýaşa çenli bolanlary zähmete ýaramly hasaplanýar. Önümçiligiň käbir ugurlarynda 50 ýaş, hatda 40 ýaşdan pensiýa çykarylýar. Şol bir wagtda pensiýa ýaşyndakylar islese işlelemekleri-de mümkün. Şonuň ýaly-da, 15 ýaşyna dolan okuwçylar okuwdan boş wagtlarynda işlemäge rugsat edilen.

Zähmete ýaramlylar ýurduň jemi ilatynyň ýarysyndan gowragyny düzeyýär. Zähmete ýaramylaryň esasy bölegi senagatda, oba hojalygynda, gurluşykda işleyýär. Olar gazylyp alynýan peýdaly zatlar, maşynlar, azyk we senagat öňümlerini öndürýär, pagta, galla, kartoşka, üzüm ýetişdirýär, jaýlary gurýar, ýagny maddy baýlyk döredýärler. Tälîm, ylym, medeniýet, lukmançylyk işgärleriniň zähmet netijeleri başgaçarakdyr. Olaryň zähmet netijeleri hem peýdaly we zerurdyr (10-njy surat).

Adamlaryň zähmet işi iki ugra – maddy nygmat öndürýän we maddy nygmat öndürmeýän ugurlara bölünýär.

Ylmyň we tehnikanyň ösmegi bilen maddy nygmat öndürmeýän ugruň roly we bu ugurda işleyänleriň sany barha artýar. Munuň üçin, ilki bilen, öndürýän ugurda zähmet öndürjiligi ösmelidir. Diňe şonda öndürýän ugurdaky zähmete ýaramly ilatyň bir bölegi öndürmeýän ugurlara geçmegi mümkün. Zähmete ýaramylaryň sany we hünäri bilen birlikde ruhy kämiliigi-de möhüm ähmiýete eýe.

IŞLI İLATYŇ YKDYSADYÝETIŇ PUDAKLARY BOÝUNÇA PAÝLANYŞY

Senagatda – 13,5 %

Oba hojalygynda – 27,3 %

Gurluşykda – 9,5 %

Transportda – 4,8 %

Söwda – 11,0 %

Saglygy goraýyş – 4,5 %

Tälim – 8,2 %

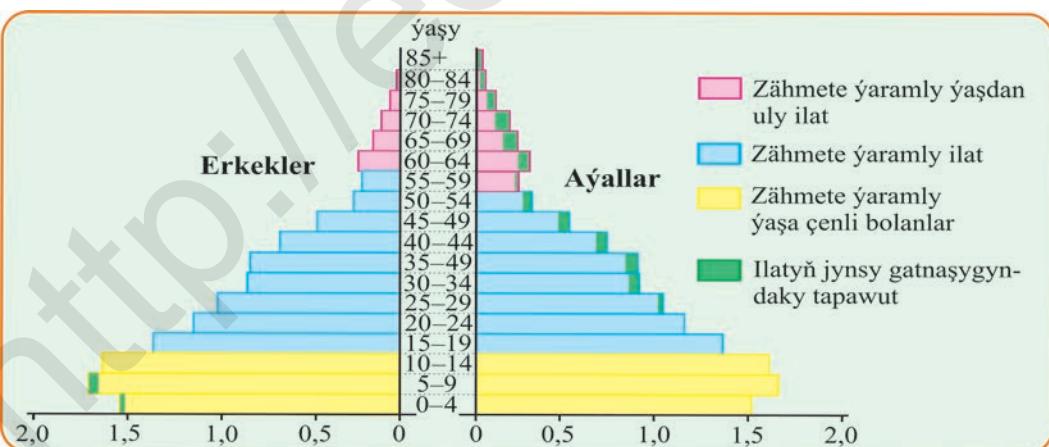

Başga pudaklarda – 21,2 %

10-njy surat. Zähmet bilen meşgul ilatyň ykdysadyýet pudaklary boýunça paýlanyşy (2017-nji ýyl).

İlatyň jynsy düzümi. Ilatyň düzümine jynsy we ýaş tayıdan çemeleşmek uly ähmiýete eýe (11-nji surat). Çünkü ilaty we adam faktoryny gaýtadan öndürmek edil şu taraplara bagly.

Ikinji jahan urşunyň netijesi sebäpli 1945–1960-njy ýyllarda Özbegistanyň ilatynyň düzümünde erkekleriň sany aýallaryň sanyndan ep-esli kemdi. Ýyllaryň geçmegi bilen bu tapawut barha gysgaldy. 1959-njy ýyla gelip aýallar 52 göterimi, erkekler 48 göterimi düzdi. Házırkı wagtda ilatyň düzümünde erkekler bilen aýallaryň sany özara deňleşdi diýen ýalydyr.

11-nji surat. Ilatyň ýaş we jyns düzümi (mln adam hasabynda).

12-nji surat. Ilatyň milli düzümi (göterim hasabynda).

Ilatyň milli düzümiinde-de soňky on ýyllyklarda dürli millet wekillerinde dogluşyň dürlüce mukdardadygy hem-de migrasiýanyň hasabyna duýarly özgerişler bolup geçdi (12-nji surat). Özbekleriň ülşى 1989-njy ýylda 71,5 göterim bolan bolsa, 2017-nji ýyla gelip 84 göterime yetdi. Şonuň ýaly-da, ýurtda garagalpaktaryň we täjikleriň ülşى-de artdy.

Ilatyň milli düzümine baglylykda **dini düzümi** hem köpdürli. Onuň esasy bölegini muslimanlar düzýär.

1. Öndürýän ugurdaky adamlaryň işi öndürmeýän ugurdaky adamlaryň işinden nämeleri bilen tapawutlanýar?
2. 12-nji suratdan ilatyň milli düzümimi derňän. Dürli millet wekilleriniň ülşünde nähili özgerişler bolýandygyny anyklaň.
3. Ilatyň ýaş we jyns piramidasyny derňän. Onda birdenkä erkeklerde, 25 ýaşdan geçen ilatda bolsa aýallaryň ülşى artyklygynyň sebäplerini düşündirin.

9-njy ders

ILATLY PUNKTLAR

Tebigy şertleriň, adamlaryň işiniň hem-de dürli ykdysady-sosial, taryhy faktorlaryň täsirinde şäher, şäherçe, oba, awul görünüşindäki ilatly punktlar emele gelipdir.

Ýurdumyzda **119 şäher**, **1071 şäherçe** hem-de **11 müňden artyk oba** we **awul** bar (2019-njy ýyl).

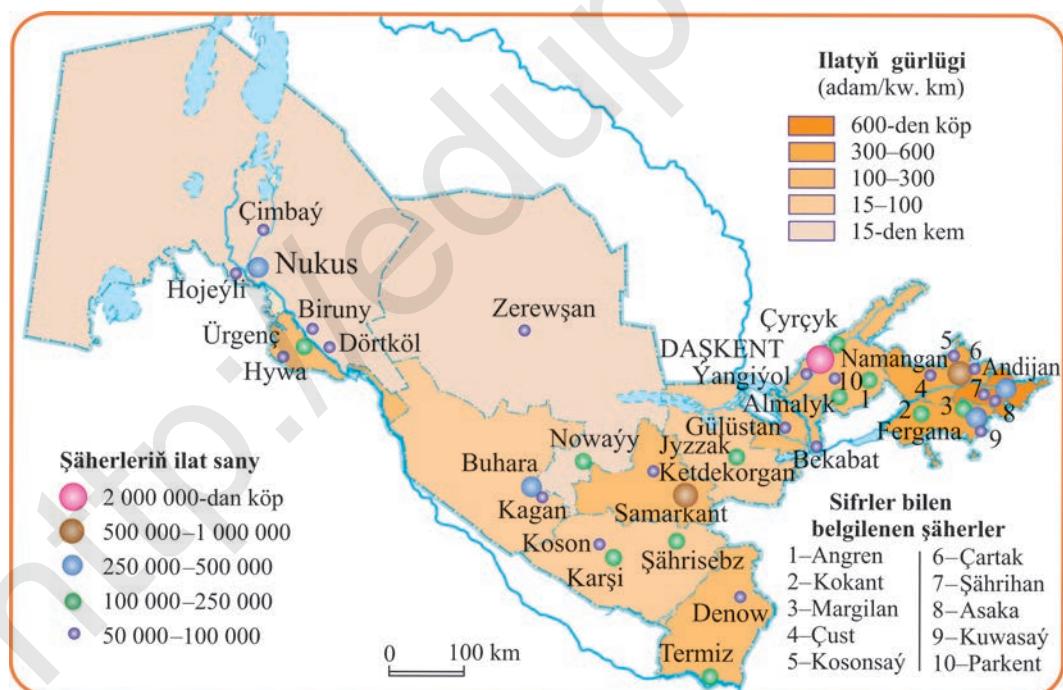
Şäher keşbindäki Samarkant, Kokant, Buhara, Hywa, Daşkent ýaly ilatly punktlar hünärmentçilik we söwda-satuw peýda bolanyndan soň emele gelipdir. Olar dünýädäki iň gadymy şäherlerden hasaplanýar.

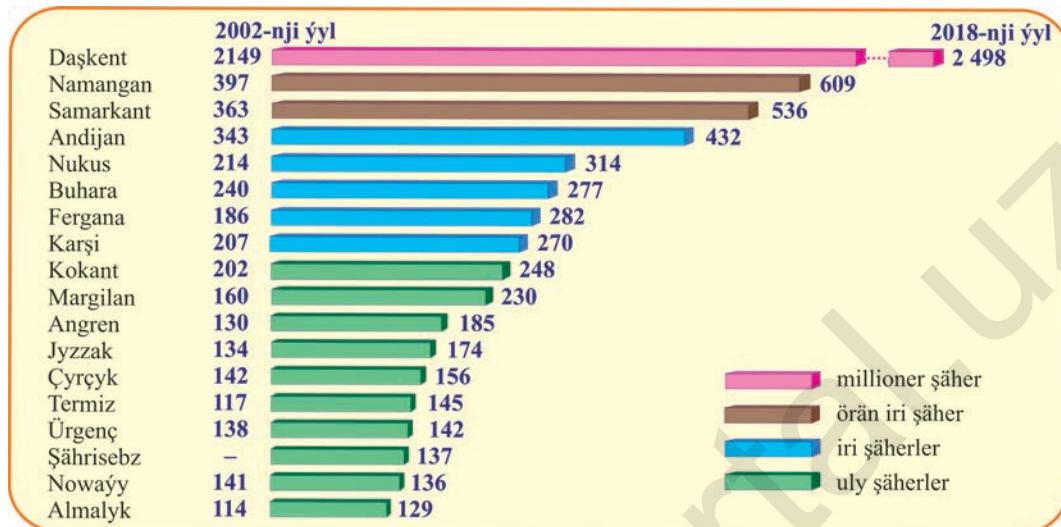
XX asyryň başlarynda Özbegistanyň çäginde 20 -ä golaý şäher bolup, olar derýa hem-de çeşme boýlarynda ýa-da kerwen ýollarynda emele gelipdir. Arap syýahatçysy Ibn Battuta orta asyrdaky şäherlerimiziň gözelligini suratlandyrıp, ondan lezzet alypdyr: «*Biz sähhrany kesip geçip Horezme geldik. Bu türkileriň uly, möhüm, owadan we görnükli şäheri bolup, ajaýyp bazarlary, giň köçeleri örän köp, ymaratlary özüne çekiji, gözel ýerleri bar. Şäherde durmuş gaynaýar, ilaty gaty köp bolup, ol möwç urýan deňzi ýatladýar.*». Ibn Battuta Samarkant şäheri boýunça seýil etmek bilen, ony şeýle taryplaýar: «*Samarkant – örän iri we iňňän gözel şäherlerden biridir. Ol oazis al-Kassirin derýasynyň kenarynda ýerleşyär. Deryanyň kenarynda şeýle äpet köşkler we binalar howalanyp durýardy, olar Samarkandyň ilitynyň ýokary ussatlygyň eýesidiginiň delilidir.*

Häzir gadymy şäherlerde dürli döwrün binagärlilik nusgalary bilen köp etažly owadan binalar, göni we giň köçeler uýgunlaşan.

Şäherler ilat sanyna garap uly şäherler (ility 100 müňden artyk), iri şäherler (ility 250 müňden artyk), örän iri şäherler (ility 500 müňden artyk) we «millioner şäherlere» bölünýär (13–14-nji suratlar). Olar birnäçe

13-nji surat. Özbegistanyň şäherleri.

14-nji surat. Ilaty 100 müň adamdan köp bolan şäherler (müň adam hasabynda).

wezipeleri (funksiýalary) ýerine yetirýär. Şeýle şäherlere **köp funksiýaly şäherler** diýilýär. Meselem, Daşkent – ýurduň paýtagty, senagat şäheri, transport düwüni, taryhy-medeni merkez. Samarkant bolsa welaýat merkezi, senagat merkezi we taryhy-medeni merkezdir.

Köp funksiýaly şäherler örän çalt ösýär, olaryň ýanynda **yoldaş şäherler** emele gelip, **aglomerasiýalary** emele getirýär. Daşkent ýurdumyzda iň uly şäher aglomerasiýasydyr.

Ilatly punktlaryň şäher statusyny almak şartları dürli ýurtlarda dürlücedir.

Özbegistanda ilatly punkt **şäher** statusyny almak üçin onuň ilaty 7 müň we ondan köp bolmaly, ýasaýan ilatyň 2/3 bölegi işçi we gülükçylar hem-de olaryň maşgalalaryndan ybarat bolmalydyr.

Ilatly punkta şäher statusyny bermekde onda şäheriň durmuş täriniň ýagdaýy hem hasaba alynýar (15-nji surat).

Şäherçeler senagat ösýän, tebigy baýlyklar özleşdirilýän ýerlerde emele gelýär. Isgender, Kegeýli, Ulugbek, Gazgan, Zamin şäherçeleri şolara deňişlidir. Şeýle şäherçeleriň köpüsinde ilatyň aglabasy diňe belli bir pudakda hyzmat edýär (nebitçiler şäherçesi, känçiler şäherçesi).

Täze şäherler (Angren, Bekabat, Almalyk, Çyrçyk, Nowaýy, Üçkuduk, Tahiadaş, Zerewşan we başgalar) esasan gazylyp alynýan peýdaly zatlar

15-nji surat. Şäher durmuş terzi aňladylýan ugurlar.

we suw baýlyklary bar çäklerde gurlan. Tahciýan şäherçesi (Surhanderýa welaýaty) kömür käniniň esasynda emele gelen. Täze ýerleri özlesdirmek, oba hojalyk çig malyň gaýtadan işleýän senagat esasynda Ýangiýol, Güllüstan, Ýangiýer ýaly şäherler döredildi.

Ilatly punktlary ösdürmekde aşakdakylar hasaba alynýar:

- ♦ şäherleri planlaşdyranda adamlaryň ýaşaýyış jaýy bilen işleýän ýeriniň arasy 4–5 km-dan uzak bolmazlygy;
- ♦ gadymy şäherleri häzirki zaman amatlylyklara eýe edip gaýtadan gurmak;
- ♦ iri şäherlerde ilat köpelip gitmegine hem-de ekologik ýagdaýyň bozulmagyna sebäp bolýan kärhanalaryň gurluşygyny çäklendirmek we barlaryny göçürmek.

Oba ilatly punktlary. Ilatynyň esasy iş görnüşi oba hojalygyny ýöretmek, oba hojalyk önümlerini gaýtadan işlemek we başga oba ýerlerine mahsus bolan işi ýöretmek hasaplanýan ýerler oba ilatly punktlary diýlip atlandyrylyar.

Oba ilatly punktlary ilatynyň sanyna görä aşakdakylara bölünýär:

Iri ilatly punktlar – ilatynyň sany 5 müň adamdan köp;

Uly ilatly punktlar – ilatynyň sany 3 müň adamdan 5 müň adama čenli;

Orta ilatly punktlar – ilatynyň sany 1 müň adamdan 3 müň adama čenli;

Kiçi ilatly punktlar – ilatynyň sany bir müň adama čenli.

Tebigy, ykdysady we taryhy sebäplere görä ýurdumyzda obalar bir-birine golaý ýerleşýär we olaryň ilaty köp. Ýurdumyzda ilatyň ösüş depinleri oba ilatly punktlarynyň sanynyň we meýdanynyň giňelmegine

16-njy surat. Oba we şäher ilatynyň үлşünüň özgerişti.

getirýär. Uly obalarda hazırkı zaman binalara eýe okuw mekdepleri, medeni-durmuş edaralary, keselhanalar çalt gurulýar. Olar tebigy gaz, agyz suwy, elektrik enerjiýa bilen üzňüsiz üpjün edilýär. Şeýdip oba ilatynyň durmuş şerti şäherlileriň durmuş şertine golaýlaşyর.

Öz gezeginde oba ilatly punktlarynyň giňelmegi oba hojalygyna ýaramly ýerleriň kemelmegine getirýär. Şu sebäpli oba ilatly punktlarynyň araçägini kesgitlemek we üýtgetmek tümen häkimiýeti organlary tarapyn-dan, olaryň planlaşdyrylyşy, gurluşygy hem-de hojalygyň içindäki yer gurluşy taslamalaryna laýyklykda amala aşyrylýar.

Oba ýerlerde kiçi biznesiň we telekeçiligiň ösmegi sebäpli köp senagat kärhanalary döredilýär. Ýokardaky faktorlar sebäpli hazır ençeme oba ilatly punktlaryna şäherçe derejesi berildi, netijede garaşsyzlyga čenli 60 gösterim ilaty obada ýaşan agrar respublika ilatynyň ýarysyndan artygy şäherlerde ýaşaýar (16-njy surat).

1. Özbegistanda şäherleriň emele gelmegine köpräk nähili faktorlar täsir edýär?
2. Kartadan peýdalanylý:
 - a) gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň känlerini; b) transport düwünlerini; d) oba hojalyk önemciliği esasynda emele gelen şäherceleriň atlaryny depderinize bellik ediň.
3. Siz ýaşaýan ýa-da size golaý bolan şäher nähili funksiýalary (wezipeleri) ýerine ýetirýär?
4. Siz ilatly punktlaryň nähili görnüşlerini bilyärsiňiz?
5. Ilatyň işiniň onuň geografik ýaýramagyna we gürlügine baglanyşyklydygyny mysallar bilen düşündiriň.

III BAP. MILLI YKDYSADYÝETIŇ DÜZÜM TAÝDAN GURLUŞY

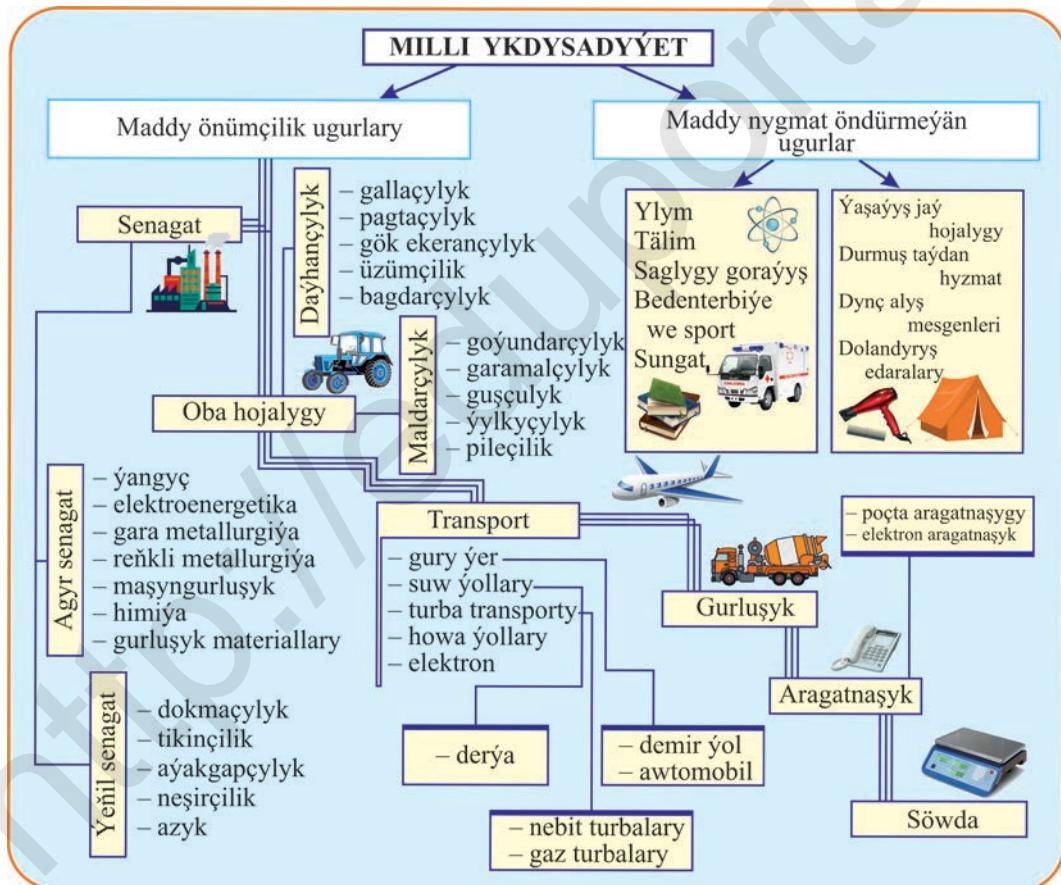
10-njy ders

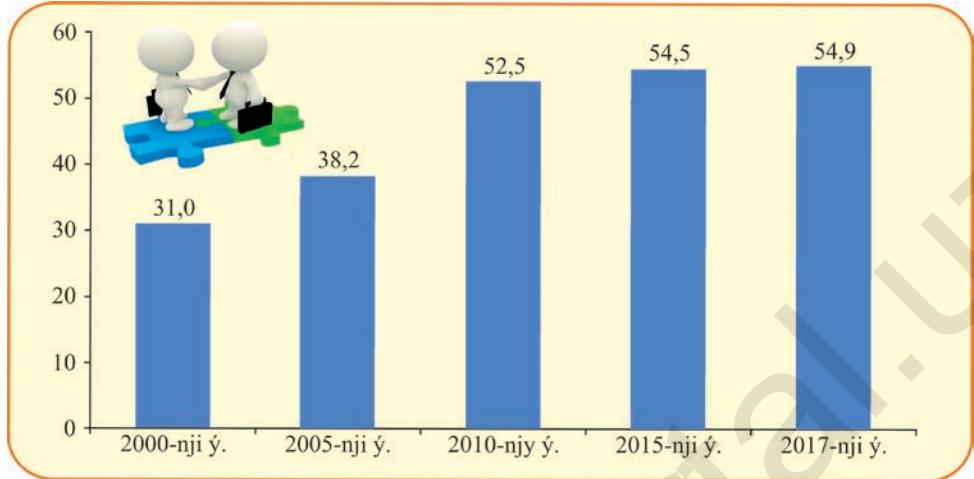
ÖZBEGISTANYŇ MILLI YKDYSADYÝETINIŇ GURLUŞY

Dünýäniň syýasy kartasynda 1991-nji ýylyň 1-nji sentýabré günü täze gařasız döwlet – Özbegistan Respublikasy peýda boldy. Şol günden başlap ol «özboluşly we özüne laýyk» ösüş ýoluny saýlady. Bu ýoluň özboluşlylygy ýurduň ykdysadyýetini ösdürmegiň 5 prinsipinde aýdyň aňladylan.

Özbegistanyň ykdysadyýetini ösdürmegiň prinsipleri: 1. Ykdysadyýetiň

17-nji surat. Özbegistanyň milli ykdysadyýetiniň gurluşy.

18-nji surat. Kiçi biznesiň jemi içerki önümdäki ülşى
(jemi içerki önume görä gösterim hasabynda).

syýasatdan üstünligi. **2.** Döwlet özgertmeleriň başyny başlaýy. **3.** Ähli ugurlarda kanunyň ileri tutulmagy. **4.** Güýçli sosial syýasaty amala aşyrmak. **5.** Bazar gatnaşyklaryna basgańcaklaýyn geçmek.

Bazar ykdysadyýetine geçmek bilen Özbegistanyň ykdysadyýetiniň gurluşy düýpgöter özgerýär. Yakyn geçmişdäki oba hojalygy öndebarlyjy bolan ýurdumyzda senagatyň, hususan-da, agyr senagatyň ülşii artýar. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap oba hojalygynda pagta ýekehäkimligini aradan aýyrmaga girișildi. Senagat bolsa awtomobilguruşyk, kompýuter tehnikasy, mobil telefonlar, giň görnüşdäki gündelik durmuş elekrotehnika önumlerini öndüryän täze pudaklaryň hasabyna köp pudakly bolup başlady. Ýurdumyzda **2017–2021-nji ýllarda Özbekistan Respublikasyny ösdürmegiň baş sany ileri tutulýan ugurlary boýunça Hereketler strategiyasy** kabul edilensoň, milli ykdysadyýetiň düzümini kämilleşdirmek täze basgańcaga gösterildi. Şol sanda, Hereketler strategiyasynyň «Ykdysadyýeti ösdürmek we liberallaşdyrmak» diýlip atlandyrylyan üçünji ileri tutulýan ugrunda milli ykdysadyýetiň sazlaşyklılygyny we durnuklylygyny üpjün etmek, onuň düzümünde senagat, hyzmatlar ediş ugrunyň, kiçi biznesiň we hususy telekeçiligiň ülşünü köpeltmek wezipesi goýlan. Şu sebäpli ýurdumyzda senagatyň, ilkinji nobatda agyr senagatyň ülşii çalt ösüp barýar. Ynha şeýle özgerişler netijesinde **jemi içerki önumiň düzümünde senagatyň ülşii 30,6 gösterimden artygy düzýär** (2018-nji ý.). Çünkü, bu görkeziji 2000-nji ýylда 14,2 gösterimden ybaratdy. Indi bolsa

ýurdumazyň ykdysadyýeti özara baglanan senagat, oba hojalygy, transport, gurluşyk, aragatnaşy whole, söwda, ylym, bilim, saglygy goraýyş ýaly pudaklary özünde jemleýär (17-nji surat).

Agyr senagat, aýratynam, maşyngurluşygyň çalt ösmegi oba hojalygy, ýeňil we azyk senagaty kärhanalary önümlü-netijeli maşynlar we mehanizmler bilen gaýtadan enjamlaşdyrylmagyna, ýurduň goranma kuwwatynyň güýçlenmeginne mümkünçilik berýär. İň möhümi, ýurt tehniki baknalykdan gutulýar.

Ýurduň bazar gatnaşyklaryna basgańcaklaýyn geçmeginiň ýene bir şerti kiçi biznesi we hususy telekeçiliği ösdürmek hasaplanýar. Kiçi biznesi her taraplaýyn goldaw tapmagy we ýene-de ösdürmek netijesinde onuň jemi içerki önümdäki ülşü yzygider artýar (18-nji surat).

Garaşsyzlyga çenli Özbegistanyň oba hojalygy, esasan, **ekstensiw** ösdi.

Ekstensiw hojalyk ýöretmek – önümciliği ylmyň-tehnikanyň gazananylary we häzirki zaman mehanizasiýa mümkünçilikleriniň yerine tebигy baýlyklary çalt özleşdirmegiň hasabyna ýokarlandyrmak usuly.

Ekstensiw hojalyk ýöretmek usuly netijesinde ýangyç, energiya, adam faktory, aýratynam, suw köp sarplandy. Suw sarpynyň köpelmegi Aral pajygasyny getirip çykaran sebäplerden boldy. Ýerden peýdalanmakdaky ýalňyşlyklar bolsa tebigatyň hapalanmagy we topragiň hasyllylygynyň peselmegine getirdi.

Diýmek, **ekstensiw ýol** belli bir wagt ösüşini üpjün etse-de, onuň örän erbet netijeleri hem bolýar. Şu sebäpli döwletimiz intensiw hojalyk ýöretmek usulyna geçmek wezipesini öne sürüyär.

Intensiw hojalyk ýöretmek – ylmyň we tehnikanyň gazananlaryny ykdysadyýete çalt ornaşdyryýan, çig maly we baýlyklary tygsytlap, çykyndy çykarman doly peýdalanmak usuly.

Intensiw hojalyk ýöretmek usulynadan peýdalanmak bilen daşary ýurtlar bilen hyzmatdaşlykda häzirki zaman tehnologiya esaslandyryylan bilelikdäki kärhanalary açylýar.

Özbegistan milli ykdysadyýetiniň **intensiw ýol**dan ösmegi zähmet öndürjiliginiň, önüüm hiliniň we önümciliğin netijeliliginin dünýä derejesine ýetmegini üpjün edýär.

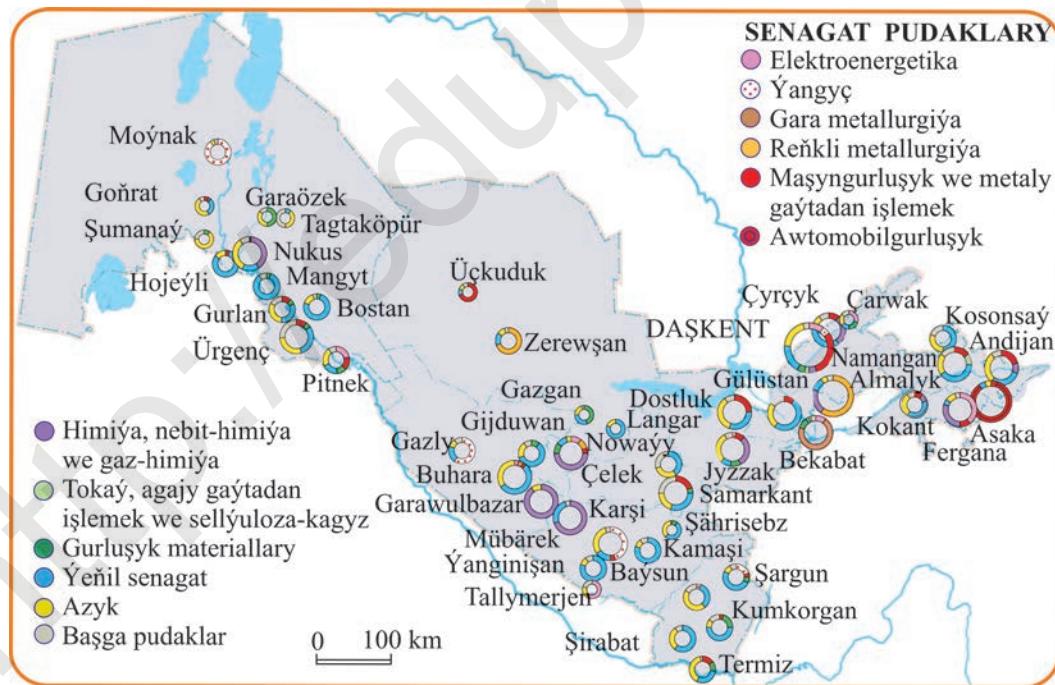
1. Önümçiliği intensivleşdirmek diýende nämani düşünýärsiňiz?
2. Ekstensiw ýol nähili netijelere getirýär?
3. Haýsy ugurlar maddy nygmat öndürmeýän ugurlar hasaplanýar?

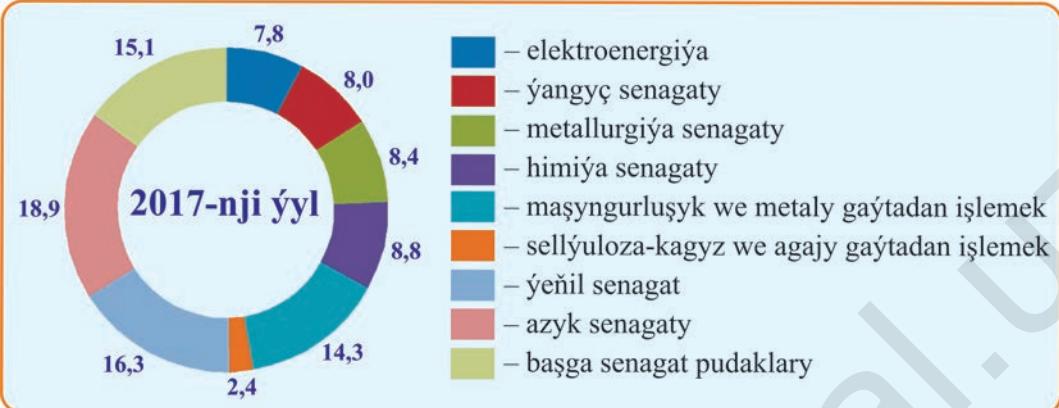
Garaşsyzlyga çenli ýurdumyz, esasan, diňe pagtaçylyga we garakölçülige ýöriteleşen bolsa, indi Özbegistanyň ykdysadyýeti ýüzlerce ýöriteleşen pudaklara eýe (19-njy surat).

Senagat – milli ykdysadyýetiň maddy nygmatlar öndürýän möhüm pudagydyr. Ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda tehnikanyň ösüşi senagata bagly. Senagatyň ösmegi bilen täze ilatly punktlar, transport ýollary emele gelýär. Oba hojalyggynyň, gurluşygyň, söwda-satygyň ösusş derejesi ösyär, senagatyň ösmegi bilen tebigatdan peýdalanmak hem ýiti özgerýär.

Ykdysadyýetiň başga pudaklary ýaly senagat hem dürlü ýerlerdäki kärhanalardan (zawod, kän, elektrostansiýa ýayylardan) ybarat. Senagat kärhanalarynyň aglabı bölegi döwlet emlägi bolup geldi we bu günüki olar hususylaşdyrylýar. Hususylaşdyrylan senagat kärhanalary bazar gatnaşylaryna mahsus talap we teklip esasynda işleýär. Bu proses senagatyň ösusş dinamikasyna hem mälîm derejede täsir edýär. Häzirki wagtda Özbegistanyň

19-njy surat. Möhüm senagat düwünleri.

20-nji surat. Senagat pudaklarynyň önum öndürmek düzümi (göterim hasabynda).

senagatynda gaz gazyp çykarmak, reňkli metallurgiýa, maşyngurluşyk we metaly işläp taýyärlamak, ýeňil we azyk senagatlaryny öndebarlyjy edýär (20-nji surat).

Senagatyň, oba hojalygynyň we transportuň territorial ýerleşişine ençeme faktorlar täsir edýär. Şolardan iň möhümi ylmy-tehniki açыşlardyr: energiýanyň we çig malyň täze görnüşlerinden, täze tehnologik proseslerden, täze transport serişdelerinden peýdalananmak arkaly önumçılığı ýerdeşirmek prinsipleri-de kämillesýär. Kärhanalar çig mal, ýangyç, energetika, suw we hatda işçi güýjünden (adam faktoryndan) peýdalananmak boýunça köp çig mal, köp energiýatalap, köp suw we köp zähmettalap sypatlarda toparlanýar. Olaryň her birine mahsus daýanç kärhana cäginde onlarça maýda kärhanalar önumçılık boýunça baglanyşkly bolýar. Muňa **önümçiliğin kombinat şekli** diýilýär.

Kärhanalar her hili ululykda bolýar. Meselem, aglab a tikençilik kärhanalary ýeke bina ýerleşse, nebiti gaýtadan işleyýän we metallurgiýa kombinatlary ýaly kärhanalar ortaça ululykdaky şäheriň meýdanyna deň çägi eýeleýär.

Tehnikanyň ösüs döwründe zähmet öndürijiligin artdyrmakda önumçılığı merkezleşdirmekden peýdalanyldy.

Önümçiliğin merkezleşmesi – önumçiliğin iri kärhanalarda top-lanmagy.

Ýöne geçen asyryň ortalarynda emele gelen önumçılığı guramagyň bu şekli indi sosial we ekologik meseleleriň güýçlenmeginé sebäp bolýar.

Mälim bolşy ýaly, ýurdumyzyň ilatynyň ýarysy diýen ýaly obalarda ýasaýar. Oba ilatyny iş bilen üpjün etmek üçin ýöriteleşen kärhanalary köpräk oba ýerlerde guran makul. Şu sebäpli-de, uly kombinatlardan görä dar möçberli ortaça hem-de kiçi kärhanalary gurmaga esasy üns beriliýär. Şunuň netijesinde **ýöriteleşme**, ýagny önemciliğiň esasan birmeňzeş önum öndüryýän guramaçlyk şekli emele gelýär. Yöriteleşen kärhanalarda işçileriň zähmet başarnyklaryndan gowurak peýdalanylýar, önum birligine edilýän sarp kem bolýar we ahyrky netijede zähmet öndürrijiliği gazanylýar. Şeýle ýöriteleşen kärhana özüne çig mal, detallar, maşyn bölekleri we başgalary üpjün edýän başga kärhanalar bilen **kooperatiwleşme** aragatnaşyklaryny ýola goýýar.

Kooperatiwleşme (hyzmatdaşlyk) – taýýar önum taýýarlamakda birnäçe kärhana gatnaşyán önemcilik şekli.

Yöriteleşme we kooperatiwleşme jemgyyetçilik zähmet öndürrijiliğini ýokarlandyrýýar. Ylmy-tehniki açıslary önumciliğe ädimme-ädim orşdyrmak üçin ylmy önumcilik birleşmeleri döredilýär. Munda maşynlaryň we materiallaryň täze görnüşlerini döredýän ylmy barlag institutlary bilen olary öndüryýän kärhanalar özara birleşýär. Şunuň bilen birlikde dürli pudaklaryň arasynda önumcilik aragatnaşyklarynyň güýçlenmegi ýüze çykýar. Önümçilik prosesi özara baglanan pudaklardan pudagara toplumlar emele gelýär.

Toplum – önumciliği guramagyň ykdysady netijelilige gönükdirilen möhüm şekli.

Toplumda haýsy pudak möhüm, öňdebaryjy bolsa, pudagara toplum şu atda atlandyrylýar. Häzirki wagtda Özbegistanyň milli ykdysadyýetinde birnäçe pudagara toplumlar şekillenen. Soňky temalarda olara ýekelikde garap geçeris.

1. Önümçiliğiň irileşmegi diýip nämä aýdylýar?
2. Önümçiliğiň ýöriteleşmesi we kooperatiwleşmegi diýende nämäni düşünýärsiňiz? Yöriteleşen kärhanalar nähili artykmaçlyklara eýé?
3. Garaşsyzlykdan soňky döwürde ortaça we kiçi kärhanalaryň gurluşygyna üns berilmeginiň sebäbi nämede?

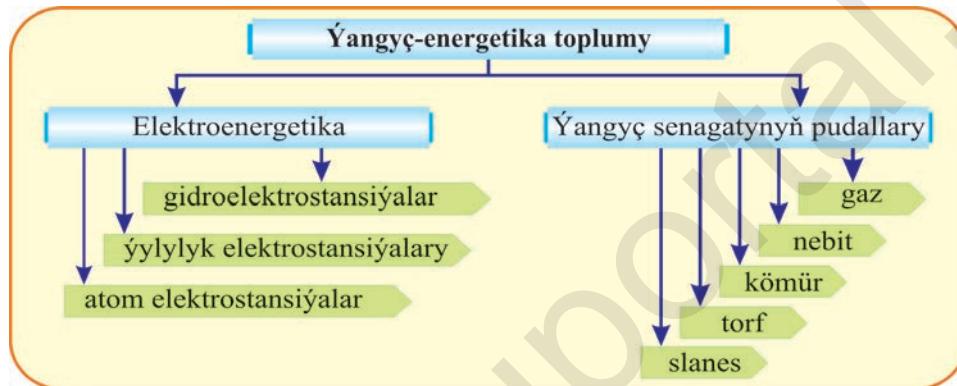

12-nji ders

ÝANGYÇ-ENERGETIKA TOPLUMY

Bu topluma ýangyç (ýangyjy gazyp almak we ony işläp taýýarlamak) we elektroenergetika senagatlary girýär (21-nji surat). Elektrik energiýasyny öndürmek we ondan peýdalanmak ýurduň ykdysadyýetiniň ýokarlanmagynyň möhüm faktory hasaplanýar. Alymlar gün, şemal, geotermal energiýa ýaly tükeniksiz energiýa çeşmelerinden giň möçberde peýdalanmagyň ýollaryny gözleýärler.

21-nji surat. Ýangyç-energetika toplumynyň düzümi.

Energetika baýlyklaryna **ýangyç baýlyklary** (kömür, nebit, gaz, torf, slanes, odun) we **gidroenergiýa baýlygy** (derýanyň ýokardan düşyän suwunyň energiýasy) girýär. Ýangyç baýlyklary ýurdumzyň ykdysadyýetiniň ähli pudaklary üçin energiýanyň esasy çeşmesidir. Ýangyjyň dürli görnüşleriniň ülşünü deňedirmek üçin olar şertli ýangyja öwürilýär.

Şertli ýangyç diýip 1 kg daşkömür ýananda emele gelýän (7 mln kal) energiýa aýdylýar. Onuň ýylylyk koeffisiýent derejesi 1-e deň. Başga ýangyçlar ýananda emele getirýän ýylylyk 1 kg daşkömrүň ýylylyk koeffisiýenti, ýagny 1-e deňesdirilip bahalanýar (22-nji surat).

Yssylygy (kaloriýasy) kem bolan ýangyçlar (torf, slanes, goňur kömür) gazylyp alnan ýerde peýdalanyl magy maksada laýyk. Çünkü olar uzak aralyklara daşalandı özünü ödeýis gymmaty ýokarlanýar. Şu sebäpli olar ýerli ýangyç hasaplanýar. Ýangyç baýlyklarynyň bahasy diňe bir

Ýangyjyň görnüşi	1 kg ýangyç ýananda çykýan ýylylyk		Ýylylyk koeffisiýenti
	Joulda	Kaloriýada	
Tebigy gaz	$4,4 \cdot 10^7$	$10,6 \cdot 10^6$	1,5
Nebit	$4,4 \cdot 10^7$	$10,6 \cdot 10^6$	1,5
Daşkömür	$2,9 \cdot 10^7$	$7,0 \cdot 10^6$	1,0
Goňur kömür	$1,3 \cdot 10^7$	$3,1 \cdot 10^6$	0,45
Ýanyjy slanes	$1,8 \cdot 10^7$	$2,1 \cdot 10^6$	0,30
Torf	$1,4 \cdot 10^7$	$3,4 \cdot 10^6$	0,48
Gury odun	$1,0 \cdot 10^7$	$2,4 \cdot 10^6$	0,34

22-nji surat. Dürli hili ýangyçlaryň ýanyş ýylylygy.

kaloriýasyna bagly bolman, peýdalanmak mümkünçiligine, gazyp çykarmak harajatyňa hem bagly. İň tygşytly ýangyç nebit we gazdyr, çünkü olary gazyp çykarmak we ulanylýan ýere turbalar arkaly ibermek arzan düşýär. Şoňa görä dürli hili ýangyjy gazyp çykarmak we ondan peýdalanmak gerimi döwürleýin üýtgap durýar (23-nji surat).

Dürli hili ýangyçlary gazyp çykarmak we öndürilen energiya (girdejî) hem-de olardan ykdysadyýetde peýdalanmak (sarp etmek) gatnaşygyná **ýangyç-energetika balansy** diýilýär.

23-nji surat. Ýangyç sarpyň dinamikasy (1995-nji ýyldaka görä göterim hasabynda).

1. Energetika baýlyklarynyň esasy görnüşlerini aýdyp beriň.
2. Ýangyç-energetika balansy diýende nämäni düşünýärsiňiz?
3. Özbegistanyň ýangyç-energetika balansynda nähili özgerişler bolýar we muňa sebäp näme?

11-nji dersiň temasyndan ýangyç senagatynyň ähli senagat önumindäki ülşünü anyklaň.

Gaz senagaty. Ýangyç senagatynyň iný ýaş pudagy bolan gaz senagaty soňky ýyllarda çalt ösyär. Gaz – ýangyjyň örän arzan görnüşi. Gazdan senagatda hem, gündelik durmuşda hem peýdalanylýar. Gaz gymmat baha himiki çig mal hemdir. Ýangyjyň başga görnüşlerine garanda gaz howany iný kem hapalaýar.

Ýurdumyzda kömre we nebite görä tebigy gaz ep-esli köp. Gaz känleri nebit känleri bilen ýanaşyk ýerleşýär. Gazyň azrak bölegi (ýoldaş gaz) nebit bilen bile gazyp çykarylyar, ýöne gazyň esasy bölegi sap gaz känlerinden alynýar. Respublikamyzda geçen asyryň ortalarynda ilki Fergana jülgesindäki nebit känlerinde duşyan ýoldaş gazdan senagatda we ilateň gündelik durmuş zerurlygynda peýdalanylyp başlandy. Şol wagtda Özbegistanda ýylyna ortaça 9 mln kub metr tebigy gaz gazyp çykarylan bolsa, indi ýylyna gazyp alynýan gaz 60 mlrd kub metre golaý boldy. Tebigy gazdan peýdalanmak sebäpli ýurduň ýangyç balansynda möhüm özgeriş bolup geçdi.

Nebit eksport edýän ýurtlaryň guramasy – OPEK-iň resmi maglumatlaryna görä Özbegistan tebigy gaz gazyp alýan ýurtlaryň reýtinginde 14-nji orny eýeleýär (24-nji surat).

Fergana jülgesinden daşary Buhara, Surhanderýa we Kaşgaderýa welaýat-

T/n	Ýurt	Ýylyna mlrd metr ³	Ülși (%)	T/n	Ýurt	Ýylyna mlrd metr ³	Ülși (%)
1	AbŞ	751,063	20,66	10	Türkmenistan	81,765	2,25
2	Russiýa	642,242	17,66	13	BAE	61,084	1,68
3	Eýran	226,905	6,24	14	Özbegistan	57,700	1,59
4	Katar	182,830	5,03	15	Awstraliýa	56,293	1,55
5	Kanada	174,051	4,79	16	Niderlandiýa	50,543	1,39
6	Hytaý	136,628	3,76	18	Beyik Britaniýa	43,022	1,18
8	Saud Arabystany	110,860	3,05	22	Meksika	41,227	1,13
Çeşme: OPEK, 2017-nji ý.				26	Hindistan	31,139	0,86

24-nji surat. Özbegistanyň tebigy gaz gazyp alýan ýurtlaryň arasyndaky orny.

lary hem-de Garagalpagystan Respublikasynyň çäginden baý tebigy gaz känleri tapylmagy netijesinde Özbegistan gazy eksport edip başlady (25-nji surat).

Gaz turbalar arkaly iberilýändigi sebäpli transport harajaty islendik ýangyjy daşamakdan arzan düşyär.

Gaz turbalarynyň uzynlygy tiz artyp barýar. Ilkinji tebigy gaz turbalary Fergana jülgesinde gurlupdy. Özbegistanda yssy günleriň köplüğinden diňe gyş günleri gaz köp talap edilýär. Gazy köp sarp edýän Daşkent, Fergana, Andıjan ýaly şäherlerde tomusda tygşytlanan gazy ýerasty howdanlaryna ýygyp goýup, gyşda peýdalanylýar. Gaz diňe bir oňat hilli ýangyç bolman, eýsem himiýa senagatynyň gymmatly çig maly hemdir. Gaza bolan talap himiýa, ýylylyk elektrostansiýalary we gündelik durmuş hojalykda barha artýar. Şoňa görä goşmaça gaz çykarmak ýollary gözlenýär, gaz turbalarynyň gaz geçirish mümkinçiliği artdyrylýar.

Nebit senagaty. Nebitsiz häzirki zaman ykdysadyýyetini ýöretmek mümkün däl. Nebit çig halynda ulanylmaýar. Gaýtadan işlemek netijesinde ondan dürli hili ýangyç, ýagny himiki önumler alynýar. Nebiti gazyp çykarmak harajaty kömri gazyp çykarmak harajatyndan orta hasapda 4 esse kem. Milli ykdysadyýyetde nebitden giň peýdalanmak örän köp serişdäni tygşytlamaga mümkinçilik berýär.

Önüm birligini almak (aýdaly, 1 t nebit gazyp çykarmak) üçin gidýän pulda aňladylan ähli harajata **önümiň özünü ödeyiş gymmaty** diýilýär.

Nebitiň özünü ödeyiş gymmaty ol nähili čuňlukdan alynýanlygyndan görä käniň nebite nähili baýlygyna bagly. Nebit gazyp almagyň iň arzan usuly fontan usuly bolup, munda nebit guýulardan kändäki basyş sebäpli atylyp çykýar. Basyş kemelende ony dürli usullar bilen ýokarlandyrlyp durulýar. Nebiti nasoslaryň kömeginde çykaryp almak hem giň ýaýran. Gaz ýaly nebiti hem turbalar arkaly ibermek ony daşamagyň iň arzan we howpsuz usulydyr (*demir ýolda daşamaga görä 4 esse arzan düşyär*). Turba transpopty nebiti sarp edijile-re bökdençsiz ýetirmegi üpjün edýär. Dürli transport serişdelerine ýükläp düşürmekdäki zaýaçylyk aradan aýrylýar.

25-nji surat. Mübärek gazy gaýtadan işleyän kärhanasy.

Önki wagtda nebit nirede gazyp çykarylsa, şol ýerde gaýtadan işlenýärdi. Häzirki wagtda nebiti gaýtadan işleyän senagat önumleri nirede köp sarp edilse, nebit şol ýere eltilip,

26-njy surat. Nebit-gazly sebitler.

gaýtadan işlenýär. Şeýle edilmese, nebit önumleriniň her bir görnüşini ibermek üçin aýratyn turbalar gerek bolup, transport harajatlary gymmatlaşyp gidýär.

Ýurdumyzda alnyp barylýan geologýa gözleg işleri netijesinde köp gaz-nebit känleri taplyýar (26-njy surat). Şol sanda, 1992-nji ýylda Namangan welaýatynda Müňbulak nebit käni açyldy.

Nebite bolan zerurlygyň üzňüsiz artýanlygyny hasaba alyp, Buhara welaýatynda ýylyna 5 mln tonna nebiti gaýtadan işläp bilýän zawod guruldy. Bu kärhana 1997-nji ýyldan önum berip başlady. Häzir 50 görnüşden artyk nebit önumleri öndürilýär.

Özbegistanda sarp etmäge ýetişmeyän nebit daşary ýurtdan import edilýär. Häzirki wagtda nebiti gaýtadan işleyän kärhanalar bir ýylda 11 mln tonna nebiti gaýtadan işlemek kuwwatyna eýe.

Ösen ýürtlara deňesdirilende bizde energiýany sarp ediş düzümünde nebit önumleriniň ülsi ep-esli ýokary. Ýangyç-energetika balansynda nebit önumleriniň ülsi gelejekde kemelmeli. Munuň üçin bar bolan awtomobilleri we traktorlary täze tygşytly tehnologiýa bilen enjamlaşdymaly bolýar. Bu köp serisde talap edýän we çylşyrymlý wezipe. Şeýlelikde, golaý on ýyllyklarda hem ýangyç-energetika balansynda nebitiň ülsi durnukly saklanyp durýar.

1. Ilkinji işe düşürلن gaz känlerini geografiýa depderiňize ýazyň.
2. Gaz turbalary haýsy şäherlere haýsy känden gelýändigini kartadan anyklaň.
3. Nebit alnyýan känleri kartadan anyklaň.
4. Gaz we nebiti gaýtadan işleyän kärhanalary ýerleşdirmek nähili umumylyga eýe?

Bu senagatyň düzümünde birnäçe kömür kәni bar. Olardaky kömür gory 2 mlrd tonnany düzýär. Ilkinji kömür Angren käninden 1950-nji ýyllarda gazyp alnan. Kömür kәni ýeriň üstüne golaý ýerleşyär. Onda kömrүň 9/10 bölegini açyk usulda gazyp alynýär (27-nji surat).

Açyk usulda her bir şahtýoryň gazyp alýan kömri şahta usulynda gazylyp alynýandan 6 esse önumli bolýar. Şuňuň bilen birlikde, karýer (basseýn) näçe uly bolsa, harajat şonça kem bolýar. Angreniň kömri hili pes – goňur kömürdir. Şeýle bolsa-da, Özbegistandaky başga kömür känlerindäkä garanda kömür gory uly hem-de sarp edijä golaý we üstde ýerleşýänliginden kömür gazyp çykarmak çalt ösdi. Kömrүň esasy bölegi kәniň golaýndaky YES-de ulanylýar. Bir bölegi bolsa ýerastynda gaza öwürilýär. Kömrүň düzümünde seýrek we dagynyk elementler hem-de köp magdantoýun duşýar, bir gezekde olardan peýdalanmak bolsa kәniň netijeliliginı has-da artdyrýär. Yöne kömür açyk usulda gazyp alynmagy netijesinde uly-uly ýer meýdanlaryny kәniň çykyndylary eýeläp, tüsseden we gurumdan oba hojalygy uly zyýan çekýär.

Şeýle nähoş ýagdaýyň çäresi hökmünde kömür senagatyndan zowal çeken meýdanlar **rekultiwasıýa** edilýär, ýagny gaýtadan dikeldilýär, şahtalaryň çykyndysyndan emele gelen tümmelekleri ösümlikler bilen örtmek, kömri turbalar arkaly daşamak çäreleri görülyär.

Surhanderýa welaýatynyň Sarosiýa tümeninde 1950-nji ýylda Şargun kömür kәni işe düşürlen. Kändäki kömür ýokary oňat hilli daşkömür bolup, şahta usulynda gazyp alynýär. Kömrүň maýdasý gazyp alnan ýerde briket edilýär.

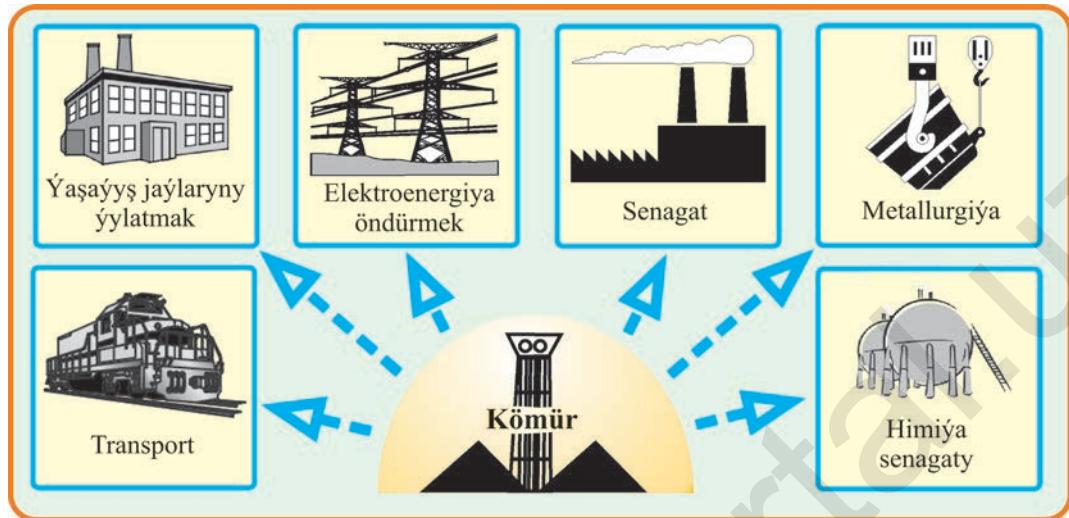
Briket – kömür poroşogyny basyş astynda ýa-da şepbeşik madda bilen garyşdyryp hoz şekline getirilen önum.

Kömür daglardan aşyp uzynlygy 17 km-dan artyk asma sim ýol arkaly demir ýola eltilýär. Angren, Şargun we Baýsun känlerinden ýylyna 4 mln

27-nji surat.

Angren käninde kömrүň açık usulda gazyp alynyşy.

28-nji surat. Milli ykdysadyýetde kömürden peýdalananmak.

tonna golaý kömür gazyp alynýar. Ýöne bu mukdar Özbegistanyň kömre bolan zerurlygyny kanagatlandyryp bilmeýär. Sebäbi, metallurgiýa, himiýa ýaly senagat pudaklarynyň ösüşi kömre bolan zerurlygy artdyryp goýberýär (28-nji surat).

Şeýdip, Özbegistanda kömrüň esasy gorlary Angren, Şargun we Baýsun känlerinde ýerleşýändigini bildik.

Kömür senagatyna degişli ýene bir maglumaty biliň. Ýurdumyzda gazyp alynýan kömrüň hemmesi diýen ýaly (97,4 göterimi) goňur kömür, galan bölegi daşkömürdür. Ýurdumyzda kömür gazyp almagyň özbuluşly ýene bir aýratynlygy bolup, onuň 90–95 göterimi açık usulda gazyp alynýar.

Tebigy gaz senagaty ýaň şekillenýän ýyllarda (1961-nji ýylda) Angren kömür käninde ýerasty gazogeneratorlarynda kömri ýokary basyşdaky howa akmynyň kömeginde gaza öwürüyän «Ýerastygaz» stansiýasy işe girizilipdi. Häzirki wagtda ondan önumli peýdalanyp, goňur kömrüň bir bölegi ýeriň astynda gaza öwürilýär. Şeýdip açık usulda gazylyp alynýan kömrüň hem ähmiýeti barha artýar.

1. Ýurdumzyň kömür, nebit, gaz känleri nirelerde ýerleşýär?
2. Yangyç senagatynyň düzümi gelejekde nähili üýtgär?
3. Şargun kömür käni bilen Angren kömür käniniň özbuluşly taraplary nämede?

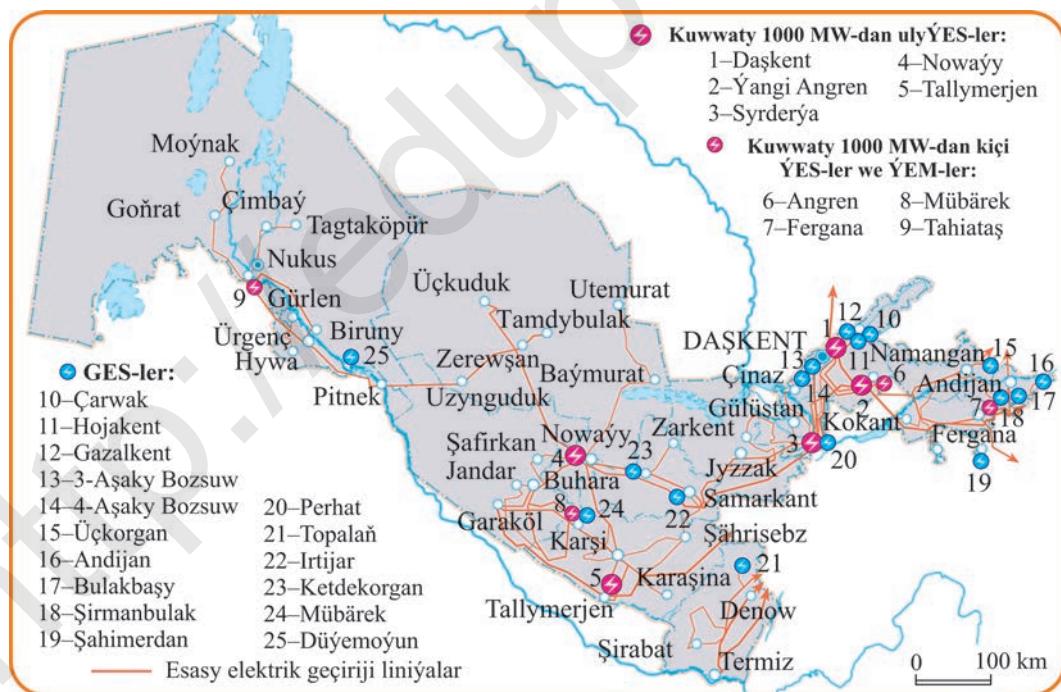
11-nji dersiň temasyndan elektroenergetikanyň ähli senagat önümindäki ülşünü anyklaň.

Milli ykdysadyýeti çalt ösdürmek üçin elektrik energiýasyny öndürmek başga pudaklara garanda tizräk artdyrylmalydyr.

Ýurtda öndürilýän elektrik energiýasynyň **90 göterimine golaýyny ýlylyk elektrostansiýalary (YES)** berýär.

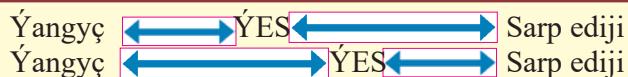
Özbegistanda Syrderýa, Daşkent, Angren, Täze Angren, Nowaýy, Tahiyadaş, Tallymerjen ýaly iri YES-leri bar (29-njy surat). IES ep-esli tiz we arzan gurulýar. Ykdysadyýet üçin elektrik energiýanyň özünü ödeýis gymmatynyň pes bolmagy möhümdir. Elektrik energiýanyň özünü ödeýis gymmaty, ilki bilen, elektrostansiýalarda ulanylýan ýangyjy gazyp almak we daşap getirmek harajatlaryna bagly. Şonuň üçin elektrostansiýa gurmak üçin ýer saýlananda ýangyjy daşap gelmäge we elektrik energiýasyny geçirmäge gidýän harajatlar deňeşdirilýär.

29-njy surat. Özbegistandaky esasy elektrostansiýalar we elektrik geçiriji liniýalar.

Eger ýangyjy daşap gelmek harajaty elektrik energiýasyny geçirirmek-harajatydandan artyk bolsa, elektrostansiýany ýangyç çeşmesine golaý ýerde gurmak, eger energiýany geçirirmek gymmat bolsa, ony sarp edijä golaý ýerde gurmak peýdalydyr (çyzga garaň).

(Esaslandyryň!
Nâme üçin şeýle?)

Elektrik energiýasyny geçiriş aralygy ylmy-tehnikanyň ösmegi bilen ýyl saýyn uzap barýar. Elektrik energiýasynyň simler arkaly geçirilmegi onuň artykmaçlyklaryndan biridir. Ykdysadyýetiň ähli ugurlarynda elektrik energiýadan peýdalanylady elektrik energiýanyň ikinji möhüm artykmaçlygydyr. Ýerli ýangyçdan giň peýdalanmak mümkünligi üçünji artykmaçlyk we ahyrynda elektrik energiýasyny kuwwatly elektrostansiýalarda öndürmek mümkünçiligi dördünji artykmaçlykdyr.

Angren we Täze Angren YES-lerini kömür käniniň golaýynda yerleşdirilenligi nämäni aňladýar?

Elektrik energiýa örän köp sarp edilýän ýerlerde elektrostansiýalar başga ýerlerden getirilýän ýangyja niýetlenip gurulýar. YES-leriň has ululary başga welaýatlary hem elektrik bilen üpjün edýär.

Ýeke Syrderýa YES-niň özi ýylyna 13 mlrd kW·h sagat elektrik energiýa berýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda Kaşgaderýa we-laýatynda Tallymerjen YES-iniň 800 MW-ly birinji blogunyň işe düşürlimegi ulgamdaky uly taslamalardan biri hökmünde ykrar edildi (30-njy surat).

30-njy surat. Tallymerjen YES-i.

YES-leriň aglabasy elektrik energiýa bilen bir wagtda ýylylyk energiýasyny hem öndürýär.

Bir wagtda ýylylyk energiýasyny hem öndürýän elektrostansiýa **ýylylyk elektrik merkezi (YEM)** diýlip atlandyrylyar.

Olarda elektrik energiýasyny öndürmek prosesinde alnan yssy suwdan yssyhanalary, binalary ýylatmakda we başga önemçilik zerurlyklarynda peýdalanylýar. Ýöne yssy suw 20 km-dan alys aralykda sowap galýar. Şu sebäpli YEM-lerdiň iri kärhanalaryň golaýynda we iri şäherlerde gurulýar. Özbegistanda Fergana, Mübarek we Daşkent YEM-leri bar.

Gidroelektrostansiýalarda (GES) energiýa öndürmek tebigy suwuň akymynyň güýjüne esaslanýar. GES-ler işläp çykaran elektrik energiýanyň özünü ödeyiş gymmaty arzan bolýar (deň kuwwatly ÝES-lerdäkiden 4 esse arzan). Dag derýalaryna gurlan GES-lerde iň arzan elektrik energiýasy öndürilýär.

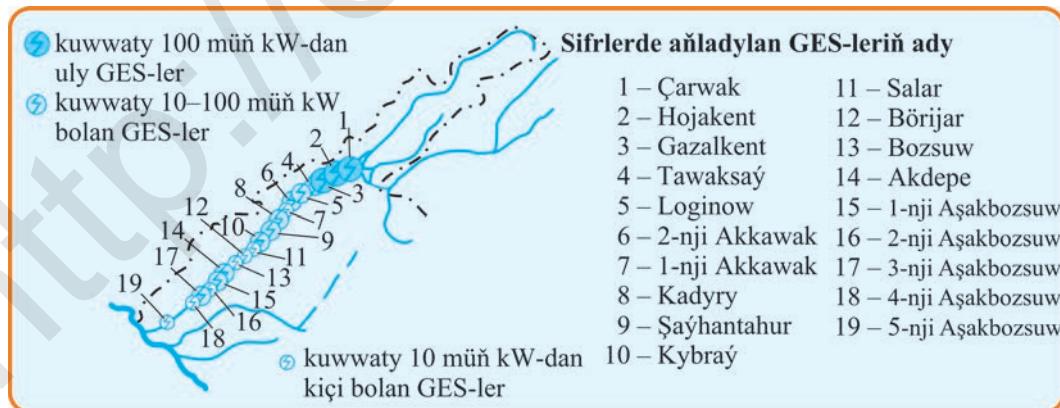
Özbegistanda suw kuwwaty çeşmeleriniň barlygy we şol bir wagtda ýylylyk elektrostansiýasynda ulanmaga ýangyç bolmanlygyndan ilki, esasan, GES-ler gurlan. Yurdumyzda birinji GES 1926-njy ýylда Bozsuv kanalynda guruldy. Soňluk bilen gurlan Hyşraw, Düýemoýyn, Farhod, Hojakent GES-leri ýurduň senagatynyň ösüşinde möhüm ähmiyete eýe boldy. Özbegistanda GES gurmak bilen bile elektrik energiýa öndürmek, yerleri suwarmak, hojalyklary suw bilen üpjün etmek, balykçylygy ösdürmek mümkinçilikleri döredilýär.

Tiz akýan derýalarda GES-lerini bir-birine golaý gurmak mümkin. Netijede Çyrçyk – Bozsuv energetika desgasyndaky ýaly GES-ler kaskady (şaglawuk) şekillenýär. Bu kaskad GES-leriň sanyna (19 sany) görä dünýäde öňki orunlardan birini eýeleýär (31-nji surat).

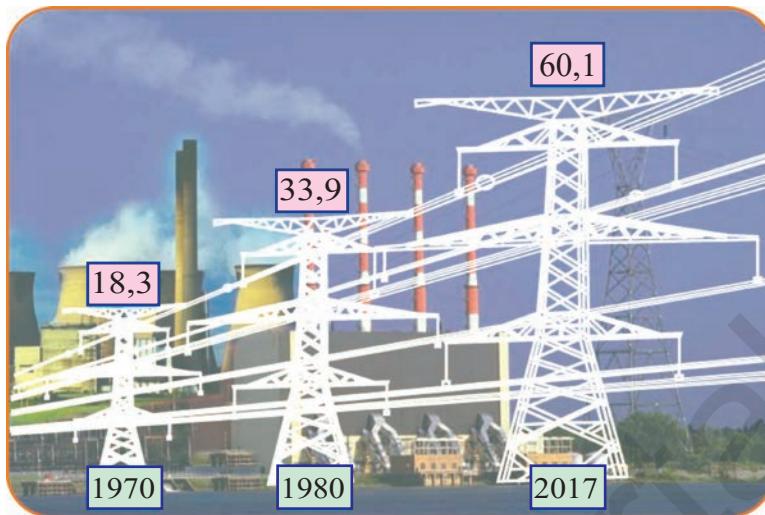

Özbegistandaky iri ýylylyk elektrostansiýalaryň we gidroelektrostansiýalaryň **umumy sany 37**. Elektrostansiýalarda ýylyna 60 mlrd kW·h sagat töweregide elektrik energiýa alynýar (32-nji surat).

Elektrik energiýa almagyň häzirki zaman ýollary. Dünýäniň dürli ýurtlarynda geografik yerleşisinden hem-de tebigy şertinden gelip çykyp elektrik energiýany adaty usullar bilen bir hatarda adaty däl ýollar arkaly almak hem barha güýçlenýär. Şol sanda, atom elektrostansiýalary (AES), şemal energiýasy, gün energiýasy, deňiz suwunyň galkmagyndan alynýan energiýalar şolara degişlidir.

31-nji surat. Çyrçyk–Bozsuv hidroenergetika kaskady.

32-nji surat. Elektroenergiýa önemçiliginin ösüsi (mlrd kW·h sagat).

Ýurdumyzda ilat sanynyň ýyl saýyn artýanlygy we oňa bagly ýagdaýda elektrik energiýa hem bolan zerurlygy artýanlygy energiýa almagyň adaty däl ýollaryndan hem peýdalanmagy talap edýär.

Maglumatlara görä, bu gúnki günde Özbegistanda elektrik energiýasyna bolan talap 69 milliard kilowatt-sagady düzýär. Yokarda elektrik energiýasynyň esasy bölegini ýylylyk elektrostansiýalarynda alynýandygy aýdyldy. Munuň üçin ýylyna 16,5 milliard kub metr tebigy gaz, 86 müň tonna mazut we 2,3 million tonna kömür sarplanýar (2018-nji ý).

Gelejekde ykdysadyýetiň ösüşiniň, ilat sanynyň we durmuş derejesiniň ýokarlanmagynyň hasabyna elektrik energiýasyna bolan talap ýene-de artmagyna garaşylýar.

Özbegistan Respublikasynyň Prezidenti Şawkat Mirziýoýew elektrik energiýasyny öndürmek babatda sözläp: «Bu ugurda diňe tebigy gaz we kömürden peýdalanmagy dowam etdiribersek, olaryň bar gory mälim wagtdan soň gutaryp galmagy mümkün. Bu bolsa geljekki nesliň öñünde bagışlap bolmaýan ýalňyş we jenaýat bolar», diýen pikirleri bildirdi.

Şu sebäpli, Özbegistanyň taryhynda ilkinji gezek ýurdumazyň çäginde AES gurlusyggyna garasylýar. AES, esasan, elektrik ýa-da ýylylyk energiýasyny öndürmäge niýetlenen, ýadro reaktory we başga zerur utgaşýan gurluşlary öz içine alýan iri toplumdyr. Başga ýylylyk elektrostansiýalardan tapawutlylykda, AES-lerde elektrik kuwwatyny almakda işjeň radioaktiw element – uran atomlaryndan peýdalanylýar. 1 kg uran (şertli uran ýangyjy) 2,5 müň tonna kömür

ýananda berýän mukdarda ýylylyk berýär. Halkara atom energiýasy agentliginiň maglumatlaryna görä, häzirki wagtda dünýäniň 31 ýurdunda AES-ler işläp dur.

Şu sebäpli, Özbegistanda parahatçylyk maksatlarynda peýdalanmak üçin atom energetikasyny gurmaga girişildi. Russiýanyň «Rosatom» döwlet korporasiýasy bilen hyzmatdaşlykda atom elektrostansiýasyny gurmak boýunça ylalaşyk gazanyldy. Bu kompleks 2 energoblokdan ybarat, her biriniň kuwwaty 1 müň 200 megawatt bolmagy göz öňüne tutulýar. Atom elektrostansiýasy üçin dünýädäki iň howpsuz we häzirki zaman energoblok saýlanyp alnan. Ony 2028-nji ýyla çenli işe düşürmek planlaşdyryldy.

Atom elektrostansiýasy gurulmagy netijesinde ýylyna 3,7 milliard kub metr tebigy gaz tygştylanýar. Bu çeşme gaytadan işlenip, ýokary goşulan bahaly nebit-himiýa önümleri öndürilýär.

Atom energiýasy ekologik taýdan hem arassa. Şeýle stansiyalar zyýanly ys gazyny emele getirmeyär. Netijede tebigy gazy ýagyşdan emele gelýän we daşky gurşawa ýaýraýan ys gazynyň göwrümi ýylyna 3 million tonna kemelýär.

Energiýanyň täze çeşmelerini tapmak we özleşdirmek boýunça ylmy gözlegler alnyp barylýar. Ynha şeýle gözlegler netijesinde Daşkent welaýatyňyň Parkent tümeninde **Gün energiýasy**ndan peýdalanýan «Fizika–Güneş» desgasý iş alyp barýar.

Elektriklesdirmegiň ýokary derejesi energetika ulgamlarynyň döredilmegidir. **Energetika ulgamy** sebäpli ýylyň pasyllaryndan we sutkanyň haýsy wagtydygyna seretmezden sarp edijiler elektrik energiýa bilen birsydyrgyn üpjün edilýär.

Dürlü görnüşdäki elektrostansiýalaryň ýokary wolты elektrik geiriji liniýalary bilen birleşdirip, bir merkezden dolandyrylmagyna **energetika ulgamy** diýilýär.

Özbegistandaky ähli iri elektrostansiýalar özara birleşdirilip, ýeke-täk energetika ulgamy döredildi. Döwletara elektrik energiýa import-eksporty Özbegistanyň energetika ulgamy arkaly amatly amala aşýar.

Özbegistan öz zerurlygyndan artan elektrik energiýasyny Täjigidstana, Gazagystana we Owganystana eksport edýär.

1. Tebigy gaz bilen işleyän YES-lerden 5-siniň adyny we nirede ýerleşyändigini aýdyň.
2. «Önumiň özünü ödeýiş gymmaty» diýip nämä aýdylýär? Özbegistanyň dürlü ýerlerinde öndürilen elektrik energiýa özünü ödeýiş gymmaty birmeňzeş dälliginiň sebäp näme?
3. Energetika ulgamy näme? Ol nähili ykdysady peýda getirýär?
4. Öyüñizi ýyklandyrýan elektrik kuwwaty haýsy elektrostansiýadan alynýar?

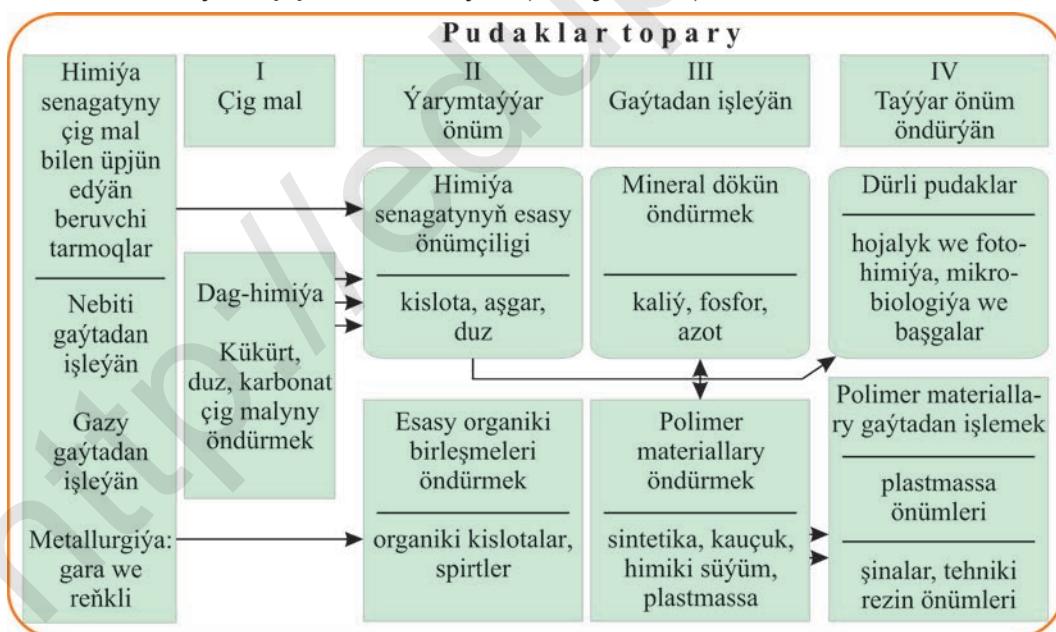

11-nji dersden himiýa we nebit-himiýa senagatynyň ähli senagat önumindäki ülşünü anyklaň.

Özbegistanda himiýa senagatynyň şekillenmigi 1932-nji ýylda Şorsuw kükürt käniniň işe düşürlmegini bilen başlandy. Onuň önumi köpräk maşyn-gurluşyk (plastmassa, aýna), dokmaçylyk senagaty (süýüm, boýaglar), oba hojalygy (dökünler, zäherli himikatlar), transport (motor ýangyjy, çalynýan ýag, sintetik kauçuk), gurluşyk (şepbeşik plýonka, aýna, plastik) ýaylarda ulanylýar.

Himiýa senagatynyň düzümünde **mineral dökünleri öndürmek** saldamly orun eýeleýär. Sonuň ýaly-da, oba hojalyk zyýankeşlerine garşy defoliantlar hem öndürilýär. Ol köp pudaklary çig mal we materiallar bilen üpjün etmek bilen, öz gezeginde başga pudaklardan energiýa, enjamlary we transport serişdelerini alýar. Himiýa senagaty gaz hem-de pagta senagaty çig malyny we reňkli metallurgiýa çykyndylaryny gaýtadan işleyýär. Diýmek, himiýa senagaty pudagara iki taraplaýyn baglylykda bolup, köp pudaklaryň ösüşine we territorial ýerleşisine täsir edýär (33-nji surat).

33-nji surat. Himiýa senagatynyň düzumi.

Himiýa senagaty hil taýdan tebigy önümlerden üstün durýan **emeli materiallary** döredýär. Şeýle materiallar sebäpli adamlaryň zähmeti-de, oba hojalyk çig maly-da tygşytlanýar.

Meselem, kapron öndürmek üçin tebigy ýüpek taýyarlamaǵa garanda 20 esse kem zähmet sarp edilýär. Şonuň ýaly-da, himiýa senagaty sebäpli önemciliǵi **kombinatlaşdyrma** perspektivalary döredildi. Meselem, kömür, nebit, gaz ýaly ýangyç çig mallaryndan energiýa almakda-da, himiýa önümlerini (benzin, parafin) almakda-da peýdalanylagy energetika-himiýa kombinatlaryny gurmaga getirdi.

Kombinatlaşdyrma – senagatyň tehnologik proses taýdan özara baglanan, käte dürli pudaklara degişli bolan birnäçe önemcilik kärhanalarynyň bir kärhana birleşdirilmegidir.

Himiýa senagatynyň çig mal bazasy baý we köpdürli. Ol dürli gazylyp alynýan peýdaly zatlardan, önemcilik çykyndylaryndan, ağaç, suw, hatda howadan peýdalanýar. Dürli hili çig mallardan peýdalanmak mümkünçiliginiň çäksizligi himiýa senagatynyň kärhanalaryny hemme ýerde gurmaga mümkünçilik berýär. Yöne himiýa kärhanalary energiýany we suwy köp ulanmagy, aýratynam, tebigata uly erbet täsir edýändigi sebäpli olary hemme ýerde-de gurmak makul bolubermeýär.

Himiýa senagatynyň iri kärhanasy – Çyrçyk elektrohimiýa kombinaty 1940-njy ýylda işe düşürlen. Çyrçyk elektrohimiýa kombinaty ilki howanyň düzümindäki azotdan elektrik energiýasy arkaly azotly dökün öndüripdir. Buhara welaýatynda tapylan tebigy gaz turba arkaly Çyrçyga getirilensoň, kombinat gazdan çig mal hökmünde peýdalanýan boldy. Bu önem önemciliǵiň ýiti köpelmegine we özünü ödeýis gymmatynyň arzanlamagyna getirdi. Kombinatda azotly dökünden daşary, magniý hloridi (go-waça ýapragyny gaçyrmakda ulanylýan himiki madda) hem-de plastmassa we sintetik süýüm almak üçin organiki sintez önümleri öndürilýär.

Tebigy gazdan azotly dökün we himiki süýüm öndürüyän zawodlar Fergana we Nowaýy şäherlerinde hem guruldy. 1946-njy ýylda Kokantda, 1957-nji ýylda Samarkantda superfosfat zawody işe düşürildi. 1998-nji ýylda Gyzylgum fosforit kombinaty işe düşürildi. Onda 2,7 million tonna fosforit konsentraty alynýar. Şonuň ýaly-da, garaşsyzlyk ýyllary Kaşgaderýada Daýhanabat kaliýli dökünler zawody, Garagalpagystanda Goňrat soda zawodlary işe düşdi.

Ýurdumyz nahar duzy känlerine hem baý. Hojaýkän, Barsagelmez,

Baýbiçakon we Akgala ýaly känlerde 90 milliard tonna çig mal bar. Almalykda ýokary oňat hilli ammosos öndürýän zawod guruldy. Angrende rezin öndürýän himiýa kärhanalary bar. Mübärekda tebigy gazyň düzümindäki kükürdi bölüp alýan zawod guruldy. Reňkli metallurgiýa kärhanalarynyň çykyndysyndan kükürt kislotasy alynýar. Popdaky rezin zawodynda köwüş, rezin turbalar hem-de maşyn we mehanizmler üçin dürli hili rezin bölekler öndürilýär. Jizzakdaky zawodda bolsa polietilen plýonkalar hem-de plastmassa turbalar taýýarlanýar.

Gazyp alynýan kükürt kolçedany, marganes, bariý, talk, hek daşy ýaly minerallar himiýa senagatynyň dürli pudaklarynyň zerurlygyny kanagatlandyrýar. Lak-boýag senagaty, emeli süýüm we dokmalary (Ferganada), emeli deri we emeli ýün öndürýän zawodlaryň kuwwaty artdy.

Himiýa senagatyny çalt ösdürmek çäreleri baradaky karara laýyklykda 2018–2030-njy ýyllarda himiýa önümlerini öndürmek 4,5 esse artdyrmak göz öňüne tutulýar.

Gidroliz kärhanalary geçen asyryň 50-nji ýyllarynda gurlup başlady. Yangiýol biohimiýa, Andijan gidroliz zawodlarynda esasy çig mal – çigidiň galyndysyndan we şalynyň gabygyndan tehniki etil spirti, furfurol, iýmit ajadyjylary (hamyrmaýa) ýaly önümler öndürildi. 90-njy ýyllaryň başyndan bu zawodlarda galladan etil spirti öndürilip başlandy. Netijede azyk, lukmançylyk, parfýumeriýa we başga senagat pudaklaryna zerur spirti daşardan getirmegiň soňuna çykyldy.

Özbegistanda tebigy gazdan ýangyç hökmünde-de, çig mal hökmünde-de peýdalanmak netijelidir. Tebigy gazdan himiki süýüm almak Russiyadakydan 40–50 göterim arzan düşyär. Gazly, Mübärek, Üçgyr, Adamdaş, Şortan ýaly tebigy gaz känlerinden alynýan gaz ýokary kondensatlylygy bilen tapawutlanýar (34-nji surat). Gaz kondensaty organiki sinteziň esasydyr. Onuň her tonnasyn dan 50 kg emeli kauçuk, 150 kg plastik massa, 150 kg emeli süýüm, 100 kg erediji madda, 400 kg motor ýangyjyny almak mümkün.

1. Himiýa senagatynyň pudagara aragatnaşygyny modelde aňladyň.
2. Himiýa kärhanalaryny ýerleşdirmekde nähili faktorlar hasaba alınan?
3. Welaýatyňzdaky himiýa senagaty kärhanasy nähili çig maldan peýdalanýar?
4. Sudury karta himiýa senagatynyň kärhanalary ýerleşyän şäherleri bellik ediň.

34-nji surat. Şortangaz himiýa toplumy.

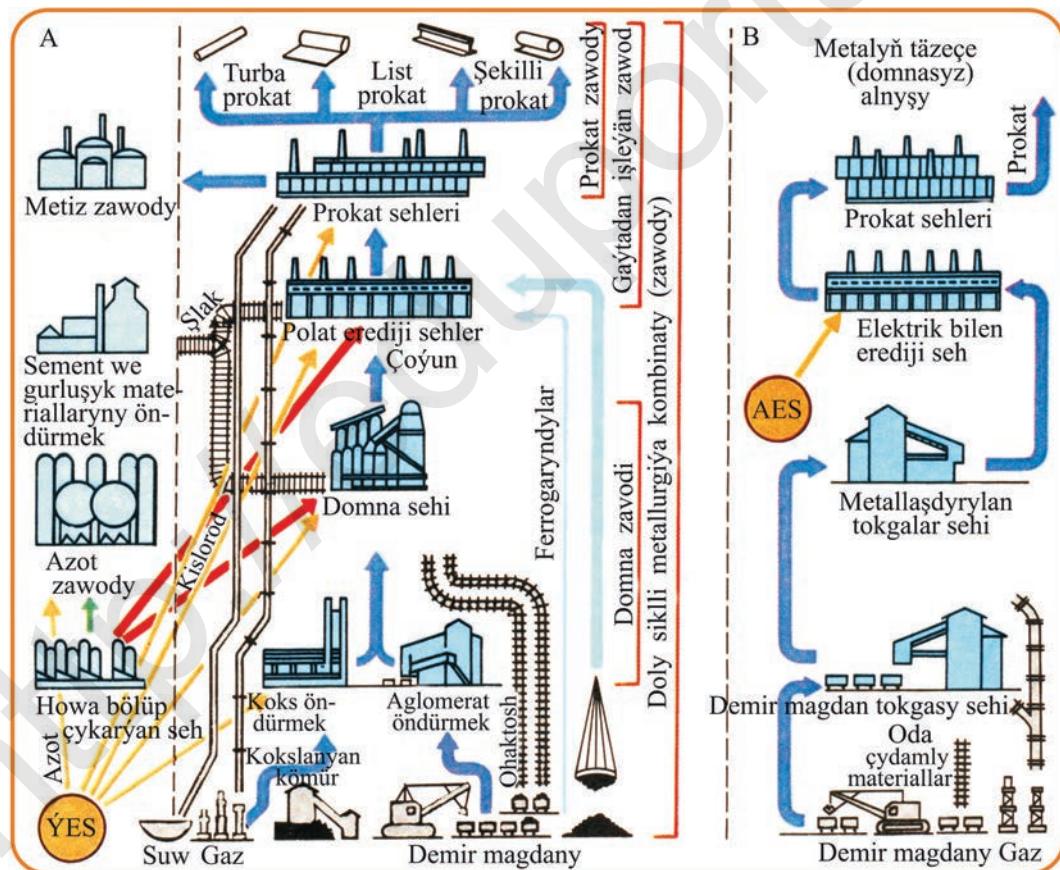
11-nji dersiň temasyndan gara metallurgiýanyň ähli senagat önumindäki ülşünü anyklaň.

Metallurgiýa toplumy iki pudagy: gara metallurgiýany we reňkli metallurgiýany öz içine alýar.

Gara metallurgiýa – demir magdanyny gazyp çykarmak, çoýun, polat ertemek, prokat we ferrogaryndylary öndürmekden ybarat.

Häzirki zaman metallurgiýasy üçin, birinjiden, metalyň esasy bölegini metallurgiýa kombinatlarynda öndürmek harakterlidir (35-nji surat). Metallurgiýada çig maly yzygider işläp taýýarlayan kombinatlaryň

35-nji surat. Metallurgiýa kombinatyndaky sehleriň shemasy.

ülşи uly bolýar. Çünkü kombinatlarda birbada demir magdanyndan domna peçlerinde çoýun eredip alynýar, suwuk çoýun we demir böleklерinden (metallomdan) polat ererdiji (marten, konwerter, elektrik) peçlerde polat eredilýär, polatdan bolsa taýýar önum – prokat alynýar.

Ylmy-tehnikanyň ösüşi metal ertemegiň çykyndysyz tehnologiýasyny, metal almagyň täze, önumli usullaryny ornaşdymaga getirip, bu poladyň hilini ýokarlandymagy we prokatyň köpdürlü görnüşlerini almagy üpjün edýär. Metal almagyň iň täze usuly metaly domnasyz, ýagny magdany ertemän ondan metaly bölüp almakdyr.

Gara metallurgiýada önumçilik barha üzňüsiz merkezleşýär.

Metallurgiýa kombinatlary köp mukdarda çig mal we ýangyç ulanýar. Şu sebäpli olar çig mal ýa-da ýangyç bazalarynyň golaýynda, käte olaryň aralagynda gurulýar. Bu metallurgiýa kärhanasyny (kombinatyny) ýerleşdirmegiň iň möhüm şertidir.

Munda suw, elektrik energiýa, tebigy gaz bilen üpjün etmek we tebigaty goramak mümkünçilikleri hem hasaba alynýar.

Birinji metallurgiýa kärhanasy – Bekabat metallurgiýa zawody 1946-nyjýýda işe düşürlen (36-njy surat). Zawodda polat we prokat öndürmek barha artýar. 1950-nji ýylda 119 müň tonna polat eredilen, 76 müň tonna taýýar prokat öndürilen bolsa, häzirki wagtda bu görkeziji birnäçe esse artdy. Emma zawod önumi ýurduň metala bolan zerurlygyny ödäp bilenok. Netijede goňşy döwletlerden köp metal getirmeli bolýar.

Şol bir wagtda daşary ýurtdan getirilýän elektrotehniki polat, tünüke (list), dürlü profillerdäki prokatlar, simler, çoýun önumlerine talap artýar. Ýurduň ykdysadyýetini ösdürmek üçin zerur şeýle önumleri daşardan getirmek geljekde-de dowam etdirilse, sarp-harajatlar köpelip, olaryň konkurentlik edip bilijiliği peselyär. Bu ýurduň ykdysady bähbitlerine we howpsuzlygyna erbet täsir edýär.

Sebäbi, häzir gara metallurgiýa pudagyny ösdürmegi üpjün edýän innowasion çäreleri amala aşyrmak döwrüň talabyna öwrülýär. Şeýle sertde innowasiýanyň esasy ugurlary pudagy önumçılıgiň netijeliliginı

36-njy surat. Metallurgiýa zawody.

ýokarlandyrmak, önumleriň assortimentini giňeltmek, hilini gowulandyrmak, göwrümini köpeltmek arkaly ösdürmek hasaplanýar. Özbegistanda munuň üçin iri hem-de minizawodlarda polat taýýarlamakda öndürjiligi ýokary elektrik peçlerden peýdalanmak, pudagyň işini polat-prokat önumçilik shemasy boýunça guramak, magdandaky demriň mukdary beýlekilerden kem känleri-de özleşdirmeli bolýar.

Metallurgiýa agregatlarynyň kuwwatynyň artmagy önumçilik proseslerini mehanizasiýalamaga we awtomatladyrmaga, tehnologiýalary kämilleşdirmäge getirýär, önumiň özünü ödeýiş gymmatyny arzanladyp, zähmet öndürjiligini 20–30 gösterime ýokarlandyrýar.

Gara metallurgiýany ösdürmek babatda ýurdumyzda bar bolan demir magdany känlerini özleşdirmegiň, magdanlary gaýtadan işlemegiň netijeli tehnologiýalary saýlamak we amalyýetde ullanmak bilen bagly meseleler duşýar. Bizde zähmet, gaz, energiýa resurslary ýeterlidigi, pudagyň önumlerine zerurlygyň ýokarydygy Russiýadan, Gazagystandan we Ukrainadan getirilýän gara metallaryň ornuny tutýan goşmaça prokat öndürmmegiň kuwwatlaryny guramagyň amatlydygyny subut edýär.

Iri senagat kärhanalary ýurduň ykdysadyjetini ösdürmek, ilaty iş bilen üpjün etmekde möhüm orun tutýar. Daşkentde gurulyan **Daşkent metallurgiýa zawody** şolardan biridir. Umumy ýer meýdany 100 gektardan ybarat bolan kärhananyň gurluşyk işlerini 2 ýylда tamamlamak göz öñünde tutulýar. Zawoda Italiýa, Germaniýa, Awstriýa ýaly döwletlerde öndürilen öndebarlyjy we häzirki zaman enjamlar getirilýär. Kärhanada awtomobillere kuzow taýýarlamak üçin metal listler, gurluşykda ulanylýan dürli metal cerepisalar, profnastil hem-de gündelik durmuş tehnikalary üçin metal listler taýýarlanýar.

Kärhana doly kuwwatda işe düşürlenden soň, ýylyna 500 million dollarlyk önum öndürilmegine, 1000-den artyk iş ornunyň döredilmegine garaşylýar.

Daşkent şäherindäki Turin politehnika uniwersiteti, Islam Karimow adyndaky Daşkent döwlet tehnika uniwersiteti we ugra ýöriteleşen kesp-hünär kolležlerinde şol kärhana üçin hünärmenleri taýýarlamak göz öñünde tutulýar.

1. Nähili metallurgiýa kärhanasyna doly sikldäki zawod ýa-da kombinat diýilýär?
2. Tümeniňizde toplanan demir bölekleri nirä, nähili transportda daşalýandygyny oýlanyp görүň. Soň demir bölekleriniň geçýän ýoluny kartada anyklaň.

11-nji dersiň temasyndan reňkli metallurgiýanyň ähli senagat önmindäki ülşünü anyklaň.

Reňkli metallurgiýa: a) reňkli metal magdanlaryny gazyp çykarmagy; b) baýlaşdyrmagy; d) eretmegi; e) garyndlary öndürmegi özünde jemleýär. Reňkli metallurgiýa ýurdy elektrikleşdirmek, onuň goranma kuwwatyny berkitmek, atom tehnikasy, samolyotgurluşyk, raketagurluşygyny ösdürmek, umuman, maşyngurluşyk we himiýa senagaty üçin örän zerurdyr.

Reňkli metallar birnäçe toparlara bölünýär. Bu bölünme esasynda reňkli metallurgiýa – agyr metallar metallurgiýasyna, ýeňil metallar metallurgiýasyn we başgalara bölünýär (37-nji surat).

Esasy toparlar			Başa toparlar	
Agyr metallar	Ýeňil metallar	Gymmat baha metallar	Kyn ereýän metallar	Seýrek metallar
Mis, galaýy, gurşun, nikel, sink	Alýuminiý, magniý, titan	Altyn, kümüş, platina	Wolfram, molibden	Uran, germaniý we başgalar

37-nji surat. Reňkli metallaryň toparlara bölünişi.

Öňler Özbegistanda diňe gymmat baha metallar gazyp çykarylypdyr. Indi bolsa agyr metallary hem, kyn ereýän metallary hem öndürmek ýola goýlan. Olary almakda örän köp elektrik energiýasy sarplanýar. Şeýle önumçiliklere köp energiýa talap edýän önumçilik diýilýär.

Ýurdumyzda altyn, mis, gurşun, sink, wolfram, molibden we başga reňkli metal magdanlarynyň gory köp. Diňe mis känleriniň özi 15-den artýar.

Kartadan mis känleriniň ornunuň anyklaň.

Angren–Almalyk kän senagaty raýony ýurdumyzyň reňkli metallurgiýa senagatynda aýratyn ähmiýete eýe. **Mis magdanynyň** düzümünde molibden, altyn, kümüş ýalylar bile duşýar. Bu ýerde mis eredýän zawod we Almalyk kän-metallurgiýa kombinaty işläp dur. Kombinat Kalmakkyrkän, Gursunkän känlerinden, gurşun-sink **baýlaşdyryjy fabrik**den, elektrostansiyasyndan we birnäçe kömekçi kärhanalardan ybarat (38-nji surat). Känçileriň abat şäheri – Almalyk käniniň özleşdirilen prosesinde gurlan.

38-nji surat. Alýuminiý öndürilişi.

Baylaşdyryjy fabrigi – magdanyň gerekmejek goşulmalaryny çykaryp taşlap ýa-da täze maddalary goşmak ýoly bilen peýdaly sypatlaryny artdyrýan kärhana.

Reňkli metallurgiýanyň öňümlerinden – **wolfram** we **molibden** öndürmek tiz ösyär. Wolframyň ereme temperaturasy örän ýokary (3370°C). Ýokary temperaturaly peçleriň gyzdyrýan elementleri we elektrik lampoçkanyň gyzýan simleri wolframdan ýasalýar. Çyrçyk şäherindäki kyn ereýän gaty garyndylar zawody ýurtdaky iňňän möhüm kärhanalardan hasaplanýar. Bu kärhananyň önminden elektrotehnika, maşyngurluşyk, guralgurluşyk we başga senagat pudaklarynda giň peýdalanylýar.

Reňkli metallar gymmatly aýratynlyklara eýe. Olaryň käbirleri (galaýy, gurşun, nikel) poslama (korroziýa) çydamly, başgalary (titan, wolfram) yssa çydamly ýa-da elektrik togunu gowy geçirýär (alýuminiý, mis, kümüş, altyn). Ahangaran kömür basseýninde alýuminiý çig maly – kaolin toýnunyň uly gory bar. Orta Çyrçyk plawik şpat kombinatynda bolsa alýuminiýni elektroliz usulynda almakda ulanylýan plawik şpat taýýarlanýar.

Altyn – seýrek metal. Ol ýeriň astynda hem, çyglylykda hem öz aýratynlygyny ýitirmeyär. Emma ony gözläp tapmak we dag jynslaryndan bölüp almak örän köp zähmet, serisde talap edýär. Altyn siz bilyän zergärlilikden daşary elektrotehnika, kompýuter önumçiliginde, kosmik gämilerde, atom reaktorlarynda köp ulanylýar. Bir atom reaktorynyň içki diwary 16 kg altyn bilen örtülýär.

Samarkant bilen Buharanyň aralygyndaky daglardan iki müň ýyl öň hem altyn gazyp alnan. X–XIII asyrlarda kän senagaty öz döwrüne laýyk ýokary

derejede ösüpdir. XIX asyrda Rus imperiýasy Türküstany basyp alonsoň, bar bolan känleri kartalara geçirdi. Altyn gözleg işlerini ähli ýerlerde güýçlendirdi. XX asyryň ortalaryndan özbek alymlarynyň gözlegleri esasynda **Muruntaw, Çodak, Zarmitan, Goşbulak, Gyzylalma, Merjenbulak** altın känleri anyklandy. 1969-njy ýylda ilkinji altın ýombisi guýuldy. Şu wagtdan altın gazyp almak senagaty şekillendi.

Özbegistan altın gazyp çykarmak boýunça dünýäde **yedinji**, GDA döwletleriniň içinde bolsa **ikinji orunda** durýar.

Ýurdumyzda altın gazyp almak senagatynyň ýene bir iri merkezi – Nowaýy kän-metallurgiýa kombinatydyr. Muruntaw käni diňe bir Özbegistanda däl, eýsem Ýewraziýadaky altın känleriniň içinde iň ulusy bolup, magdan gazyp alnan ýeriň göwrümi 2×4 km we çuňlugy 400 metrden artyk legendar oýugy ýatladýar (39-njy surat).

Altyndan soň durýan gymmat baha metal – bu **kümüs**dir. Kurama dag ulgamlarynda iri kümüs känleri tapyлан. Daşkent etek raýonynda kümüs uly mukdarda bölünip alynýar. Gyzylgumda kümüs önemçiliginı köpeltmek babatda giň gerimli çäreler amala aşyrylýar. Häzirki güne gelip düzümünde altın we kümüş bolan 30-dan artyk magdan känleri anyklanan.

Metallar ykdysadyýetde dürlü maksatlarda ulanylýar. **Mis** sap halynda hem, galaýy bilen (bronza), nikel bilen (melhior), alýuminiý bilen (dýuralýuminiý), sink bilen (latun) garyndy halynda-da elektrotehnikada we maşyngurluşygynda giň peýdalanylýar. **Gurşun** akkumulýatorlar, elektrik kabelleri öndürmekde ulanylýar. Demir önümleriň poslamazlygy üçin sink bilen syrçalanýar. Galaýydan ak tünüke we podşipnikler ýasalanda peýdalanylýar. Ýurdumyzda kümüs, uran, wolfram we başga gymmat baha magdan känleri hem bar.

39-njy surat. Muruntaw altın käni.

1. Geografiýa atlasyndan Özbegistanyň haýsy çäklerinde nähili reňkli metallar gazyp çykarylýandygyny anyklaň.
2. Reňkli metallurgiýa çig malyny toplumlaýyn işläp taýýarlaýan kombinatlary gurmagyň peýdalydygynyň sebäbi näme?
3. Okuw atlasyndan peýdalanyп, sudury karta reňkli metallurgiýa merkezlerini bellik ediň.

11-nji dersiň temasyndan maşyngurluşygyň ähli senagat önumindäki ülşünü anyklaň.

Maşyngurluşyk toplumy – ykdysadyyetiň ähli ugurlary üçin maşyn we esbaplary öndürýän, ilaty telewizor, sowadyjy ýaly köpdürli sarp ediş önumleri bilen üpjün edýän senagat pudaklarynyň uýgunlaşanlygydyr.

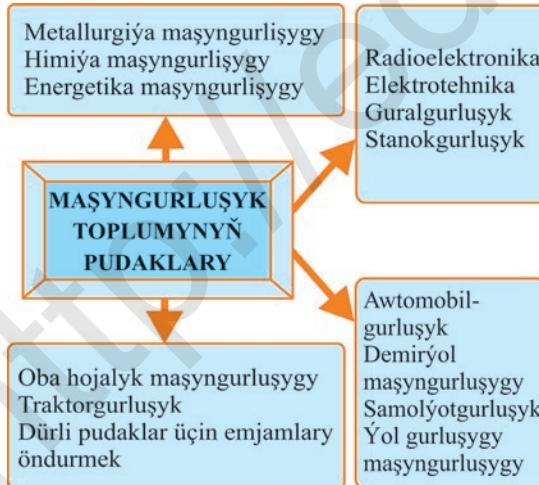
Maşyngurluşygy ýurduň ykdysadyyetiniň ileri tutulýan toplumy hasaplanýar (40-njy surat). Çünkü ykdysadyyetiň hiç bir pudagy maşynlar bilen üpjün edilmezden ösüp bilmeýär. Häzirki zaman maşynyny taýýarlamak üçin köp mukdarda metal, plastmassa, boýaglar, rezin, mata, agaç-tagta gerek bolýar.

Maşynlar müňlerce detallardan taýýarlanýar. Şeýle köpdürli detallary ýeke zawodda ýasamak amatsyz we netijesizdir. Şu sebäpli maşyngurluşygynda **detallary ýasamaga ýöriteleşme**, ýagny taýýar önumiň käbir detallaryny we böleklerini ýasamak giň ösen.

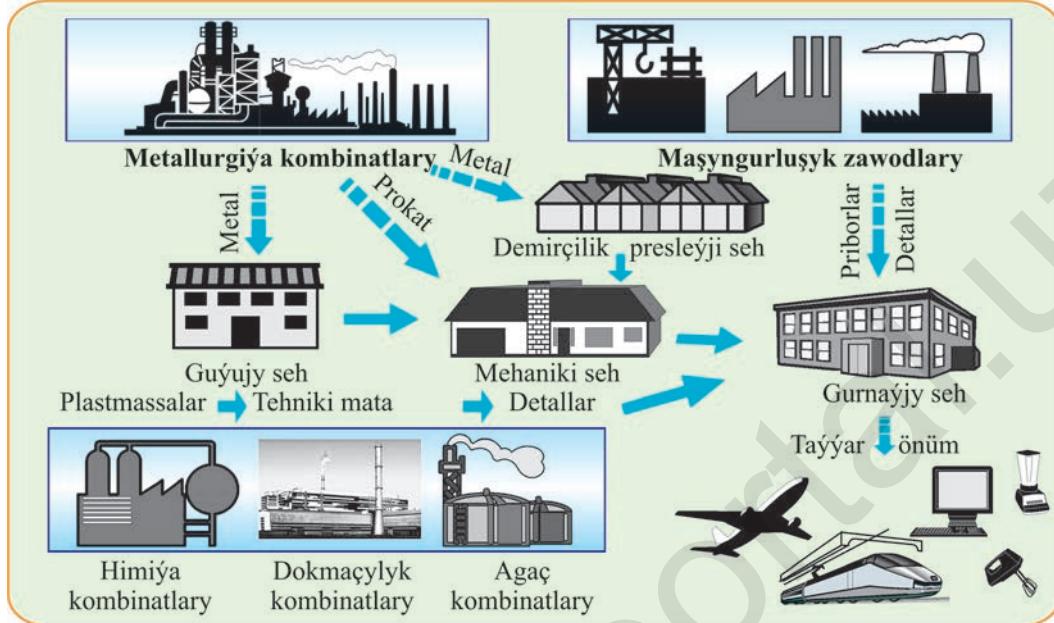
Şeylelikde, maşynlar üçin käbir detallary öndürýän köp maşyngurluşyk zadowlary bir-biri bilen, şonuň ýaly-da, metal, plastmassa, rezin we başgalar bilen üpjün edýän (başga pudak) kärhanalary bilen önumçilik aragatnaşyklarynyň bolmagyny, ýagny **kooperatiwleşmelerini** talap edýär. Emma şeýle önumçiliği transportsız amala aşyryp bolmaýar. Şu sebäpli maşyngurluşyk pudaklaryny ýerleşdirmekde amatly transport magistrallarynyň barleygy, hökman, hasaba alynýar.

Maşyngurluşyk kärhanalary üçin hünärlı işçi we ylmy-tehniki hünärmenler ýeterli bolmalydyr. Şu sebäpli maşyngurluşyk kärhanalaryny ýerleşdirmekde sarp edijiniň golaýlygy we metallurgiýa bazasy hem hasaba alynýar.

Maşyngurluşyk önumleri çylşyrymly stanoklar arkaly, ýokary hünärlı zähmetiň hasabyna döredilýär. Orta

40-njy surat. Maşyngurluşyk toplumynyň pudaklary.

41-nji surat. Maşyngurluşy whole industry structure.

hasapda her bir maşynyň özünü ödeýiş gymmaty oňa sarplanan çig mal – metalyň özünü ödeýiş gymmatyndan ýüzlerce esse artyk bolýar (41-nji surat).

Maşyngurluşygyň dürli pudaklary birmeňzeş mukdarda metal ulanmaýar. Eger bir sany maşyn ýasamak üçin köp metal (ýa-da başga material köp) gerek bolsa, şeýle maşyngurluşygyna **köp metal ýa-da köp material talap edýän maşyngurluşy** diýilýär. Kän we metallurgiýa gural-enjamlary, demir ýol wagonlaryny öndürmek muňa mysal bolýar.

Şeýdip, sarf edilýän material we hünärlı zähmet mukdary, çig mal hem-de taýýar maşynlary daşamak şerti maşyngurluşy whole industry: a) transport magistrallary; b) hünärlı kadrlary; d) sarp edijileri; e) iri metallurgiýa kärhanalary bar ýerlerde ýerleşdirmek prinsiplerini kesgitläp berýär.

Özbegistanyň ykdysadyýeti üçin adaty yönelişli ugurlar hasaplanýan pagta, pile, kanep ýetişdirmek we olary gaýtadan işlemek el zähmetini köp talap edýär. Şu sebäpli oba hojalygynyň ýöritelesen ugurlaryny mehanizasiýalaşdyrmagy üpjün edýän, ýagny ýer sürende, ekin ekende we işläp bejerede, hasyly ýygnap almakda hem-de taýýar çig maly gaýtadan işlemekde ulanýan maşynlary we gurallary öndürýän oba maşyngurluşygy pudaklary emele geldi.

Daşkentdäki «**Taşkişlakmaş**», «**Özbekkişlakmaş**» we Çyrçykdaky «**Çyrçykkışlakmaş**» ýaly zawodlar oba hojalygy maşyngurluşygynyň esasy kärhanalarydyr.

Bu zawodlar pagtaçylyk üçin traktor seýalkalary, kultiwatorlary, gowaçanyň çöpüni ýolýan, körek ýygýan we onuň pagtasyny ýolýan, dökün garýan, oba hojalygy zyýankeşlerini ýok etmekde záherli maddalary pürkýän maşynlary öndürýär. 1994-nji ýylда Özbek–Ysraýyl bilelikdäki kärhana-synda pagta ýgan maşynyň täze modeli döredildi (42-nji surat).

Suw howdanlary, kanallar gurluşygy we olary lüýkden arassalamakda, suwy ýokary götermekde, umuman, irrigasiýada ulanylýan maşynlary öndürýän **irrigasiýa maşyngurluşygy** hem agrosenagat toplumynyň zerurlygyna görä emele geldi. Irrigasiýa maşyngurluşygynyň merkezi Andijan welaýaty hasaplanýar.

Pagtaçylyk ösdüğü saýyn traktorlara, pagta daşaýan maşynlara we mehanizmlere zerurlyk barha artýar. Şonuň üçin Daşkent traktor zawody – TTZ-da uniwersal traktorlar, pagtany gap-ganarsyz daşamaga niyetlenen agdarýan tirkegler öndürilip başlandy.

Daşkentde, Andijanda, Samarkantda we Ketdekorganda pagta arassalaýy hem-de ýag senagaty üçin maşynlary we enjamlary öndürýän maşyngurluşyk zawodlary yerleşyär. Milli ykdysadyýetde, aýratynam, oba hojalygynda maşynlar we mehanizmler köp ulanylýan olary ätiýaçlyk şaylary bilen üpjün edýän hem-de sazlaýan kärhanalar ähli diýen ýaly welaýatlarda gurlan. Samarkandaky «Pagtamaş» zawody ätiýaçlyk şaylary öndürýän kärhanalaryň iň irisidir.

Bagdarçylykda, üzümçilikde we bakjaçylykda ulanylýan maşynlar we gurluşlarlar «Orta Aziýakişlakmaş» birleşmesinde öndürilýär.

42-nji surat. Pagta ýygýan maşyn.

Geçen asyryň ortalaryndan başlap **elektrotehnika senagaty** aýratyn pudak hökmünde şekillendi. Ondan artyk elektrotehnika zawodlary işledi. EHM öndürýän «Algoritm» zawodynyň düýbi tutuldy. EHM üçin mikroelektronika elementleri, mikroshemalar, aralykdan dolandyryán sistemalary we başga önumleri öndürýän «Zenit» zawody işe

düşürildi. 1990-njy ýylda konsern «Özelteh-senagat» bileleşigine öwürildi. Bileleşigiň düzümünde 50-den artyk kärhانا iş alyp barýar. Bileleşigiň kärhanalary bilen Russiya, Turkiye, Günorta Koreya, ABŞ, Singapur we başga ýurtlaryň firmalaryň hyzmatdaşlygynda 20-den artyk bilelikdäki kärhanalar döredildi.

Radioelektronika we elektrotehnika respublikanyň maşyngurluşyk toplumynyň çalt ösýän, perspektiw pudagy (43-nji surat). Ýurdumyzda altyn, kümüş, mis, sink, kremniý, wolfram, kaolin, kwars çägesi, uran çig maly ýaly seýrek magdan känleri hem-de ýeterliçe işçi güýjuniň barlygy pudagyň durnukly ösüşini üpjün edýär.

Häzirki wagtda maşyngurluşyk pudaklarynda 100 müne golaý adam zähmet çekýär.

Dokmaçylyk senagatyň ýokarlanmagy diňe bir çig mala bagly bolman, ony häzirki zaman dokma stanoklar, gural-enjamalar bilen üpjün etmäge-de baglydyr. Şeýle enjamlar «Özbekdokmaçylykmaş» birleşmesinde öndürilýär. Birleşmäniň kärhanalary Daşkent, Kokant, Jizzak şäherlerinde ýerleşýär.

Himiýa we nebit-himiýa maşyngurluşygy 1941-nji ýylda döredilen. Onuň iri kärhanasy Çyrçyk şäherindäki «Özbekhimiýamaş» zawody ilki bilen himiýa, mikrobiologiya, sellýuloza-kagyz senagaty kärhanalary üçin gural-enjam öndürýärdi. Häzirki wagtda himiýa enjamlary, turbokompressorlar, wentilyatorlar, nasoslar işläp çykarýar. Daşkent «Kompressor» zawodynda bilelikdäki kompressor stansiýalary öndürilýär. Namanganda bolsa nebit we gaz guýulary üçin enjamlar öndürilýär.

Kommunal hojalygy maşyngurluşygy pudagynda Samarkant liftgurluşyk zawody işleyýär. Zawodda ýolagçy we ýük liftlerini, agajy işläp bejerýän stanoklar öndürilýär.

Maşyngurluşyk kärhanalarynyň gelejegini we territorial ýerleşisini adam faktory kesgitleýär. Oba ilatyny iş bilen üpjün etmek maksadynda maşynyň böleklerini işlemäge ýöriteleşen kiçi kärhanalar obalarda gurulýar.

Geçen asyryň ortalaryna čenli Özbegistanyň maşyngurluşygy diňe oba hojalyk maşynlaryny işläp çykaran we olary abatlaýan hem-de pagtany gaýtadan

43-nji surat. Durmuş tehnikasy kärhanasynda.

işleýän kärhanalary maşynlar we enjamlar bilen üpjün edipdi. Indi bolsa maşyngurluşyklar toplumynyň diňe ýarysy agrosenagat toplumy bilen bagly.

Soňky döwürlerde Özbegistanyň maşyngurluşygynda adaty pudaklary ösdürmek bilen bir hatarda az metal we köp zähmet talap edýän pudaklar çalt ösdi. Netijede köp pudakly maşyngurluşyklar emele geldi.

-
1. Garaşszlyk ýyllarynda maşyngurluşygynyň haýsy pudaklary tiz ösdi?
 2. Transport maşyngurluşygynyň düzümide nähili özgerişler bolup geçdi?
 3. Önümçiligiň ýöriteleşmesi we kooperasiýalaşmagy näme üçin hut maşyngurluşykdä möhüm we derwáýys hasaplanýar?
 4. Özbegistanda birbada oba hojalyk maşyngurluşygy emele gelenini nähili düşündirmek bolýar?
 5. Irrigasiýa maşyngurluşygynyň merkezi nirede?
 6. Tümeniňde maşyngurluşygynyň nähili kärhanalary bar?

20-nji ders

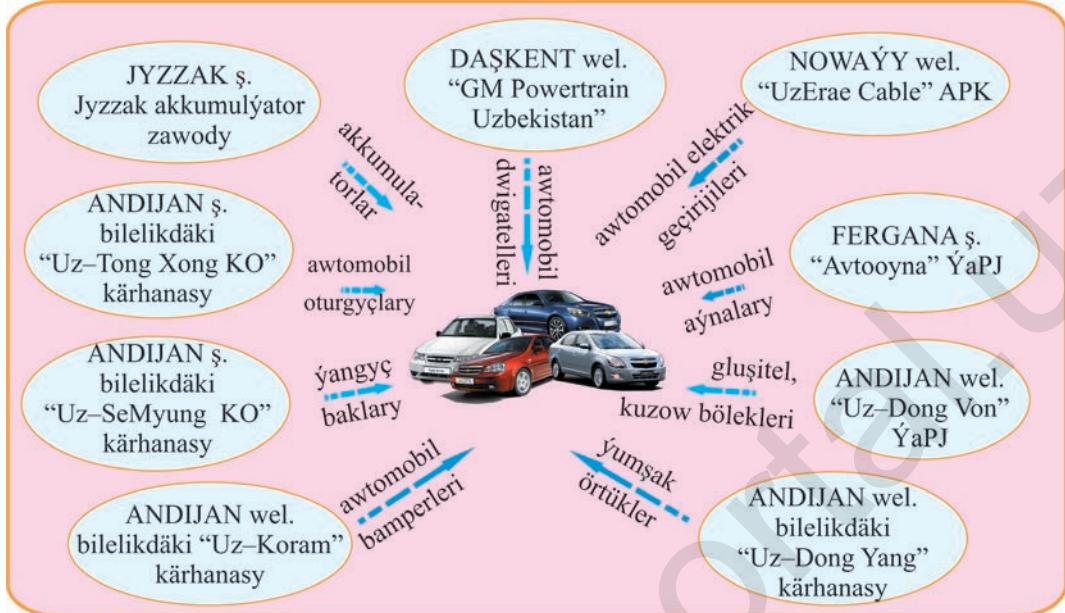

AWTOMOBILGURLUŞYK

Awtomobilgurluşykları Özbegistanda garaşszlykdan soň şekillendi. 1992-nji ýylda Özbegistan Respublikasy Günorta Koreýanyň «**DAEWOO**» kompaniyası bilen hyzmatdaşlykda Andijan welaýatynyň Asaka şäherinde pagta daşaýan tirkegler zawodynyň esasynda ýeňil awtomobilleri öndürýän «Uz-Daewoo Awto» (bu gundi «**GM Uzbekistan**») awtomobil zawody gurlup başlandy. 1996-nji ýylda ilkinji «**Damas**», «**Tico**», «**Nexia**» kysymly ýeňil awtomobiller zawodyň konweýerinden çykyp başlady. Bu ýaş we gelejekli ugur nebit-himiýa, elektronika ýaly başga milli ykdysadyýetiň ýokary tehnologik ugurlarynyň özboluşly lokomotivi boldy.

Koreýaly, italiýaly, gollandıýaly we amerikalı hyzmatdaşlar bilen işläp, kompaniya hemise respublikada öndürilýän jemleýi bölekleriň үлşünü artdyryp gelýär. Ilkinji ýylda awtomobil bölekleriniň 20 göterimi Özbegistanda taýýarlanan bolsa, 5 ýyl geçensoň bu görkeziji 60 göterime golaýlaşdy. Indi bu görkeziji 85 göterimi düzüp, awtomobilgurluşykları kärhanalarynyň ýurduň möçberindäki **kooperasiýasy** ýokary derejä göterildi. Bu gundi günde respublikanyň 250-den artyk kärhanalary öz önümleri bilen Asaka şäherindäki awtozawodyň konweýerini üpjün edýär (44-nji surat).

Ýerlileşdirmek taslamalaryny amala aşyrmak telekeçilik ruhuny ösdürmäge kömek edip, goşmaça iş ýerleri döredildi.

44-nji surat. Asakadaky awtomobil zawodynyň başga kärhanalar bilen aragatnaşyklary.

Özbegistan dünýäde awtomobil öndürýän 28-nji döwletdir. «GM Uzbekistan» zawody **«Damas»**, **«Nexia»**, **«Lacetti»**, **«Chevrolet»**, **«Captiva»** **«Spark»**, **«Malibu»** ýaly awtomobilleri öndürýär.

Respublikanyň jemi içerki önüminiň umumy göwrümünde awtomobil gurluşykçylaryň ülşى ýyldan ýyla barha artýar.

Dünýä bazarynda barha güýçlenýän bäsdeşlik kompaniyadan hemişelik ýagdaýda, häzirki zaman tehnologiyalary, ylmy we dizaynerlik işlenmeleri ornaşdyrmagy talap edýär. Gelejekde ýaş hünärmenleri taýýarlamak, ýöriteleşen kesp-hünär kolležlerini döretmek, sosial taslamalarda gatnaşmak, işçileriň intellektual mümkünçiliklerini höweslendirmek möhüm wezipe hasaplanýar.

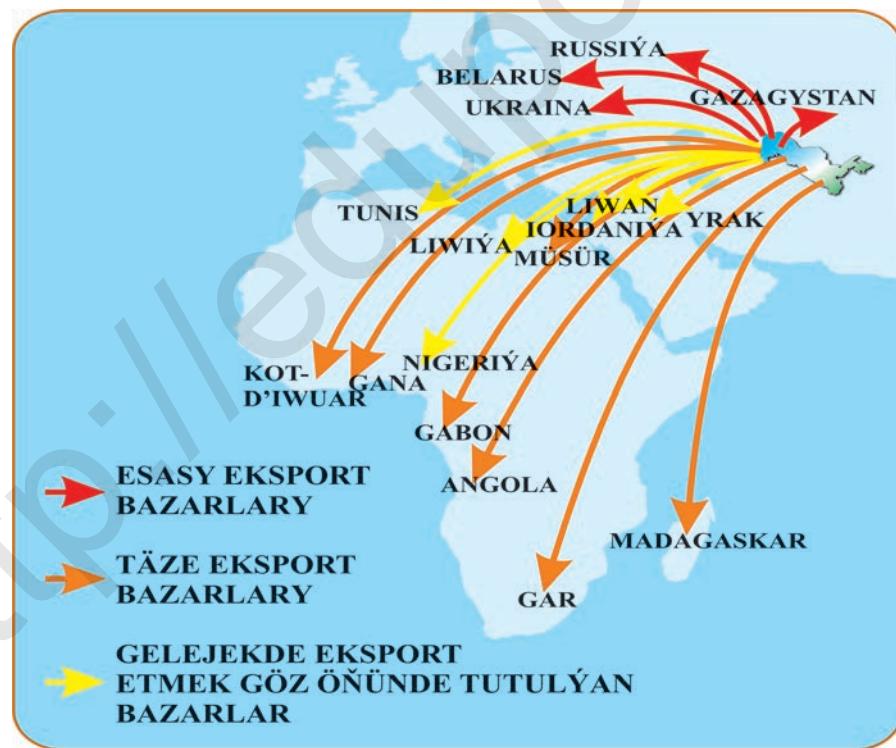
Özbegistanda öndürilen awtomobilleriň eksport göwrümi artyp, geografiýasy barha giňelýär (45-nji surat). Ýekeje Russiya Federasiýasynda 750 müňden artyk bizde öndürilen awtomobiller hereketlenýär. Özbegistan Russiya awtomobil satmak boýunça Çehiýadan, ABŞ-dan, Ukrainadan hatda Fransiýadan hem önde durýar.

Ýeñil awtomobillerden daşary Özbegistanda Ýaponiýanyň ISUZU we

Germaniyanyň MAN kärhanalary bilen bilelikde döredilen bilelikdäki kärhanalarda awtobuslar, ýük maşynlary, dürli mahsus tehnikalary öndümek ýola goýuldy (46-njy surat). Şol bir wagtda bu kärhanalar awto-transport serişdeleriniň 30-dan artyk görünüşini öndüryär. Taslamany işläp taýýarlan döwründe «SamAwto» bilelikdäki kärhanasynyň üpjünçisi bolmagy mümkün bolan kärhanalar anyklandy. Olaryň arasynda: lak-boýag, otungyçlary we detallary hem-de ençeme başga önümleri öndürmek boýunça Özbegistan–Günorta Koreýa bilelikdäki kärhanalary bar. Gelejekde ýerli önemçiliğin üлши awtobuslaryň 56 we ýük maşynlarynyň 44 göterimini gurnamaly. Bu ýurdumuz maşyngurluşygy özünüň pugta esasyna we parlak gelejegine eýedigini delillendirýär.

Özbegistanda awtomobilgurluşyk senagaty ösmek bilen, dürli çäklerde senagat kärhanalary guruldy. Şol sanda, GM Uzbekistan paýdarlar jemgyyetiniň Horezm welaýaty filialy hem-de Daşkentdäki GM Powertrain Uzbekistan awtomobil dwigatelleri zawodlary işe düşdi.

Horezm welaýaty filialy ýurdumzyň awtomobilgurluşyk senagatynyň

45-nji surat. Özbegistanyň awtomobilleriniň eksporty.

ÖZBEGISTANYŇ AWTOMOBIL ZAWODLARY

BU GÜNKI GÜNDE ÖZBEGISTANYŇ AWTOMOBIL SENAGATY ÜÇİN
 ATIÝAÇLYK ŞAYLARY ÖNDÜRÝÄN KÄRHANA 250 SANY

46-njy surat. Özbegistandaky awtomobilgurluşyggynyň iri kärhanalary.

düzümünde ykdysadyétimiziň ösmegine saldamly goşant goşýan kärhanalardandyr. Filial ýylyna 40 müň awtomobil öndürmek kuwwatyna eýe bolup, Damas, Labo, Orlando kysymly awtomobiller öndürilýär.

Ýurdumyzda awtomobil senagatyny ösdürmek babatda 2017-nji ýylда ýene bir ädim äldildi. «Özawtosenagat» AK we Fransiýanyň «Pejo Citroen» toparynyň arasynda Özbegistanda ýeňil tajirçilik awtomobillerini öndürýän bilelikdäki kärhana döretmek boýunça ylalaşyga gol çekildi. Oňa görä, täze kärhana «Jizzak» erkin ykdysady zonasynدا gurulýar. Zawod «Peugeot» we «Citroen» brendlери astynda ýolagçy we ýük daşamaga niýetlenen ýeňil tajirçilik awtomobillerini öndürmäge ýöriteleşdirilýär. Bilelikdäki kärhana her iki tarapyň deň ülsi esasynda iş ýöredýär.

Gurluşygy planlaşdyrylýan bilelikdäki kärhanada ýylyna 16 000 sany awtomobil öndürilýär. Olary Özbegistanda, şonuň ýaly-da, uzak we golaý daşary ýurt döwletlerindäki eksport bazarlarynda satmak göz öňünde tutulýar.

1. Asakada öndürilýän awtomobil böleklerini tutuş ýurdumyzda önemçilik bilen nähili meseleleriň çözüwine ýol açylýar?
2. Awtomobil üçin bölekleriň ýurdruň çägi boýunça kiçi kärhanalarda taýýarlanmagy makulmy ýa-da ähli bölekleri Asaka şäherinde öndürmek makulmy? Jogabyňzyz esaslandyryň.

11-nji dersiň temasyndan agajy gaýtadan işleyän senagatyň ähli senagat önumindäki ülşünü anyklaň.

Tokaý senagaty agaç taýýarlamak we agajy gaýtadan işlemek pudaklaryna bölünýär. Agajy gaýtadan işlemek hünärmentçilik görnüşi hökmünde gadymdan mälîm. Hünärmentler agaç işläp taýýarlap, ondan araba, eýer, penjire, sandyk, gapy, bişik, ram ýalylyrýar, jaýlar gurupdyrlar. Agaç önumlerini işläp çykarmak ýyllaryň dowamynda barha kämilleşip, ondan täze-täze senagat pudaklary emele geldi (47-nji surat). Aýratynam, agajy himiki gaýtadan işlemek sebäpli agaç önumlerini işläp çykarmakda düýpli (öwrülişikli) özgeriş boldy.

Yurdun agaç-tagta çig malyňa bolan ýyllyk zerurlygy 10 mln kub metrden geçýär. Emma agaç çig maly bolýan tebigy tokaýlar bizde iňňän çäklendirilen. Şu sebäpli, her ýyl millionlarça nahal ekilýär, «agaç ekiş aýlygy» geçirilýär. Tokaýlary döretmek we agaç baylyklaryndan akyllıbaşlı peýdalanmak bilen mahsus tokaý hojalyklary meşgullanýar. Respublikamyzda 100-e golaý tokaý hojalygy kärhanalary, goraghanalar we milli baglar bar.

Tokaý senagatynyň önumlerinden maşyngurluşykda, himiýa senagatında, ýeňil senagatda, transportda we gurluşykda peýdalanylýar. Öz gezeginde tokaý senagaty hem başga pudaklardan lakkary, boýaglary (mebel önumçiliği üçin), soda, natriý, agardiyjy himikatlary (kagyz taýýarlamak üçin), awtomaşynlary, traktorlary, stanoklary (agaç taýýarlamak we işläp taýýarlamak üçin) alýar. Başgaça aýdanda, tokaý senagaty bilen başga pudaklaryň arasynda giň pudagara aragatnaşyklar bardyr.

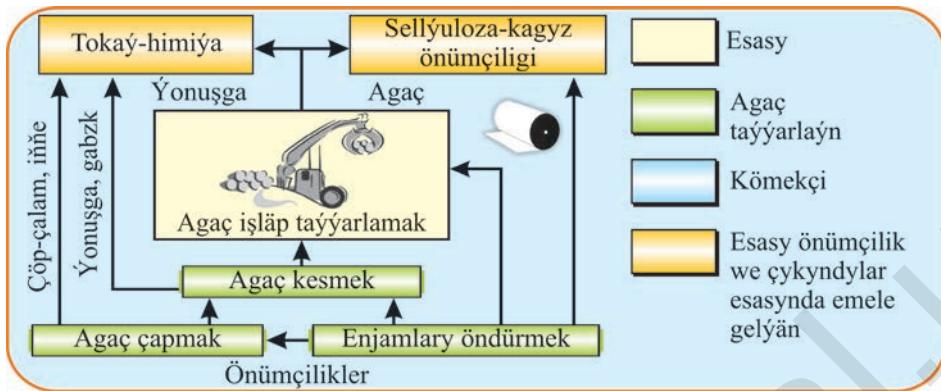
Garaşsyzlyk ýyllarynda Daşkentde we Asakada **neçjarçılık önumleri zawodlary**, Daşkentdäki güneşden gorag enjamlary zawodynda bolsa plastmassadan penjire ramlaryny öndürýän seh işe düşürildi. Daşkentde Özbegistan – Gresiýa bilelikdäki kärhanasy «Öz Ellas» otluçöp zawody önum berip başladы.

Agaç çig maly ýetmezçiliği senagata uly kynçylyk döredýär. Agaçlardan tygşytyly peýdalanmak maksadynda sellýuloza senagaty hem ösyär.

Sellýuloza – maýdalanan we himiki ýol bilen işlenen agaç massasy, ol emeli süýüm we kagyz işlemek üçin çig mal bolýar.

47-nji surat. Agaç önumlerini işläp çykarýan senagatyň pudak çägindäki aragatnaşyklary.

Ýurdumyzyň dürli künjeklerinde sellýuloza we kagyz öndürýän kiçi kärhanalar işe düşyär. Şol sanda, Garagalpagystan Respublikasy Kegeýli tümeninde ýerli çig mal gamyş, bugdaý, şaly samany, pagta gowaça çöpünden sellýuloza we kagyz önumleri öndürmäge ýöriteleşen daşary ýurtly maya goýumlary gatnaşmagyndaky kärhana döredilýär.

Ministrler Kabinetiniň 1994-nji ýylyň 8-nji fewraldaky «*Senagat derakçiligini ösdürmek we başga tiz ösyän agaçbap daragtzarlary döretmäge degişli çäreler barada*»ky mahsus Karary tokay senagatynda ýiti özgeriň boldy. Karara laýyklykda derekzarlaryň meydany her ýyl 10 müň gektara giňeldilýär. Golaý geljekde her ýyl 5 mln metr kub senagatbap agaç taýýarlanýar. Agaç taýýarlaýan kärhanalar tagta diliji zawodlaryny töňne agaç bilen üpjün edýär. Dilinen agaç, ýagny tagta mebel senagaty üçin çig maldyr. Agaç taýýarlamak we agaç önumlerini işläp çykar mak çykyndylaryndan (şahalar, ýonusga, taraşa, gabık) tokay-himiya senagatynda spirt, ýaglar, boýaglar öndürilýär. Şu sebäpli tokay-himiya kombinatlaryny gurmak örän netijelidir. Agaç çig maly ýetişmeýän Özbegistanda çykyndylary doly gaýtadan işleyän agaç önumlerini işläp çykarýan kombinatlar, aýratynam, örän möhüm hasaplanýar.

1. Atlasyň «transport» kartasyndan welaýatyňza agaç nireden we haýsy transport görnüşinde getirilýändigini anyklaň.
2. Agaç ýetmezçiligini aradan aýyrmak maksadynda tümeniňizde nähili çäreler amala aşyrylýar.
3. Derek agajynyň hili hem-de ekologik ähmiyetine görä nähili artykmaçlyklara eýedigini botanika derslerinden ýada salyň.

11-nji dersdäki temadan gurluşyk materiallary senagatynyň ähli senagat önumindäki үлşünü anyklaň.

Gurluşyk materiallary senagaty milli ykdysadyyetiň ähli diýen ýaly pudaklary bilen baglanyşyklydyr. Zawodlaryň we fabrikleriň, ýasaýyş jaýlarynyň, ýollaryň hem-de irrigasiýa desgalarynyň köp gurulmagy bilen gurluşykbap materiallara talap hem barha artyberýär.

Gurluşyk üçin möhüm bolan **sement** Kuwasaý, Ahangaran, Nowaýy we Bekabat şäherlerinde hem-de Zafarabat şäherçesinde öndürilýär. Ahangaran we Nowaýy sement kombinatlary iň iri kombinatlar hasaplanýar. Angren toýny esasynda bezegbap ak sement öndürilýär.

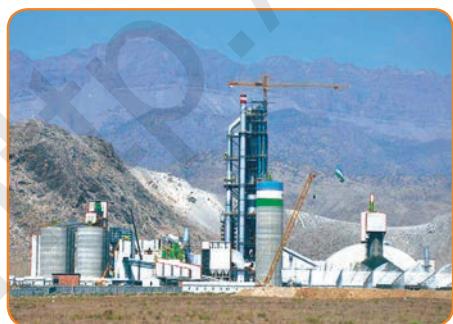
2018-nji ýylда Surhanderýada ýene bir iri sement zawody işe düşdi. Şirabat tümeninde «Almalyk kän-metallurgiýa kombinaty» paýdarlar jemgyýeti tarapyndan gurlan sement zawody peýdalanmaga tabşyryldy (48-nji surat). Şol sement zawody oazisde gurluşyk senagatyny zaman talaplary derejede sinde ösdürmekde, häzirki zaman gurluşyk materiallaryny köpeltmekde we öndürilýän önumleri eksporta ugrukdyrmakda möhüm ähmiýete eyé.

Tehnologik bölegi türkiýeli hyzmatdaşlar tarapyndan amala aşyrylan bu zawodyň Şirabat tümeninde gurulmagynyň özboluşly artykmaçlyklary bar. Çünkü iň iri, ýagny 708 million tonna sement çig maly, şol sanda, 530 million tonna hek daşy we 178 million tonna toprak (glina) bar känlar hut şu çäkde yerleşýär. Şol inwestisiýa taslamasynyň amala aşyrylmagy netijesinde bu ýerde ýylyna 1,5 million tonna ýokary oňat hilli portlandsement öndürmek ýola goýuldy.

Surhanderýa welaýatynyň geografik yerleşishi diňe bir ýurdumyzda amala aşyrylman, eýsem goňşy döwletler, şol sanda, Owganystan Respublikasynda hem giň gerimdäki gurluşyk işleri üçin zerrur bolan sement önuminiň içerki we daşky bazarda öz hyrydaryny tapmaga mümkünçilik berýär.

Özbegistan owadan we pugta **mermer** baý. Ýurdumyzda tapylan 34 mermer käniniň 5 -sinden mermer gazyp alynýar.

Gazgan käni mermer gorunyň köplüğü, ýokary oňat hilliligi taýdan dünýädäki

48-nji surat. Şirabat sement zawody.

iň meşhur känlardan biridir. Ondan gazylyp alınan mermer öňki Soýuz döwründe başga öňümler ýaly Merkeze daşap äkidilerdi. Moskwa, Sankt-Peterburg şäherlerindäki metropolitenleriň köp beketleri we başga desgalar Gazgan mermeri bilen bezelendir. Daşkentdäki Alyşır Nowaýy adyndaky Opera we balet teatry, «O'zbekiston», «Tashkent Palace» ýaly myhmanhanalar, Daşkent metropoliteni hem-de başga ençeme haşamly medeni-durmuş binalarynyň gurluşygyna hem şu kaniň mermerleri ulanylan. Daşkent şäherinden 74 km demirgazyk gündogarda ýerleşýän Orkutsaý käninde gara, ak we çalreňk mermer duşýar. Daşkent we Gazalkent mermer zawodlarynda mermer timarlanýar.

Bezakbap daşlaryň umumy gorlary 85 mln kub metrden geçýär. Olar daşy gaýtadan işleyän kärhanalary yüz ýyllaryň dowamynda çig mal bilen üpjün edýär.

Cyrçyk şäheriniň golaýynda ýerli çig mal esasynda işleyän **penjire aýnalaryny öndürilýän zawod** iş alyp barýar. Şonuň ýaly-da, Jizzak welaýatynda Hytaý kompaniyasynyň gatnaşmagynda başlanan aýna zawody gurluşygynyň birinji basgańcagy tamamlandy (49-njy surat). Zawodyň işiniň doly ýola goýulmagy 2019-njy ýyla planlaşdyrylan. Şeýlelikde Jizzak aýna zawody Merkezi Aziýada şol görnüşdäki öňümleri öndürýän iň iri kärhana öwrülýär.

Gurluşygyň esaslaryndan biri **demir-betondyr**. Daşkent, Fergana, Samar-kant we Buhara welaýatlarynda demir-beton öňümleri öndürilýär. Horezm, Buhara we Fergana welaýatlarynda **silikat bloklaryny** öndürýän zawodlar gurlan. Jizzakdaky silikat zawody Mürzeçölüň hojalyklary, şäherleri we şäherçeleri üçin diwar bloklary, panellar, fundamentler, basgańcaklar we başga silikat öňümleri taýýarlaýar. Binalar, köprüler, ýollar we başga desgalar üçin ähli bölekler ýörite zawodlarda taýýarlanýar.

Gurluşykda taýýar bölekleri gurluşyk desgasyna daşap getirmek birneme kyn bolany üçin olary öndürýän kärhanalary ýerleşdirmekde iki ýoldan birine amal edilýär. Uly we agyr bölekler taýýarlaýan kärhanalary, esasan, gurluşyk giň gerimde alnyp barylýan iri şähererde, senagat raýonlarynyň golaýynda gurmak maksada laýyk. Ya-da çig mal gönüden-

49-njy surat. Jizzak aýna zawody.

50-nji surat. Obada gurlan jaýlar.

başlady. Şäherlerde we obalarda häzirki zaman binalary gurulýar (50-nji surat). Aýratynam, ýurdumyzyň paýtagty tanap bolmaýan derejede barha gözleşýär.

Ýurdumyzda oba ilatly punktlarynyň keşbini düýpgöter özgertmek, nusgalyk taslamalar esasynda täze ýaşaýış jaýlaryny gurmak, obada täze infrastrukturany şekillendirmegiň hasabyndan oba ilatynyň durmuşyny ýene-de gowulandyrmagá aýratyn üns berilýär. Şu maksatda 2009-njy ýyldan başlap oba ýerlerde amatly we kommunal hyzmat şertlerine eýe bolan ýekebara ýaşaýış jaý massiwlerini kompleksleýin gurmak işleri başlandy.

Ýurdumyzyň ähli oba tümenlerinde nusgalyk taslamalar esasynda 1200-den artyk **täze ýaşaýış jaý massiwleri** guruldy, 117,5 müňden artyk ýekebara tertipdäki ýaşaýış jaýlary peýdalanmaga berildi.

Gurluşyk işleriniň ýaýbaňlanmagy gurluşyk materiallary senagatynyň ýokarlanmagyna getirýär.

1. Gurluşyk materiallary senagatyna çig mal hökmünde ýene nämeleri goşmaça edip bilersiňiz?
2. Gurluşyk materiallary kärhanasyny ýerleşdirmekde tebigy şert, çig mal, işçi güýji, transport faktorlaryndan haýsy biriniň ähmiýetsizdigini düşündiriň.
3. Özbegistanyň tebigy baýlyklary kartasynda gurluşyk materiallary känleri nirelerde ýerleşýänligini anyklaň.
4. Geografiýa depderiňize gurluşyk materiallary senagatynyň başga senagat pudaklaryna baglanyşklylygy shemasyny çyzyň.

Senagat tebigata uly täsir edýän, daşky gurşawy hapalaýan hojalyk pudagy hasaplanýar. Çünkü senagat tebigy çig maly almak we ony gaýtadan işlemekden tä ahyrky önume eýe bolýança bolan prosesi öz içine alýar, şonuň ýaly-da, şol prosese senagat çykyndylaryny daşky gurşa-wa taşlanmagy-da girýär.

Senagat pudaklarynyň daşky gurşawa täsiri ýonelişine görä tapawutlanýar:

- atmosferanyň hapalanmagyna täsir edýän pudaklar: ýylylyk energetikasy, metallurgiýa, nebiti gaýtadan işleyän, sement önumçılığı;
- suw resurslarynyň hapalanmagyna täsir edýän pudaklar: himiýa, nebit-himiýa senagaty, agajy gaýtadan işleyän, kömür, süýt-et senagaty;
- ýer resurslarynyň hapalanmagyna we bozulmagyna täsir edýän pudaklar: dag-magdan senagaty we gurluşyk harytlaryny öndürýän senagaty we başgalar.

Bu günüki günde daşky gurşawy gorap saklamaga gönükdirilen ähli çäreler senagatyň ekologizasiýasy diýlip atlandyrlyp başlanan.

Senagat kärhanalaryny ýerleşdirmekde ekologik faktorlary hasaba almak. Adatda, senagat kärhanalaryny ýerleşdirmekde çig mal, ýangyç, transport, energetika, suw we zähmet resurslary ýaly ençeme adaty faktorlar hasaba alynyar.

Soňky 10 ýyllylarda bolsa olaryň hataryna iň möhüm faktor hökmünde ekologik faktor hem goşuldy. Bu faktoryň talaplary aşakkadyk ýaly bolýar: gurluşygy planlaşdyrylyan senagat kärhanasy öz işiniň dowamyn-da atmosfera we daşky gurşawa ýetirilýän zyýany öňünden prognoz edilýär; suw we ýer resurslaryna ýetirilýän zyýan, senagat kärhanasynyň işiniň dowamında çykarýan çykyndylaryň mukdary, şeýle çykyndylaryň utilizasiýasy meseleleri we utilizasiýa prosesinde atmosfera, suw, ýer resurslaryna ýetirilýän zyýanyň mukdary anyklanýar.

Ekologik faktor mälim bir çäkde mälim bir ugurdaky senagat görnüşini işe düşürmek ýa-da düşürmezlige doly esas bolup bilyär. Çünkü ykdysady nukdaý nazardan mälim senagat kärhanasy çägi ösdürmegi mümkün bolsa-da, ekologik taýdan ol ýiti erbet netije bermegi mümkün.

51-nji surat. Senagat we ekologiýa.

52-nji surat. Senagat kärhanalarynyň ekologiýa täsiri.

Her bir senagat kärhanasyny ýerleşdirmezden öň ol ýerde hökman ekologik ekspertiza geçirilmeli dir. Ekologik ekspertizanyň netijelerine görä, gurluşygy planlaşdyrylyan senagat kärhanasyndan alynýan peýda diňe bozulan tebigaty dikeltmek we şol kärhananyň işi netijesinde emele ge len meseleleri aradan aýyrmaga gidýän sarp-harajatlardan ýokaryrak bolsa, şeyle kärhana işlemäge rugsat edilýär.

Metallurgiýanyň daşky gurşawa täsiri. Metallurgiýa toplumy ýurdumyzda tiz ösýän ugurlardan biri bolmak bilen birlikde daşky gurşawa erbet täsir edýänlerden hem hasaplanýar. Metallurgiýa tebigy toplumlaryň ähli düzüm böleklerine täsir edýär. Dag-magdan senagaty toprak gatlagyny bozup, landşaftlaryň «ýogalmagyna» sebäp bolýar. Şu senagat sebäpli uly karýerler we ýerastynda gowaklar peýda bolýar. Olar opurylma we antropogen ýer titremesi howpuny döredýär. Köp ýerleri metallurgiýa çykyndylary eýeleýär.

Baylaşdyryjy fabriklarde ulanylan suwy akar suwlara taşlamak şol suwlary ýaramsyz halyna getirýär. Metallurgiýa zyýanly maddalaryň köp mukdaryny atmosfera çýkarýar. Şol sanda, gaz galyndylary (kükkürt we başgalar), düzümünde metal bolan tozan we başga elementler örän howplydyr.

Bularyň ählisi daşky gurşawda demir, gurşun, mis, simap mukdarynyň köpelmegine getirýär. Olar toprakda, ösümliklerde we haýwanlaryň bedeninde toplanyp, adam agzasyna geçensoň ýuwaş-ýuwaşdan ony záherläp başlayár.

Agyr metallar adam organizmindäki immuniteti peseldip, kesellenme derejesiniň ýokary bolmagyna täsir edýär, ilat we tebigat üçin uly howp-hatar döredýär.

Metallurgiýa senagatynyň çykyndylary daşky gurşawa erbet täsir etmeginiň öünü almak üçin bu çykyndylary doly işläp, olary peýdalyönümlere (meselem, şakly gurluşyk materialyna) öwürmeli, zyýansyzlandyrmaly, atmosfera we suw basseyňlerine çykýan çykyndylary arassalamaly.

1. Siziňçe, haýsy senagat pudagy atmosferanyň hapalanmagyna iň köp erbet täsir edýär?
2. Metallurgiýa toplumyna baglanychkly kärhanalardan haýsy biri ekologik meseläni iňňän ýitleşdirýär? Bu kärhana tebigaty hapalamazlygy üçin nähili çäräni teklip edýärsiňiz?

Agrosenagat toplumy Özbegistanda pudagara toplumlaryň ilkinjisi we öndebarjysydyr. Ol oba hojalygy esasynda şekilleñen.

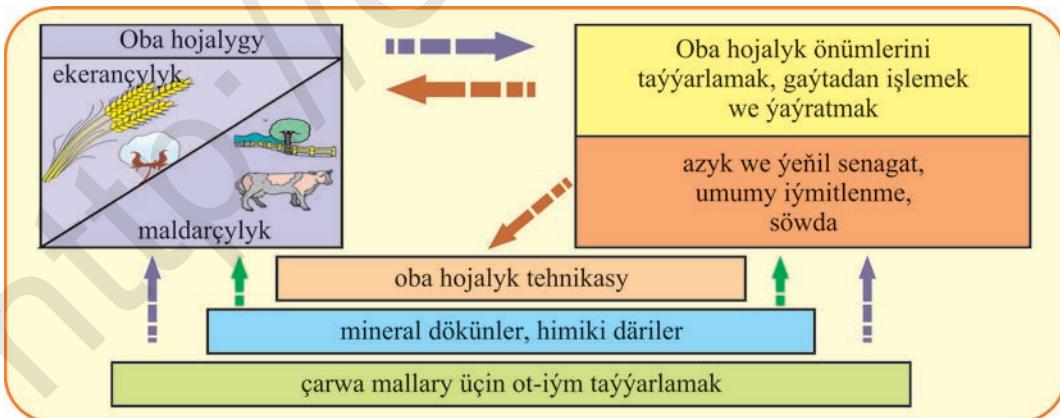

Agrosenagat toplumy (AST) – oba hojalyk önümini ýetişdirmek we ony sarp edijä ýetirmek prosesi bilen baglanyşykly ähli pudaklaryň uýgunlaşmagydyr.

Oba hojalygy bilen ol ýetişdirenen önumleri gaýtadan işleýän ýeňil we azyk senagaty pudaklary birbada AST urluşlaryny düzýär. Bulara goşmaça ýagdaýda oba hojalygynda peýdalanylýan mehanizmleri öndürýän we olary abatlaýan kärhanalar, mineral dökün hem-de ösümlik zyýankeşlerine garşy ulanylýan maddalary öndürýän himiýa senagaty pudaklary hem AST-a girýär. Bu pudaklar aslynda agyr senagata degişli bolsa-da, emma olar önumçilik gerimi we netijeliliginin aýgytlaýy faktorydygy üçin AST-da birinji topary, oba hojalygy ikinji, oba hojalyk önumlerini gaýtadan işleýän pudaklar üçünji topary düzýär (53-nji surat).

Ykdysadyýetde meşgul ilatyň uly bölegi AST pudaklarynda zähmet çekýär. Ownuk söwdanyň esasy bölegini oba hojalyk önumleri ýa-da şu önumleri gaýtadan işläp taýýarlanan harytlaryň söwdasy düzýär. Diýmek, halkymyzyň abadançylygy, saçagymyzyň dolulygy, has möhumi, ilatyň iş bilen üpjün edilenligi AST ýagdaýyna bagly.

Gynansak-da, garaşsyzlyga çenli bolan döwürde Özbegistanda pagta ýeve-häkimliginiň hökümdarlygy oba hojalygynyň pudaklaryny utgaşyklı

53-nji surat. Agrosenagat toplumynyň düzümi.

ösdürmäge mümkünçilik bermmedi. Netijede senagat önumleri ýaly käbir azyk önumleri-de daşardan getirildi. Indi bolsa beýle ýagdaý iki ýol bilen aradan aýrylýar.

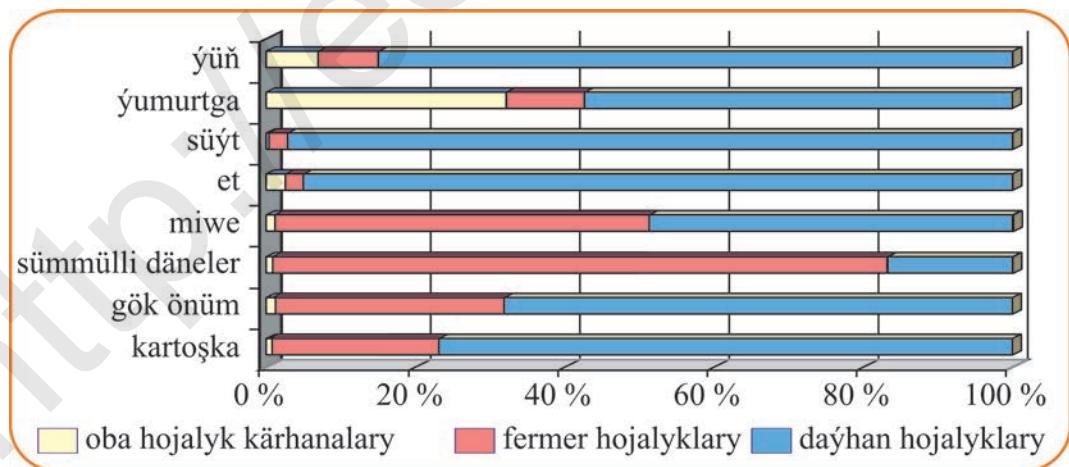
Birinjiden, oba hojalygynda ekin meýdanlarynyň düzümi düýpgöter özgerdildi. Ekin meýdanlaryny optimallaşdyrmak we oba hojalyk ekinlerini raýonlaşdyrmak babatda her taraplaýyn pugta oýlanylan syýasat alnyp barylýandygyň iň möhüm çig mal we eksportbap önum bolan pagta ýetişdirmegiň önküden durnukly göwrümini saklamak bilen başga oba hojalyk önumlerini ýetişdirmegi birnäçe esse köpeltmäge mümkünçilik berdi. Iň möhümi, halkymyzy azyk önumleri bilen doly üpjün etmäge esas döretti.

2017-nji ýýlda 2000-nji ýyla garanda galla ýetişdirmek 2 esse, kartoska – 4 esse, gök önum – 4,3 esse, üzüm – 2,7 esse, et we süýt – 3 esse, ýumurtga – 4,8 esse artdy.

Ikinjiden, ýere bolan eýeçilik şekli özgerdildi. Mälim bolşy ýaly, ga-raşsyzlykdan öñki döwürde dáýhanlar ýerden umuman mahrumdy. Netijede oba hojalygynda işlemäge bolan isleg peselip, telekeçilik pese gaçdy. Indi bolsa dáýhan hojalygy, fermer hojalygy ýaly eýeçiliğin köpdürli şekilleri emele geldi we oba hojalygynda öndürilýän önumleriň esasy bölegi olaryň paýyna dogry gelýär (54-nji surat).

Köp pudakly fermer hojalyklary oba hojalyk önumlerini ýetişdirmek bilen birlikde, olary gaýtadan işlemekde netijeli iş alyp barýar. Çünkü,

54-nji surat. Oba hojalyk önumlerini öndürýänleriň düzümi we ülsi.

senagatsyz oba hojalygyny ösdürip bolmaýar. Oba hojalygy senagatdan (önümçilik serişdelerini, magdanly dökünleri öndürmekden) başlanyp, (yetişdirilen çig maly gaýtadan işlemek) senagat bilen tamamlanýar. Bu iki pudagyň arasyndaky aragatnaşyk agrosenagat integrasiýasy diýlip at-landyrylyp, ol barha çuňlaşýar.

1. Nähili faktorlar oba hojalygyny senagat bilen integrasiýalaşmagyny talap edýär?
2. AST-daky esasy pudaklary aýdyň we esasylygynyň sebäbini düşündiriň.
3. Tümeniňzdäki AST-a degişli kärhanalary depdere ýazyň.

25-nji ders

OBA HOJALYGY

Önki temadan mälim bolşy ýaly, oba hojalygy AST-nyň ikinji toparyny düzýär. Oba hojalygynyň iki möhüm pudagy – ekerançylyk we maldarçylykda adamlaryň hemişelik zerurlygy bolan azyk, senagat üçin çig mal yetiştirilýär.

Çig mallar senagatda zähmet predmeti, olary işläp bejerýän maşynlar bolsa zähmet serişdesi hasaplansa, oba hojalygynda **zähmet predmeti** hem, **zähmet serişdesi** hem ýer hasaplanýar. Oba hojalygynda hasyladarlyk köp tarapdan ýeriň ýagdaýyna bagly. Şu sebäpli **meliorasiýa** çäreleri geçirilýär.

Meliorasiýa – ýeriň ýagdaýyny gowulandyrmak üçin tekizlemek, suwaryş, şoruny ýuwmak, nahal oturtmak, topragyň hasyllylygyny artdyrmak ýaly çäreler ýygyntrysy.

Ösümlikleriň ösüşi we haýwanlaryň ösüşi tebigatyň kanunlaryna boýun egýär. Şu sebäpli, oba hojalygynda köp işler möwsümleyindir.

Ýurdumyzda oba hojalygy tehnika bilen gowy üpjün edilen. Ekerançylykdaky we maldarçylykdaky köp zähmet talap edýän işleri maşynlar ýerine ýetirýär. Köp iş prosesleri elektriklesdirilen, himiki dökünlerden, ösümlik zyýankeşlerine garşy zäherli himiki maddalardan hem-de çarwa mallarynyň keselerine garşy göreş serişdelerinden giň peýdalanylýar. Şeýlede, kartoşkanyň we gökönümleriň bol hasylly, daşamaga çydamly sortlary ekilip başlandy. Bagdarçylykda işläp taýýarlamaga hem-de ýygymaga amatly miwe sortlary döredildi. Netijede oba hojalykönümlerini yetişdirmek we taýýarlamak tehnologiyásında düýpli özgerişler bolup geçdi, zähmet öndürijiliği artdy. Bu hadysa «**Ýasyl öwrülişik**» diýip bahalandy.

«**Ýaşyl öwrülişik**» – oba hojalygyny ylmyň, tehnikanyň gazanalary esasynda düýpgöter özgertmek.

Eger oba hojalygyň ähli önümi ekin meýdanlaryny giňeltmegiň we çarwa mallarynyň sanyny artdyrmagyň hasabyna köpelse, muňa **ekstensiv oba hojalygy** diýilýär. Tersine, oba hojalygynyň ähli önümi meýdan birliginde agrotehnika serişdelerinden netijeli peýdalanmagyň hasabyna hasyllylygy artdyrmagy gazanmak we çarwa tohumlaryny gowulandyrmagyň hasabyna onuň önumliliği artsa, ol **intensiv oba hojalygy** diýlip atlandyrylýär.

Tarp ýerleri özleşdirmek we rekultiwasiýa işleri netijesinde oba hojalygynda peýdalanylýan ýer meýdany artýar. Şol bir wagtda senagat we transport rowaçlanýar, ýasaýyş jaý massiwleri köpelmegi bilen oba hojalygynda peýdalanylýan ýerleri gysgalýar. Ýerden peýdalanmak kadalaryna amal etmezlik ozaldan peýdalanylýan ýerleriň şorlaşmagy, hatda çölleşmeginde sebäp bolýar (55-nji surat). Diýmek, oba hojalygynda peýdalanylýan ýerleriň giňelmegi we şol bir wagtda gysgalmagy-da mümkün.

Diňe oba hojalygy maksatlarynda peýdalanylýan ýerlere **oba hojalyk ýerleri** diýilýär.

Oba hojalygyndaky baş wezipe – önumciliği intensivleşdirmek, ýagny hasyllylygy we çarwa önumlilikini artdyrmakdyr. Ýer we suw resurslary çäklidigini hasaba alyp, ýurdumyzyň oba hojalygyny ösdürmegiň ýeke-täk dogry ýoly – ony intensiv ösdürmek, ýerleriň melioratiw ýagdaýyny düýpgöter gowulandyrmak, seleksiya işlerini çuňlaşdyrmak, ýokary agrotehnologiyalary ornaşdymakdan we suwdan akyllı-başlı peýdalanmakdan ybarat.

55-nji surat. Ýerden peýdalanmagyň dinamikasy.

Ýurdumyzda oba hojalyk önümelerini öndürmegiň göwrümi barha artýar. Sunuň bilen birlikde üzňüsiz ýokary ösüş depginlerinde, jemi içerki önumiň göwrüminde oba hojalyk önümeleriniň ülşünüň kemeliş tendensiýasy ýuze çykýar. Bu ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň düzüm gurluşyndaky gowy özgerişleriň, ýagny agrar respublikadan senagaty ösen industrial döwlete òwrülüändigini delillendirýär.

1. Oba hojalygyny ösdürmegiň esasy ýollaryny aýdyp beriň.
2. Özbegistanyň ýer baýlygy ekerançylyk bilen maldarçylygyň arasynda nähili paýlanan?
3. Siziň tümeniňizde nähili melioratiw çäreler amala aşyrylýar?

26-njy ders

EKERANÇYLYK

Oba hojalygynyň ähli önumiň ýarysyndan gowragy ekerançylykdan, galany bolsa maldarçylykdan alynýar. Ekerançylykda toprak-klimat şerti berk hasaba alynýar.

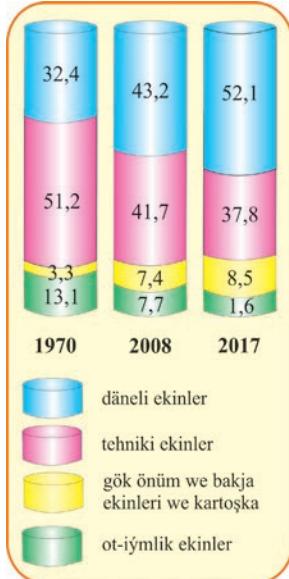
Ekerançylyk *dayhançylykdan, bagdarçylykdan* we *üzümçilikden* ybarat. Ekin görnüşleri boýunça däne ekinleri, tehniki ekinler, ot-iýym, gök önum, kartoşka we bakja ekinleri hojalyklaryna bölünýär.

Ekinleriň hasylyna ösümligiň wegetasiýa döwri, ýagtylyk, ýylylyk we çyglylygyň ähli mukdary täsir edýär. *Wegetasiýa döwri* – sutkalyk ortaça temperatura +5 gradusdan kem bolmadyk günler.

Özbegistanda suwaryp ekerançylyk etmek giň ýáýran. Suwarylýan ýerler ýurduň ýer baýlyklarynyň 9,2 gösterimini düzse-de, oba hojalygynynda yetisdirilýän ähli önumiň 98,5 gösterimi şu ýerlerde yetisdirilýär.

Ekerançylykda pagtaçylyk uly orun eýeleýär (56-njy surat). Özbegistanda esasy *tehniki ekin* bolan pagta oba hojalygynyň ähli diýen ýaly ugurlary we senagatyň köp pudaklarynyň ýokarlanmagynyň baş faktorydyr (57-nji surat). Pagta ähli tehniki ekin meýdanlarynyň uly bölegini eýeleýär.

Pagtaçylyk ösdüğü saýyn ykdysadyýetiň dürlü pudaklary bilen onuň önumçilik aragatnaşygy giňelip, pagtaçylyk toplumy emele geldi. Pagta ýorunja, mekgejöwen we şaly bilen çalsyrlyp ekilse, topragyň düzümi gowulanýar, onuň şory kemelyär, pagta kesele duçar bolmaýar.

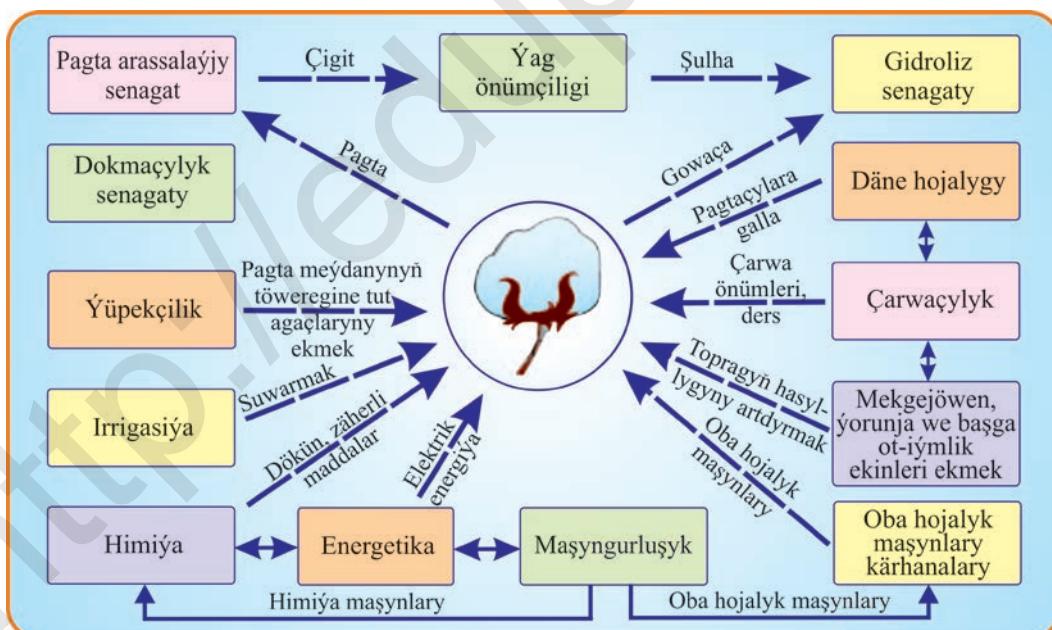

56-njy surat. Oba hojalygy ekin meýdanlarynyň düzümi.

Ýorunja, mekgejöwen ekilmegi sebäpli çarwa mallary üçin iýmit hem alynýar.

Şol bir wagtda **daneli ekinleri** ekmegi ösdürmägede uly üns berilýär. Garaşsyzlyga çenli jemi ekin meýdanynyň 20 göterimine golaý böleginde daneli ekinler ekilen bolsa, häzir daneli ekinleriň meýdanlarynyň үлши 50 göterimden geçdi. Netijede ýurdumuz däne garaşsyzlygyny hem gazandy. Dänäniň esasy bölegini bugdaý, arpa, şaly, mekgejöwen we ak jöwen düzyär. Bugdaý we arpa köpräk düme ýerlere ekilýär. Gyşyň ýumşak we çygly gelmegi hem-de baharky ýagynlar güyzki galla üçin amatly şert döredýär. Bugdaýyň güyzkisi düme bugdaýa garanda bol hasylly bolýar (58-nji surat).

Daneli ekinleri ýetişdirmekde şalyçylyk hem uly orun tutýar. Şaly wegetasiýa döwri uzak, güneşli, suwa bol ýerlerde gowy ösýär. Ol hasyllylygy taýdan diñe mekgejöwenden soň durýar. Şaly Horezmde, Gara-

57-nji surat. Pagtaçylygyň başga pudaklar bilen baglanyşygy.

galpagystan Respublikasynda we Daşkent welaýatynda, Zerewan we Fergana jülgerlerinde köp ekilýär. Amyderýanyň aşaky akymynyň kenarlaryndaky hasylly tarp ýerleri işe salmak we olary suwarmak üçin suw baýlygyndan peýdalanmak köp şaly ýetişdirmäge mümkünçilik berýär. Hazır ýetişdirilen tüwini daşary ýurtlara eksport etmäge mümkünçilik döredi. Özbegistanda köp ýyllyk taran (deri aşında ulanylýan çig mal), zygyr, künjüt, mahsar, temmäki hem ösdürilýär.

Gökönümlük, kartoskaçylyk we bakjaçylyk ähli diýen ýaly welaýatlarda ösen. Ol Daşkent, Samarkant, Andijan ýaly iri şäherleriň töwereginde uly meýdanlary eýeleýär. Özbegistanyň gawunlary hoşboýlygy we şirinligi bilen gadymdan meşhur. Olar Horezm, Buhara, Jizzak we Syrderýa welaýatlarynda hem-de Garagalpagystanda köp ýetişdirilýär.

Bagdarçylyk we üzümçilik tebigy şert, halkyň asyrlar boýy topylan baý tejribesine laýyklykda her bir welaýatda aýratyn pudak hökmünde ýöriteleşen. Kuwa (Fergana welaýaty) we Daşnabat (Surhanderýa welaýaty) narlary, Andijan üzümi, Samarkant kişişi ozaldan meşhurdyr. Altyarykda üzümçilik we hyýar ýetişdirmek, Fergana welaýatynyň baýyrlarynda (Okçy, Riştan, Çimýan, Mindan) erik, şetdaly ýetişdirmek, Akkorganda (Buwaýda) injir ýetişdirmek ösen. Horezm, Buhara welaýatlarynda hem-de Garagalpagystanda bag we üzüm meýdanlary birneme kemräk.

Gökönümlük-bakja ekinleri, miwe we üzümler ýurdumyzdan demirgazykda ýerleşýän ýurtlardaka garanda 60–70 gün ir ýetişyär. Diýmek, bu ugurda hem Özbegistan ençeme eksport mümkünçiliklerine eýe. Özbegistanda bagdarçylyga we üzümçilige ýöriteleşen köp hojalyklar bar. Olaryň aglabasy özi ýetişdiren önümi şu ýerde gaýtadan işläp, şerbet we konserwtayýarlaýar. Ynha şeýle senagat kärhanalary bolan hojalyklaryň esasynda agrosenagat birleşmeleri emele gelýär.

58-nji surat. Bugdaý oragy.

1. Şaly, kanep, ýagly ekinler, temmäki ekilýän ýerleri kartadan tapyň.
2. Siz ýasaýan tümenden ýa-da welaýatdan nähili miweler haýsy welaýatlara iberilýär?
3. Siz ýasaýan tümende haýsy pudaklar pagtaçylyk bilen baglanan?

Oba hojalygynyň **maldarçylyk pudagy**: iri şahly maldarçylyk, goýundarçylyk, pileçilik, gyláyalçylyk we öý guşçulygyna bölünýär. Oňa balaryçylyk, doñuzdarçylyk we balykçylyk hem girizilýär.

Oba hojalyk ýerleriniň 2/3 böleginden maldarçylykda peýdalanylýar. Ýurdumyzyň sähralaryndaky we çöllerindäki otluklar we gyrymsylar garaköl goýunlaryny we düye bakmak üçin amatly. Dag we dagetek sebitlerinde ep-esli otly ýaýlalar bar. Bu sebitlerde goýun, ince ýüňli geçi, et-süýt üçin garamal bakylýar hem-de gyláyalçylyk ösen.

Maldarçylyk pagtaçylyk bilen köp taraplaýyn bagly. Muny fermer hojalyklarda pagtaçylykdan alynýan (kunjara, şeluha ýaly) iýmit iýmden peýdalanmakda aýdyň görmek mümkün. Pagtany ýorunja we jöwen bilen çalşyryp ekmek et-süýt maldarçylygyny iýmit bilen hem üpjün edýär.

Ýurdumyzda **goýunlaryň we geçileriň** umumy sany 16 mln-dan artyk, olaryň esasy bölegi garaköl goýunlardyr (59-njy surat). Garaköl goýunlary (Daşkent, Andijan, Fergana, Namangan welaýatlaryndan daşary) ähli welaýatlarda bakylýar. Olardan esasan deri, ýüň hem-de et alynýar. Geçiler respublikanyň ähli diýen ýaly welaýatlarynda, esasan, ince sütük we ýüň üçin bakylýar (60-njy surat).

Iri şahly mal hem ähli welaýatlarda bakylýar. Iri şahly mallar et we süýt öňümlerini almak maksadynda bakylýar. Ýurdumyzda iri şahly mallaryň jemi sany 9,6 mln başdan artyk.

Ýylkylar Samarkant, Kaşgaderýa, Horezm welaýatlarynda we Garagalpagystanda bakylýar. Olaryň sany 150 müň başa golaýlady. Ön pagtaçylykdaky ençeme işleri (yük daşamak, pagtany işläp taýýarlamak we başgalary) ýerine yetirmekde atlardan peýdalanylýypdyr. Çünkü, gyláyalçylyk bilen pagtaçylyk özara baglanyşkly bolypdyr. Bu işler indi teknika arkaly ýerine yetirilýänligi sebäpli bu günü günde atlar dürlü sport oýunlary, şahsy hojalykda peýdalanmak, et we gymyz almak maksadynda bakylýar. Cöllerde düye bakylýar. Düýeden işçi haýwan hökmünde peýdalanylýar, şonuň ýalyda, olardan ýüň, süýt alynýar.

59-njy surat. Garaköl goýunlary.

Pileçilik hem ýurdumyzyň oba hojalygynyň iň gadymky pudaklaryndan biri bolup, pagtaçylyk bilen bagly. Ýüpek gurçugynyň iýimiti

60-njy surat. Özbegistanyň maldarçylyk giň ýáýran raýonlary.

– tut agajy pagta meýdanlarynyň gyralarynda, ýaplaryň we kanallaryň hem-de ýollaryň ýakalarynda ösdürilýär. Tut agajy gowaçany güýcli şemaldan, ýaplaryň we kanallaryň kenaryny ýumrulmakdan saklaýar. Pileçiligin pagtaçylyk bilen baglylygy diňe şunuň bilen çäklenmeyär. Mälim bolşy ýaly, ýüpek gurçugy esasan aprel–maý aylarynda bakylýar. Bu wagtda pagtaçylykda işler kemelip, boşan işçi güýjünden gurçuk bakmakda peýdalanylýär.

Öý guşçulygy inkubator stansiyalary et we ýumurtga ýetişdirmäge ýöriteleşen öý guşçulygy fermalarynda döredilen.

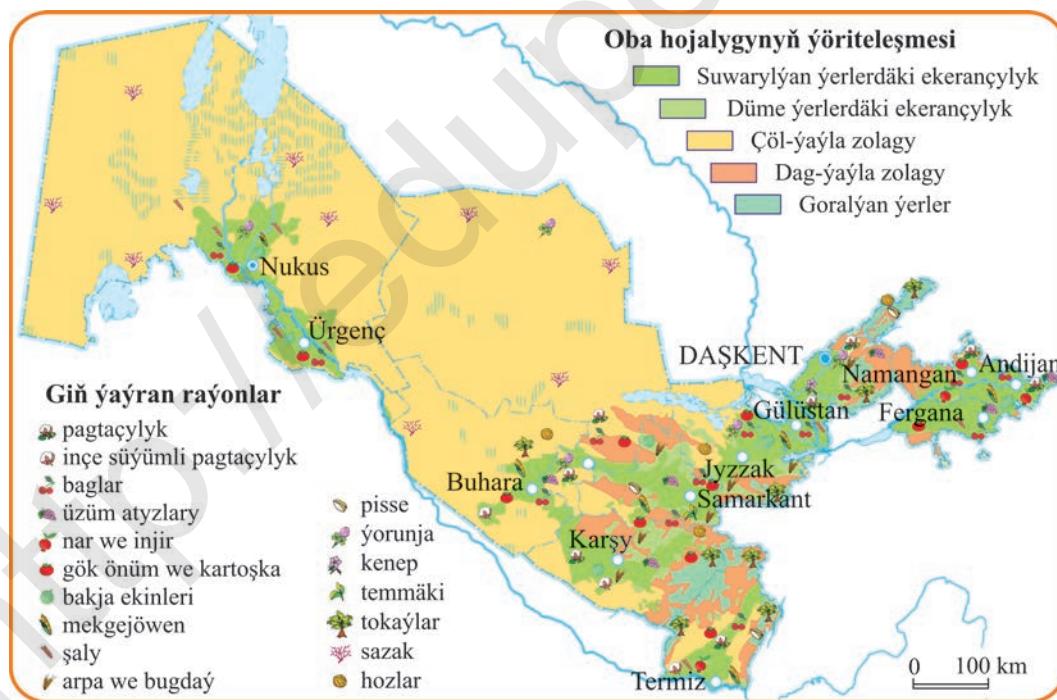
Daşkent, Buhara we Horezm welaýatlarynda, Garagalpagystan Respublikasyň köl we suw howdanlarynda balyk köpeldilýär hem-de suw öý guşlary fermalary döredilýär. Suw basseýnlerinde, derýanyň boýlarynda gymmat baha sütükli kiçi haýwanlar – nutriýa we ondatra goraghanalary döredilen.

1. Maldarçylygyň haýsy pudaklaryny bilýärsiňiz?
2. Özbegistanyň haýsy çäklerinde, esasan, irişahly mallar bakylýar?
3. Pileçilik we öý guşçulygy nirelerde ösýär?
4. Siz ýasaýan tümende we welaýatda maldarçylygyň haýsy pudagy gowy ýola goýlan? Muňa sebäp näme?

Oba hojalygy pudaklary ýurduň hemme böleginde birmeňzeş däl, çünki ilatyň we senagatyň zerurlygy hem-de tebigy şerti dürli ýerde dürlücedir. Şu sebäpli oba hojalygy hem senagat pudaklary ýaly belli bir ugurlara ýöriteleşýär. Adatda, ýöriteleşen oba hojalyk pudagy başga pudaklar bilen baglylykda ösyär. Netijede tebigy şertden we ilatyň zähmet başarnyklaryndan akyllı-başlı peýdalanmaga mümkinçilik berýär.

Özbegistanyň oba hojalygy garaşszlyga çenli Russiyanyň dokmaçylyk kärhanalaryny pagta bilen üpjün etmegi gözläp, esasan, pagtaçylyga ýöriteleşdi. Oba hojalygynyň ähli pudaklary bolsa diňe pagtaçylygy ösdürmäge boýun egdirilen kömekçi pudaklar hasaplanýardы. Indi bolsa ýurdumyzda pagta ýekehäkimligi ýatyryldy. Onuň ýerine galla, kartoşka, miwe-gök önem ýaly ekerançylygyň dürli pudaklarynyň durnukly ösüşine uly üns berilýär (61-nji surat).

61-nji surat. Özbegistanyň ekerançylyk pudaklary.

Oba hojalygynyň sebitler boýunça ýöriteleşmesi. Özbegistanda tebigy guşaklyklar aglaba ýurtlardakydan tapawutlylykda, demirgazykdan günorta däl-de, günbatardan gündogara, ýagny düzlükden daglara tarap üýtgeýär.

Näme sebäpden tebigy guşaklyklar günbatardan gündogara tarap üýtgeýändigini 7-nji synp geografiáda salyň.

Şoňa görä-de, oba hojalygynyň ýöriteleşmegi-de çöl, baýyr, dag, ýaýla sebitleri boýunça bir-birinden tapawutlanýar. Pagta diňe suwarmak mümkün bolan suwarymlı ýerlerde ýetişdirilýär. Şonuň ýaly-da, daneli ekinler bilen bakja ekinleriniň hem esli bölegi suwarylýan meýdanlarda ýetişdirilýär.

Ýurdumyzda iň uly suwarylýan ýerler Fergana jülgesinde, Mürzeçölde, Kaşgaderá welaýatynda, Zerewşan jülgesinde hem-de Horezm oazisindedir (62-nji surat). Jülgelerde hem-de oazislerde pileçilik, üzümçilik, bagdarçylyk we bakjaçylyk bilen meşgullanylýar.

Çöllerde goýundarçylyk we düýe bakmak ösen. Olar gyşda we baharda çöllerde, tomusda bolsa dag ýaýlalaryna sürüp bakylýar, güýzde ýene çole gaýtaryp getirilýär.

Senagat önemçiliği toplanan ýerlerde, şäherleriň töwereginde şäher töwerek oba hojalygy emele gelýär. Şeýle hojalyklarda şäher ilatyny täze azyk önümleri bilen üpjün etmek üçin gök önem, miweler ýetişdirilýär, iri şahly mallar, öý guşlary bakylýar, howuzlarda balyk köpeldilýär.

1. Bir guşaklykda köp pudakly oba hojalygy ýoredilmeginiň sebäbi näme?
2. Welaýatyňız ýöriteleşen oba hojalygy başga ugurlar bilen nähili baglanyşyklydygyny okuw atlasyndan peýdalanyp düşündiriň.
3. 61-nji surat boýunça ekerançylyk önümlerini ýetىşdirmek sebitlerini derňän we netije çykaryň.

62-nji surat. Suwarylýan ýerler.

11-nji dersiň temasyndan ýeńil senagatyň ähli senagat önumindäki ülşüni anyklaň.

24-nji dersiň temasyndan mälim bolşy ýaly, ýeńil senagat azyk senagaty bilen birlikde Özbegistan AST-nyň üçünji toparyny düzýär. Ol, esasan, pagtaçylyk we pileçilik esasynda emele geldi. Pagta arassalaýan, dokmaçylyk, trikotaž, aýakgap, gönüçlik, ýüpek önumçılıgi ýeńil senagatyň möhüm pudaklary hasaplanýar (63-nji surat).

Pagta arassalaýan senagat önumçilik prosesi bir-birine bagly bolan pagta arassalaýan kärhana, pagta guradyjy sehler we transport hojalygыndan emele gelýär. Ol oba hojalyk önumlerini deslapky işleýän pudak bolanlygy sebäpli onuň kärhanalary pagtaçy tümenlerde ýerleşdirilýär. Şonuň ýaly-da, demir ýol ýa-da awtomobil ýollaryndan peýdalanmak amatlylygy hem hasaba alynýar.

Pagta arassalaýy zawodlar köpräk maşyngurluşyk, ýangyç-energetika toplumlary hem-de dokmaçylyk, ýag, geýim-gejim ýaly senagat kärhanalary bilen önumçilik aragatnaşygynda bolýar.

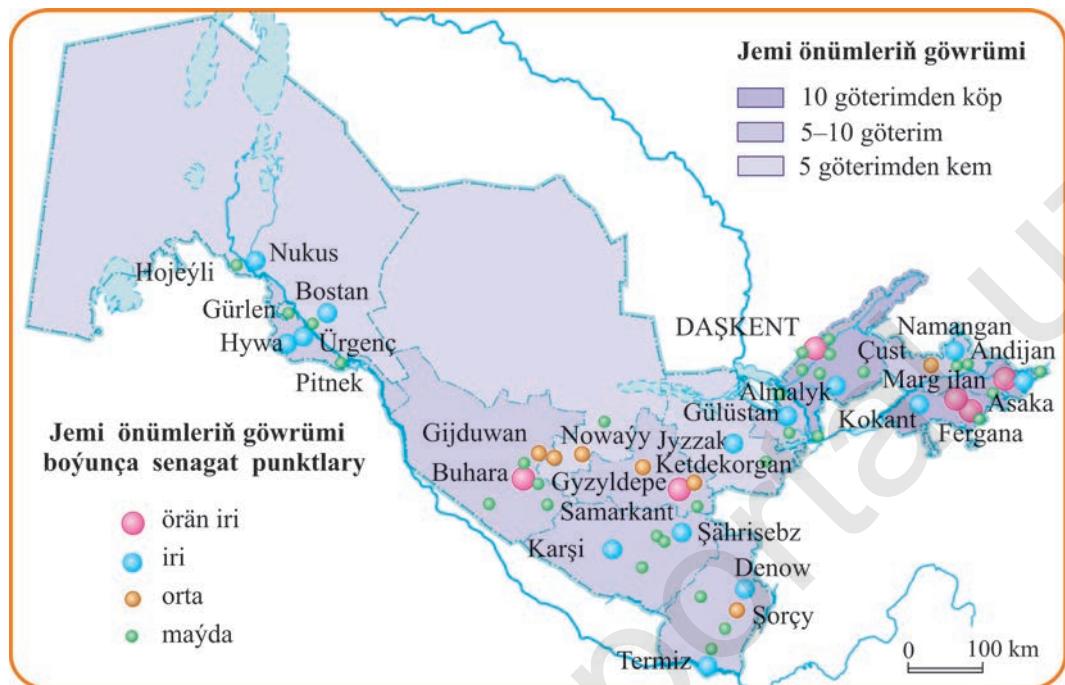
Birinji pagta arassalaýy zawod Daşkentde 1874-nji ýylda gurlan. Şol döwruň zawody bir möwsümde köpi bilen 3 müň tonna pagta arassalap bilyärdi. Stanoklary bolsa suwuň güjji herekete getiripdir. Şu sebäpli ilkinji wagtlarda pagta arassalaýan kärhanalar şäherlerde-de ýerleşýär. Házirki zaman pagta arassalaýy zawody ýylyň dowamynda 100 müň tonna çenli pagta arassalaýar.

XX asyryň başyndaky maýda, ýarym hünärmentçilik (210 sany) kärhanalaryň ýerinde indi mehanizasiýalaşdyrylan 120-den artyk güýcli

kärhanalar işläp dur (64-nji surat). Garasızlykdan soň Günorta Koreýa, Türkiye we başga daşary ýurtlaryň firmalary bilen hyzmatdaşlykda Garagalpagystan Respublikasynda hem-de Horezm, Kaşgaderýa we Fergana welaýatlarynda pagtany gaýtadan işlemekden taýýar dokmaçylyk önumini öndürmäge çenli bolan prosesleri öz içine alýan kärhanalar guruldy.

63-nji surat. Ýeńil senagat pudaklary.

64-nji surat. Özbegistanyň ýeňil senagat punktlary.

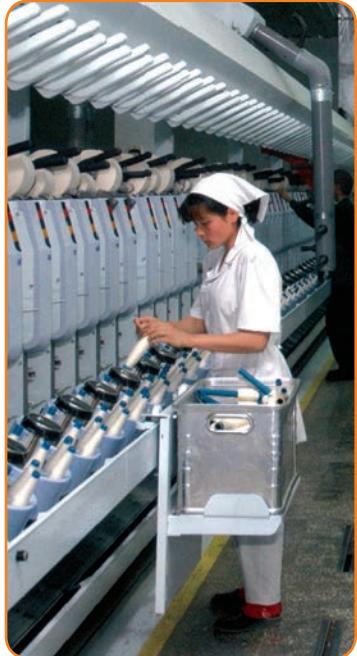
Özbegistanda lub ekinleri ýetişdirilip başlananoň, XX asyryň 30-njy ýyllarynda *kenep zawodlary* emele geldi. Soňky on ýyllyklarda işi bes edilen bu ugur gaýtadan dikeldildi. Kenep gap-ganar, arkan, brezent we başga öönümleri öndürmekde ulanylýar.

Ýüp mata dokamak üçin ilki pile tüydülip, çig ýüpek taýýarlanýar. Pile ýetişdirilen ýerinde tüydüleni makul. Ony uzaga daşamak gymmat düşýär (50 tonna ýük göterýän wagona köpi bilen 4 tonna pile ýerleşdirmek mümkün).

Pileçilik fabriklerinde, esasan, áyallar zähmet çekýär. Her bir fabrikde müne golaý adam işlemegi mümkün. Şoňa görä, pileçilik fabrikleri ýüpek gurçugy bakylýan sebitlerdäki kiçi we orta ýerleşdirilýär.

Gön-ayakgap öndürmek hem ýeňil senagat pudagydyr. Daşkent we Samarkant şäherlerinde deri öndürilýär. Aýakgap fabrikleri Daşkent, Fergana, Cyrçyk, Ýangiýol we başga şäherlerde ýerleşdirilýär.

Gijduwan, Buhara, Riştan, Urgut, Şährisebz ýaly şäher we tümen merkezleri çeper hünärmentçilik hem-de küýzegärçilik, Hywa bolsa haly dokaýan merkezleri hasaplanýar.

65-nji surat. Dokmaçylyk kärhanasy.

Dokmaçylyk ýeňil senagatyň düzümindäki iň möhüm pudak hasaplanýar. Özbegistanda ýüp we ýüpek matalary dokamak gadymdan bar bolupdyr. Atlas, zondonaçy, mahmal, bekasam, alaça ýaly matalar Beýik Ýüpek ýoly arkaly Ýewropa we Ýakyn Gündogar ýurtlaryna çykarylypdyr. XX asyryň başlarynda 30 müň hünärment mata dokamak bilen meşgul lanypdyr.

Bol çig maldan daşary ilatyň taryhy emele gelen başarnyklary we transportuň amatlylygyna dayanyp, XX asyryň ortalarynda Daşkent, Fergana, Andijan we Buhara şäherlerinde dokmaçylyk kärhanalary guruldy. Ýurtda ýüp-mata öndürmek ýylyna 453 mln kw. metrden geçdi. Emma ilatyň jan başyna hasaplananda bu görkeziji 18 metr, ýagny her bir adama bellenilen normanyň ýarysyna-da dogry gelmeýärdi. Bu bol çig mal we bar adam faktory mümkünçiligine garanda ep-esli azdy.

Garaşszlyk gazanylandan soň, dünýä bazarynda bäsdeşlik edip bilyän mata önümçiliği giň ýola goýmak maksadynda ABŞ, İtaliýa, Türkiye, Pakistan, Hindistan, Koreya Respublikasy we başga ýurtlar bilen bilelikdäki kärhanalar döredilýär (65-nji surat). Şol sanda, ABŞ bilen hyzmatdaşlykda Daşkent şäherinde «Supertekstil» pagta ýüp egiriji bilelikdäki kärhana, Buharada we Samarkantda «Owgan–Buhara–Samarkant» bilelikdäki kärhanalary işe düşürlidi. Dokmaçylyk senagaty kärhanalary daşary ýurtda öndürilen önümlü enjamlar bilen gaýtadan enjamlaşdyrylýar. Emeli süyümllerden dokalan matalaryň hili gowulandy.

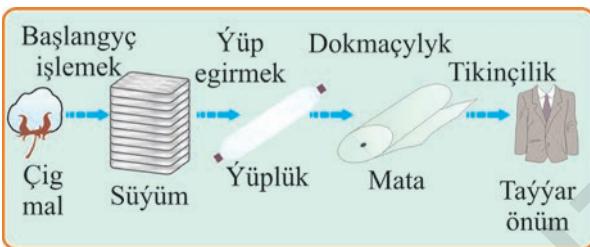

Dokmaçylyk kärhanalarynda ýüp-mata, ýün mata, şayý we zygyr süyümli matalar dokalýar.

Mata dokap çykarmak prosesi aýry-aýry ýerleşýän egirme, dokma ýa-da timarlaýy fabriklerde basgańcaklaýyn amala aşyrylýar (66-nji surat). Transport harajaty, ýük yüklemek-düşürmek sarplary taýýarönüň özünü ödeýiş gymmatyna goşulýar. Diýmek, dokmaçylyk önümçiligini iri kärhanada (kombinatda) toplamak peýdalyrak bolýar.

Özbegistanda taýýarlanýan çig ýüpegiň gaýtadan işlemeğinden artan bölegi daşary ýurtlara eksport edilýär.

Şeýlelikde, dokmaçylyk senagaty kärhanalaryny ýerleşdirmekde sarp edijiler, işçi güýji we çig mal faktory hasaba alynyar.

66-njy surat. Dokmaçylyk senagatynyň pudak çağindäki aragatnaşyklary.

1. 8-nji synp geografiýa atlasyndan ýeňil senagat kärhanalary ýerleşyän şäherleri anyklaň.
2. Tümeniňizde yetişdirilen pile nirede gaýtadan işlenýär?
3. Pagta arassalaýy zawodlaryň sanynyň kemelendigini nähili düşündirýärsiňiz?
4. Özbegistanda dokmaçylyk senagatyny ýene-de ýokarlandyrmagyň gelejegi nämelere bagly?
5. Sudury karta iň iri dokmaçylyk merkezlerini bellilik ediň.

30-njy ders

AZYK SENAGATY

11-nji dersiň temasyndan azyk senagatynyň ähli senagat önumindäki ülşünü anyklaň.

Bu senagat ekerançylyk we maldarçylyk önumlerini gaýtadan işlemek esasynda şekillenen. Onuň kärhanalarynyň geografik ýerleşişini gaýtadan işlenýän çig malyň aýratynlygy kesgitleýär. Çig mal tiz bozulýan we gaýtadan işlenende çykyndy köp çykýan hem-de alys aralyga daşamaga çydamsyz bolan ýagdaýlarda kärhana çig mal yetişdirýän ýerde ýerleşdirilýär (gök önum, et, konserwler, şeker önumçılığı, miwe şerbetlerini taýýarlamak). Indi bolsa azyk senagaty kärhanalary ýokary mehanizasiýalaşdyrylan önumçılık pudagyna öwrülen. Geçmişde diňe çig mala, ýagny diňe oba hojalygyna bagly bolan bu senagat häzirki wagtda maşyngurluşyk, energetika we himiýa pudaklary bilen organiki baglanan. Diýmek, azyk önumlerini öndürmekde çig mal harajatyndan daşary dürlü maşyn mehanizmleri we ýangyç harajatlarynyň ülşü barha artýar. Meselem, bugday az serişdäniň hasabyna yetişdirilse-de, un çekmek we çörek taýýarlamak prosesindäki (maşyn mehanizmlere, ýangyç-energetika) sarp-harajatlar sebäpli, taýýar çöregiň bahasy özgermeýänligi, we hatda gymmatlamagy mümkün.

Un-ýarma senagaty kärhanalarynda bugdaý gaýtadan işlenýär. Bugdaýy daşamak un daşamakdan birneme amatly. Emma bugdaý yetişdirilýän meýdanlar sarp edijiler ýasaýan ýer bilen ýanaşyk diýen ýaly ýerleşyändigi sebäpli bugdaýy gaýtadan işleýän kärhanalar (elewatorlar) bugdaý yetişdirilýän ýerde-de, iri şäherlerde-de duşýar.

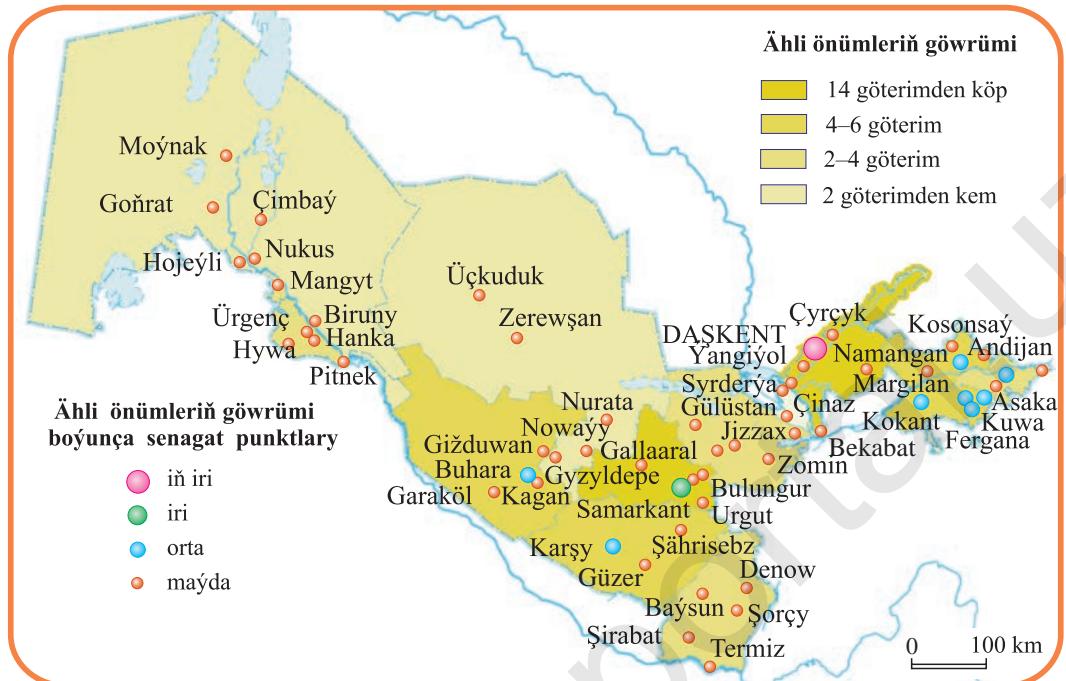
Özbekistan **ösümlik ýagy** öndürýän iri döwletleriň hataryna girýär. Ösümlik ýagy bizde, esasan, pagta arassalaýjy zawodlarda bölünip alınan çigitden alynýar (67-nji surat). Indi ýag öndürýän kärhanalaryň geografik ýerleşisine üns bereliň. Bu kärhanalaryň ählisi, ilki bilen, çig mala golaý ýerde, galyberse-de, ilat gür çäklerde ýerleşyändigini görýäris.

Azyk senagatynyň ýene bir möhüm pudagy **et kärhanalary** dyr. Häzirki wagtda transportuň tizligi we mahsus doňduryjylar etiň hilini bozman uzak aralyga daşamaga mümkünçilik berýär. Şonuň üçin et önümi köp sarp edilýän Daşkent, Andijan, Namangan, Fergana, Ahangaran ýaly şäherlerde et kombinatlary işleýär. Çörek zawodlary, makaron, süýji fabrikleri ýaly kärhanalar iri ilitlaty punktlarda ýerleşdirilýär (68-nji surat).

Golaý wagtlara çenli Samarkantdaky **çay cekip gaplayýy fabrigi** diňe bir ýurdumyzda däl, eýsem bütün Orta Aziýada şu görnüşdäki ýeke-täk fabrikdi. Indi bolsa çay Daşkentde-de cekip gaplanýar. Mälim bolşy ýaly, orta aziýalylaryň esasy bölegi gök çay içýär. Şoňa görä, bu ýerde cekip gaplanýan çayýyň 80 göterimini gök çay düzýär. Daşkentde, Ferganada, Samarkantda we Buharada mineral suw taýýarlap gaplara guýýan mahsus zawodlar bar. Urgutda temmäki-fermentasiýa zawody işe düşürlen.

67-nji surat. Ýag kombinatynyň ýag ekstraksiýa sehi.

68-nji surat. Azyk senagatynyň kärhanalary.

Şeýlelikde, azyk senagatynyň ösmegi we ýerleşdirilmegi; a) ilitatyň sany we ýerleşishi, ýagny sarp edijiler bilen; b) oba hojalygynyň ýöritleleşmegi, ýagny çig mal çeşmesi bilen; d) taýýarönüni daşamak şertleri bilen kesgitlenýär.

Çig malyň köpdürlüligi we azyk önümeleriniň hemme ýerde sarp edilýändigi azyk senagatynyň hemme ýerde ýaýramagyna mümkünçilik berýär. Azyk senagatyň haşla şu aýratynlygy bilen başga pudaklardan tapawutlanýar. Yöne bu senagat käbir ýerlerde diňe bir ýerli zerurlyklary kanagatlandyrman, başga ýerlerde-de ýurduň ençeme raýonlaryna önüm berýär.

1. Azyk senagatynyň ösüsü nämelere bagly?
2. Azyk we dokmaçylyk senagatlaryny ýerleşdirmek prinsiplerini deňeşdiriň. Olaryň meňzeş taraplaryny we tapawutlarynyň sebäplerini düşündirip beriň.
3. Ekin meýdanlaryndan ýygyp alınan pagta mahsus pagta zawodlaryna tabşırlyýär. Ol ýerde pagta gaýtadan işlenip, çigide we süýüme bölünýär. Süýüm dokmaçylyk kärhanalaryna iberilýär hem-de daşary ýurda eksport edilýär. Çigit bolsa azyk kärhanasyna (ýag kombinatyna) iberilýär. Hany aýdyň, pagta zawodyn nirede gurmak peýdalyrap bolar eken?

Senagat geografiýasyny öwrenmek prosesinde senagat kärhanalarynyň arasynda ýakyn aragatnaşyklaryň barlygyny bildiňiz.

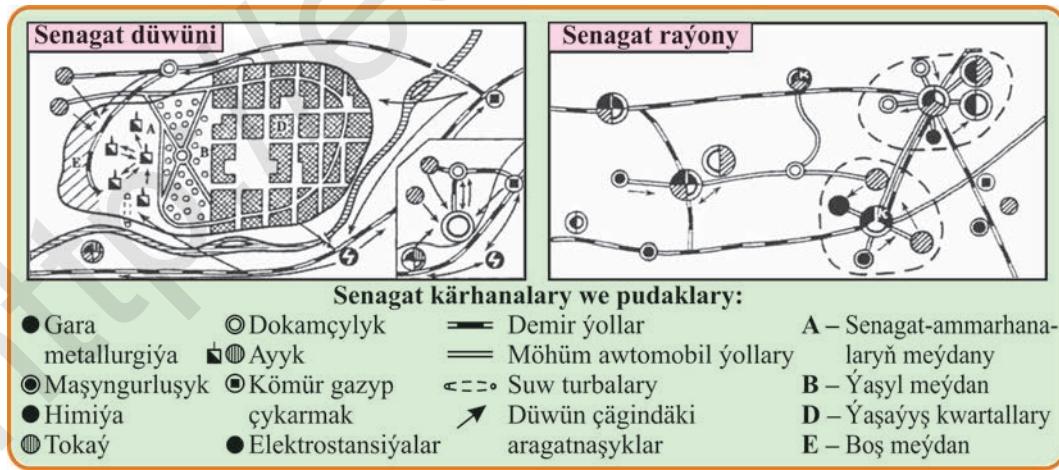
Önümçilik prosesi özara baglanan kärhanalary bir-birine ýakyn yerleşdirmek – bir şäherde ya-da ýanaşyk duran şähercelerde gurmak netijesinde **senagat düwünleri** emele gelýär (69-njy surat).

Senagat düwüniniň düzümindäki kärhanalar ýeke-täk transport pudaklaryndan, energiýadan we suw çeşmelerinden bilelikde peýdalanyar (käte çig mal baýlyklary hem umumy bolýar), işçi güýçlerini önemçilige dolurak çekýär. Bularyň ählisi zähmet öndürijiliginı artdyrmaga, serişdeleri tygşytlamaga, kärhanalar eýeleýän meýdany gysgalmaga getirýär. Senagat düwünleri – senagat kärhanalaryny ýerleşdirmegiň iň makul şekillerinden hasaplanýar.

Senagat düwünleri, merkezleri we punktlary toplanan çäklere **senagat rayonlary** diýilýär.

Senagat raýonlarynyň uly-kiçiliigi her hili bolýar. Angren-Almalyk, Daşkent-Çyrçyk, aýratynam, uly senagat raýonlarydyr. Diýmek, kärhanalary az sanly bolan şäherçe **senagat punkty** hasaplanýar. Birnäçe kärhanalary bolsa-da, emma önemçilik prosesi baglanmadık, suw we energiýa üpjünçiligi umumy bolmadık şähere **senagat merkezi** diýilýär.

69-njy surat. Senagat önemçiligini ýerleşdirmegiň şekilleri.

Özbegistan bazar ykdysadyýetine basgaňaklaýyn geçýänligi, munda ilkinji nobatda kiçi we orta biznesi ösdürilýänligi sebäpli ýurdumyzda senagaty territorial guramagyň erkin ykdysady zona, kiçi senagat zonasy ýaly täze şekilleri emele geldi.

Bu günüki günde ýurdumyzda 14 sany erkin ykdysady zona iş alyp barýar. «Nowaýy», «Angren», «Jizzak», «Urgut», «Gijduwan», «Kokant» we «Hazarasp» erkin ykdysady zonalarynda 62 sany taslama amala aşyrylan. Farmatsewtika ugruna ýöriteleşen «Nukus-farm», «Zomin-farm», «Kosonsaý-farm», «Syrderýa-farm», «Baýsun-farm», «Bostanlyk-farm», «Parkent-farm» ýaly 7 sany täze erkin ykdysady zonany ösdürmek boýunça yzygiderli işler alnyp barylýar.

Erkin ykdysady zona – ýurt we daşary ýurt kapitalyny, perspektiw tehnologiyany we dolandyryş tejribesini çekmek maksadynda düzülýän, anyk kesgitlenen administratiw araçákleri we aýratyn hukuk tertibi bolan mahsus bölünen çäkdir.

Daşkent şäheriniň tümenleri, Garagalpagystan Respublikasyndaky we welaýatlardaky boş duran ýa-da netijesiz iş ýöredýänönümlilik binalaryndan netijeli peýdalanmak, täze kärhanalary guramagy höweslendirmek maksadynda şol binalaryň esasynda kiçi senagat zonalary döredildi. Ýurdumyzdaky kiçi senagat zonalary 96 -a ýetdi.

Bu günüki güne čenli şol zonalarda müňden artyk kärhanalar döredildi. Olarda diňe bir içerkى däl, eýsem daşky bazarda hem hyrydarly bolan ýeňil senagatda, himiýa, azyk önümleri, elektrotehnika önümleri, häzirki zaman gurluşyk materiallary, mebeller we başga taýýar önümler öndürilýär.

1. Aşakdaky faktorlardan haýsysy senagat düwüniniň emele gelmeginde aýgytlaýy rol oýnaýar:
 - ✓ senagat kärhanalarynyň ýeke-täk transport pudagyna birleşmegi;
 - ✓ önümlilik prosesine gönüden-göni baglanyşykly kärhanalaryň bir-birine golaý ýerdeşishi;
 - ✓ iri şäheriň töwereginde şäherçeleriň gurulmagy;
 - ✓ kärhananyň suwdan we energiýadan umumy peýdalanmagy;
 - ✓ önümlilik prosesini öndebarlyjy tehnologiya esasynda guramak.
2. Ýurdumyzda guralan erkin ykdysady zonalary sudury karta geçirir.

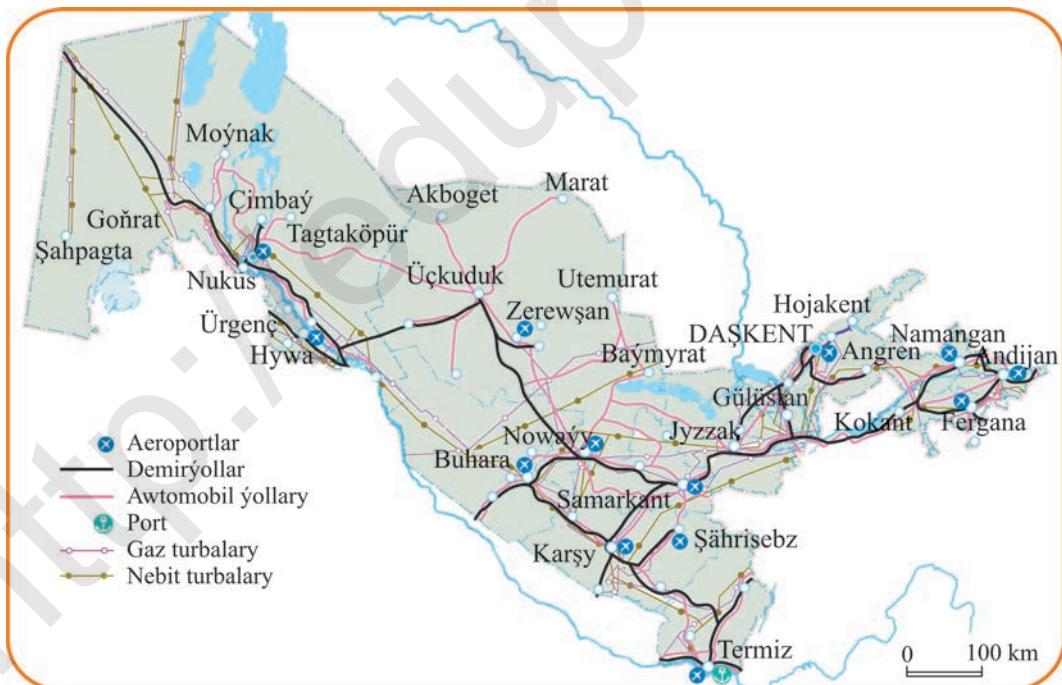
Transport ýolagçylary we ýükleri daşamak bilen ýurt boýunça hem, dünýä boýunça hem geografik zähmet bölünişiginiň çuňlaşmagyna mümkünçilik döredyär. Ol ýurtlarara ykdysady, medeni aragatnaşyklaryň ýokarlanmagynda möhüm rol oýnaýar.

Ýurdumyz dünýä siwilizasiýasynyň gadymy döwletlerinden bolandygy taryh derslerinden gowy bilyärsiňiz. Munda şol wagtda Ýewropa bilen Aziýany baglap durýan – Beýik Yüpek ýoly hut biziň ýurdumyzyň çäginden geçenligi aýratyn orun tutýar.

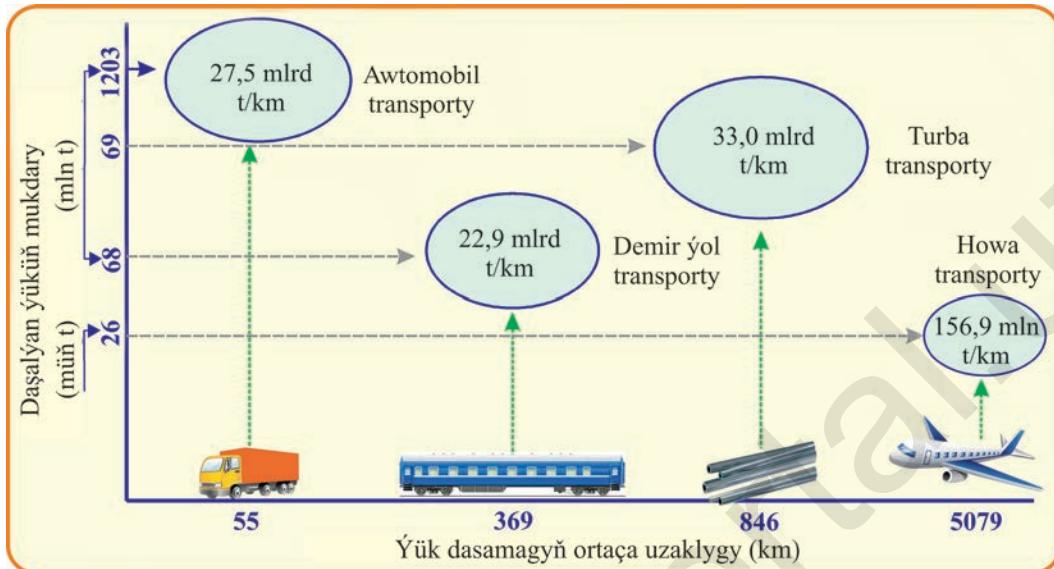
Özbegistan ***gury ýer*** (demir ýol, awtomobil transporty), ***suw*** (derýa), ***howa, turba*** (nebit we tebigy gaz daşamak) we ***elektron*** (elektrik geçiriji liniýalar) ***transporty***na eýe.

Ýük we ýolagçy daşamakda belli bir menzile barýança transportuň iki, üç we hatda dört görnüşinden peýdalanmaga dogry gelýär. Aýdaly, daşary

70-nji surat. Özbegistanyň esasy transport düwünleri we aragatnaşyk ugurlary.

71-nji surat. 2017-nji ýylda Özbegistanyň transport görnüşleriniň eden işi.

ýurda sapara barmakçy bolsak, demir ýol wokzalyna ýa-da aeropota čenli awtomobilde, soňra otluda ýa-da samolyotda gözlenen menzile barýarys. Özbegistanda häzirki zaman transportynyň (suw transportyndan daşary) ähli görnüşlerinden giň gerimde peýdalanylýar (70-nji surat).

Ähli transport görnüşleri hyzmat etme prosesiniň özara baglansykylygy esasynda transport toplumyny düzýär. Her bir transport görnüşine laýyk ýük yüklenýän-düşürilýän meýdany, hereket yönelişi, wokzal, aerodrom, beket hem-de aragatnaşyklı serişdeleri bolýar.

Demir ýol, awtomobil ýoluny gurmaga köp serişde we wagt gerek bolýar. Turba transportyna bolsa müňlerçe tonna turba sarplanýar. Emma suw, howa transporty yönelişi (trassa) az serişdäniň hasabyna ýola goýulýar.

Transportuň görnüşleri işçi güýjini eýelemegi boýunça hem ýiti tapawutlanýar. Yük turba, suw, demir ýol transportlarynda daşalanda sarp-harajaty awtomobil ýa-da howa transportynda dalan ýüküň sarp-harajatyndan ep-esli kem bolýar. Nebit ýa-da agaç ýüklenen köp wagonlary bir lokomotiw çekip barýandygyny görensiňsiz? Şol lokomotiwı diňe 2-3 adam dolandyryýar. Şol bir wagtda, 125 tonna ýük göterýän iň uly awtomobili hem şonça adam dolandyryýar.

Uly göwrümlü 100 müňlerçe tonna ýükleri suw transportunda (tankerde) daşalanda bolsa ýol harajaty ýene-de arzan bolýar. Suw transporty başqa transportlardan haýal hereketlense-de, alys aralygy dyngysyz geçýär. Şu

sebäpli tizligi uly, emma stansiýalarda togtap-togtap hereketlenýän otly bilen bäsleşip bilyär. Ýuki demir ýol we suw transportynda gönüden-göni eýesine eltmek mümkünçiligi ep-esli çäklendirilen. Awtomobilde bolsa islendik ýere eltip bermek bolýar.

Transportuň işi onuň ýük daşamak göwrümne garap kesgitlenýär. Ýük daşamak göwrümi mälim wagtda mälim aralyga daşalan ýükün mukdarydyr. Ol tonnada, kilometrde aňladylýar (71-nji surat).

Transportuň görnüşleri nähili ýük daşamagyna, hereket tizligine, şonuň ýaly-da, näçe ýük göterip bilijiligine görä toparlara bölünýär.

Transport senagat bilen oba hojalygynyň önumçilik aragatnaşyklaryny, dürli çäkleriň arasyndaky önum alyş-çalşyny hem-de daşky söwdany üpjün edýär. Täze çäkleri özleşdirmekde birbada transport ýollary geçirilýär. Häzirki zaman şäherleriniň durmuşyny transportsyz göz öňüne getiriň bolmaýar. Transportuň goranma ähmiýeti hem örän uly. Transport ykdysadyýetiň ynha şeýle zerur faktory bolmak bilen oňa uly mukdarda elektrik energiyasy, ýangyç, metal, ağaç sarplanýar.

1. Ýurduň durmuşynda transportuň roly nähili? Transport maddy önumçilik ugrunyň başga pudaklaryndan näme bilen tapawutlanýar?
2. Transport kärhanalaryna mysallar getiriň.
3. Okuň atlasyndan ýurdumyzdaky demir ýollary we aeroportlary gözden geçirin.

33-nji ders

ÖZBEGISTANYŇ TRANSPORTUNYŇ HÄZIRKI ZAMAN ÖSÜŞİ

Demir ýol transporty klimatik şertleriň we ýylyň pasyllarynyň nähili bolmagyna seretmezden hemme wagt işläberýär. Onuň tizligi uly, ýük daşamagyň özünü ödeýis gymmaty beýlekilerden pes. Demir ýol **magistral**laryny dürli yönelişde gurmak mümkün.

Magistral (latynça magistralis – esasy) – esasy yöneliş, esasy transport ýoly.

Garaşsyzlyk ýyllarynda ýurdumyzda demir ýol gurluşygyna uly üns berildi we häzirki wagta gelip olaryň umumy uzynlygy 7 müň km-dan geçdi.

Önler ýurdumyzyň paýtagtyndan Horezm ýa-da Surhanderýa welayaty-na barmak üçin goňşy döwlet Türkmenistanyň çäginden geçmeli bolýardı.

Edil şonuň ýaly-da, Fergana jülgésine Täjikistandan geçilen. Bu ýagdaý ýolagçy we ýük daşamakda artykmaç wagt we serişde talap edipdir. Indi bolsa ýurdumyzda bir bitewi demir ýol ulgamyny emele getirmek, Özbegistan çetki çäkleriniň ösüşini çaltlandyrmak maksadynda Nowaýy-Üçkuduk-Nukus, Surhanderýa we Kaşgaderýa welaýatlaryny baglaýan Guzar-Baýsun-Gumkorgan, Daşkendi Fergana jülgesi bilen baglaýan Angren-

Pop demir ýollary gurlup tamamlandy. Ýurdumzyň ähli diýen ýaly demir ýollary düzlklerden, derya jülgelerinden geçse-de, hut Angren-Pop hem-de Guzar-Baýsun-Gumkorgan yönelişindäki demir ýollar belent daglaryň aralarýndan geçýär.

Özbegistanyň demir ýollarynyň ýurdumzyň içindäki ýolagçylary we ýükleri daşamakdan daşary, Aziýa we Yewropa ýurtlarynyň tranzit ýüklerini daşamakda-da ähmiýeti barha artýar.

Tranzit – ýükleriň ýa-da ýolagçylaryň aralykdaky stansiya, welaýat, döwlet arkaly geçmeli.

Demir ýollar ýolagçylary daşamakda hem möhüm orun tutýar. Ýylyň dowamynda demir ýoldan 15–20 mln-dan köpräk ýolagçy peýdalanýar.

Özbegistanda demir ýollar goňşy ýurtlardaka (Gyryzstan, Täjigistan, Owganystan, Türkmenistan) garanda köp we tehniki taýdan olardan önde durýar. Soňky on ýyllyklarda Özbegistanda demir ýollaryň gurluşygy we elektriklesdirilmegine örän uly üns berildi.

Demir ýollaryň elektriklesdirilmegi we elektrowozlaryň ulanylyşy bilen otlularyň gatnaw tizligi, **ýollaryň geçirisiş mümkinciliği**, diýmek, işin önumi artdy.

Ýoluň geçirisiş mümkinciliği – demir ýollandan bir gije-gündizde geçmek mümkün bolan otlularyň mukdary. Iki ýolly demir ýollaryň geçirisiş mümkinciliği bir gije-gündizde 150 jübüt otla, bir ýolly demir ýollarda bolsa, 30 jübüt otla ýetmegi mümkün.

Demir ýollary dünýä talaplary derejesinde tehniki enjamlaşdyrylandy- gy sebäpli Daşkent-Samarkant yönelişinde ýolagçylary daşamaga niýet-

72-nji surat. «Afrosiyab» elektrout-lusy.

73-nji surat. Dag ýollary.

lenen häzirki zaman tiz ýöreýän «Afrosiyab» elektrootlularynyň gatnawy ýola goýuldy (72-nji surat). Orta Aziýada birinji gezek gurlan tiz ýöreýän demir ýoluň peýdalanmaga tabşyrylmagy netijesinde turizmiň ösmegi bilen birlikde awtomobil ýollaryndaky dykzyllygy aradan aýryldy. Indi bolsa «Afrosiyab» elektrootlulary Daşkent–Buhara, Daşkent–Karşy–Şährisebz yönelişleri boýunça hem gatnaýar.

Awtomobil transporty ýükleri (başga transporta gaýtadan ýüklemezden) gönüden-göni sarp edijä eltip berip bilýär. Awtomobil transporty senagat we oba hojalygy kärhanalaryny magistral transport bilen baglaýar, şäherlerdäki we şäher töwerek çäklerindäki yükleriň esasy bölegini daşaýar. Gysga (100 km-e çenli) we ortaça aralyklara ýolagçy hem-de ýük daşamakda demir ýollara garanda awtomobil amatlydyr. Ýurdumyzyň dagly rayónlarynda awtomobil transportynyň ähmiyeti, aýratynam, uly (73-nji surat).

1940-njy ýyllarda gurlan Daşkent, Syrderýa, Jizzak, Samarkant, Kaşgaderýa we Surhanderýa welaýatlary arkaly geçýän Uly Özbek trakty möhüm ähmiyete eyedir. Onuň uzynlygy 700 km-dan geçýär.

1959-njy ýýlda Daşkent–Angren–Kokant awtomobil ýoly (248 km) guruldy. Kurama ulgamly dagyndaky Kamçyk geçelgesinden (deňiz derejesinden 2270 m beýiklikde) geçýän bu ýol arkaly Daşkentden Fergana jülgésine daşalýan yükler demir ýolda daşalýan ýüklere garanda 3–4 esse tiz ýetirilýär. Şol ýol giňeldilip, Kamçyk geçelgesiniň golayýnda iki tonnel işe düşürildi (74-nji surat). 2012-nji ýýlda uzynlygy 116 km bolan Gülüstan–Ahangaran awtomobil ýoly peýdalanmaga berildi.

Ýurduň welaýatlarynyň Gazagystan hem-de Gyryzystan bilen transportykdysady aragatnaşyklary Daşkent şäheri arkaly amala aşyrylýardy. Şäherde transport hereketini kemeltmek maksadynda şäheriň daşarsynda halka ýol gurlan. Onuň uzynlygy 64 km bolup, Özbegistanda şeýle maksatda gurlan ýeke-täk ýol hasaplanýar.

Özbegistanyň garaşsyzlyk gazanmagy daşary ýurtlar bilen baglaýan ýollarga zerurlygy güýçlendirdi. Ýurdumuz şu maksatda Hytaáya we Pakistana çymak mümkünçiliginı berýän Andijan–Oş–Er-gaştam–Kaşgar awtomobil ýoly hem-de Hindi okeana çymaga mümkünçilik berýän Termiz–Hyrat–Karaçi awtomobil ýolunyň gurluşygynda we olary gaýtadan gurmakda öz ülsi bilen gatnaşýar.

Suw transportynda tebigy suw ýollaryndan peýdalanylýar. Şonuň üçin suw ýolunyň ýonelişi köplenç zerur ýonelişlere dogry gelibermeýär. Oňa ýangyç köp sarplanmaýar we uly göwrümlü ýükleri hem daşaberýär. Yöne hereket tizligi kem. Özbegistan materigiň içersinde ýerleşyän ýurt bolanlygy üçin suw transportynyň ähmiýeti uly däl.

Häzirki wagtda suw transporty esasan Amyderýa gämiçiliginden ybarat. Respublikada «Termiz derýa porty», «Horezm derýa floty», «Garagalpagystan derýa floty» birleşmeleri döredilen. Ýurduň derýa flotunda 150-ä golaý teplohod, şonuň ýaly-da, baržalar, kömekçi gämiler we başga tehniki serişdeleri bar. Yükler esasan Termiz–Haýratan, Şarlawuk–Dörtköl, Hojeýli–Dörtköl, Hojeýli–Biruny, Garataw–Tahiadaş ýonelişlerinde daşalýar.

Gelejekte Özbegistan hem dünýä okeanynda özuniň flotuna eýe bolar. Häzirlikçe daşary çykarylýan we daşardan getirilýän ýükleriň belli bir bölegini kireý haky – **fraht** hasabyna başga döwletleriň gämileri daşap berýär.

Fraht – suw ýolunda ýük daşama haky. Bu hak ýüküň agyrlygyna, näçe aralyga daşalyşyna, göwrümine, gämide daşamak wagt mukdaryna görä kesgitlenýär. Özbegistan daşary satan harytlaryny daşary ýurt gämilerinde daşap, köp serişde sarplamaga mejbur bolýar.

Howa transporty transportuň iň gymmat we şunuň bilen birlikde iň tiz hereketlenýän hem-de ýeriň relýefine kem bagly bolan görnüşidir. Ýolagçyny uzak aralyga, hususan-da, daşary ýurda eltmekde, hiç bir transport howa transportynyň ornuny tutup bilmeyär. Howa transportynda daşalýan ýükleriň köpüsi gyssagly we gymmat baha ýüklerdir (tiz bozulýan önümler, pocta we başgalar). Bu günüki güne gelip ýurdumuz köp daşary ýurtlar bilen howa ýollary arkaly baglanýar. Yanına «Uzbekistan» diýlip ýazylan we Döwlet

74-nji surat. Kamçyk geçelgesindäki tunnel.

75-nji surat. Özbegistan howa ýollaryna
degişli samolýot.

we bölekleyin nebit daşamakda peýdalanylýar. Gaz turbalarynyň içinde Jar-kak–Buhara–Samarkant–Daşkent, Mübärek–Daşkent trassalary örän möhüm-dir (olary 70-nji suratdan tapyň). Özbegistandan Urala (2100 km), Moskwa (3500 km) geçirilen gaz turbalarynyň diametriniň ululygy we uzynlygy taýdan dünýäde öňki orunlardan birini eýeleýär. Turba transportynyň işönümi turbanyň diametrinden daşary, gaz ýa-da nebitiň nähili basyş bilen hereketlenişine hem baglydyr. Ylmyň we tehnikanyň gazananlary 120 atmosfera basyşında gazy ibermäge mümkünçilik berýär. Yöne ýurdumyzyň turba transportynda hazır likçe basyş 40 atmosferadan geç-meyär. Özbegistanyň şertinde nebiti we gazy turbalar arkaly daşamak demirgazykdaky döwletlerdäkä garanda birneme amatly. Nebit, gaz sowukda goýylaşýar we turbadan geçmeli haýallaşýar. Munuň çäresi hökmünde turbalar mälîm aralykda mahsus peçleriň kömeginde ýyladyp durulýar. Özbegistanyň gyşy onçakly sowuk bolmanlygyndan şeýle peçlere zerurlyk ýok. Diýmek, goşmaça harajatyň ýoklugyndan sarp edijä arzan düşyär.

Yurdumyza elektrik ulgamynyň emele gelmeli we onuň Orta Aziýa ul-gamyna birikdirilmeli bilen transportuň täze görnüşi – **elektron transporty** emele geldi. Welaýatlarara we döwletlara geçirilen ýokary güýjenmeli elektrik liniýalary arkaly elektrik kuwwaty geçirilýär.

1. 71-nji suratdan peýdalanyp, awtomobil we demir ýol transporty arkaly ýylyna näçe mln tonna ýük daşalysyny we ýük daşamagyň ortaça aralygyny anyklaň.
2. Transport düwüni näme? Atlas kartasyndan transport düwünlerine mysallar getiriň.
3. Özbegistanda transportuň haýsy görnüşleri ösen?
4. Sudury kartadaky transport temasyна degişli ýumuşlary ýerine ýetiriň hem-de garaşszlyk ýyllarynda gurlan demir ýollary bellik ediň.

Ýurdumyzda döwlet býujetiniň harajatlarynyň 60 göterimine golaýyny sosial ugry ösdürmäge gönükdirilen. Ol esasan maddy nygmat öndürmeýän ugurlary öz içine alýar.

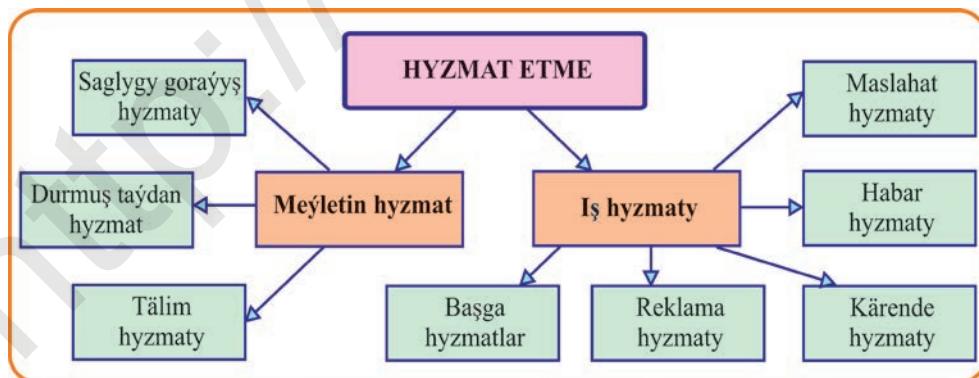
10-njy dersiň temasyndan maddy nygmat öndürmeýän ugurlara nämeler girýändigini ýada salyň!

Şonuň ýaly-da, oňa aragatnaşyk gullugy hem girýär. Bu ugur hyzmat etme ugry diýlip hem atlandyrylýar. Ykdysadyýetimizi durnukly ösdürmekde hyzmat etme ugry barha uly rol oýnaýar. Hyzmat etme ugurlarynyň düzümi iňňän köpdürli we çylşyrymlı (76-njy surat). Ykdysadyýetiň ähli ugurlary ilatyň maddy-ruhy zerurlygyny kanagatlandyrsa-da, emma munda hyzmat etme ugurlarynyň orny biçakdyr. Onuň baş wezipesi ilata durmuş taýdan hyzmat etmegi köpeltmek hem-de olaryň görünüşini we hilini gowulandyrmakdyr.

Ykdysadyýetiň islendik ugruna garaň, onda işleyän hünärlı kadrlary hyzmat etme ugrunda (tälim) taýýarlanandygyna şáyat bolarsyňyz. Şonuň ýaly-da, zähmetkeşleriň dem alşy, bejerilişi hyzmat etme edaralarynda geçýär. Şu ugruň tagallalary bilen kadrlar keselligi, ýagny iş günleriniň ýitirilmegi kemeldi. Bular öz gezeginde jemgyýetçilik zähmet öndürüjiliğini ýokarlanmagyna getirýär.

Hyzmat etme ugry adamyň medeni ruhyýetini ösdürmek bilen uly jemgyýetçilik ähmiýete eýe.

Hyzmat etme edaralaryny ýerleşdirmekde ençeme faktorlar rol oýnaýar. Birinjiden, hyzmat etme ugurlarynyň kärhanalary we edara-

76-njy surat. Hyzmat etme ugurlarynyň düzümi.

lary ilat, esasan, nirede gür bolsa, şol ýerde döredilýär. Ýöne islendik ilatly punktda ähli hyzmat etme edaralary bolubermeýär. Çünkü bu ugur hyzmatyna belli bir mukdarda talapgär bolmalydyr. Mysal üçin, ilitay az, kiçi obalarda iri ýöriteleşdirilen söwda kärhanalary ýeterli netije bermeýär.

Ikinjiden, hyzmat etme edaralaryny ýerleşdirmekde hyzmata talabyň döwürleýinligi-de uly täsir edýär. Käbir hyzmat görnüşlerine isleg günlükdir. Bulara ýasaýýş jaý communal hyzmaty, mekdebe çenli we umumy orta bilim edaralary, söwda hyzmaty girýär. Ortaça möhlet (bir aýda birnäçe gezek) peýdalanylýan hyzmat görnüşleri hem bar bolup, olara dellekhana, gözellik öyi, himiki arassalaýy, kinoteatr we başgalar girýär. Başga hyzmat görnüşleri-de bar bolup, olardan ýylyň dowamynnda bir gezek we hatda ondan-da kem peýdalanylýar. Şol sanda, uzak möhletleýin peýdalanylýan önümleri satyn almak ýa-da olary abatlamak, syáhatçylyk hyzmaty, muzeýe barmak ýaylar.

Diýmek, hyzmat etmegiň döwürleýinligindan hyzmat etme kärhanalaryny **ýerleşdirmek prinsipleri** gelip çykýar.

Gündelik hyzmat etme kärhanasy öý ýa-da iş ýeriniň golaýynda bolmalydyr. Uzak möhletleýin ýüzlenilýän hyzmat üçin hiliň we hyzmatyň köpdürlüligi möhümmdir. Awtomobil, telewizor satyn almak ýa-da hünärmen lukman isláp, mahsus şu ugra ýöritelesen ep-esli alysdaky edara hem ýüzlenilýär.

Habarlary ýáýratmak, şonuň ýaly-da, ýurduň ykdysadyýetini dolandyrmaýda **aragatnaşy whole** möhüm orun tutýär.

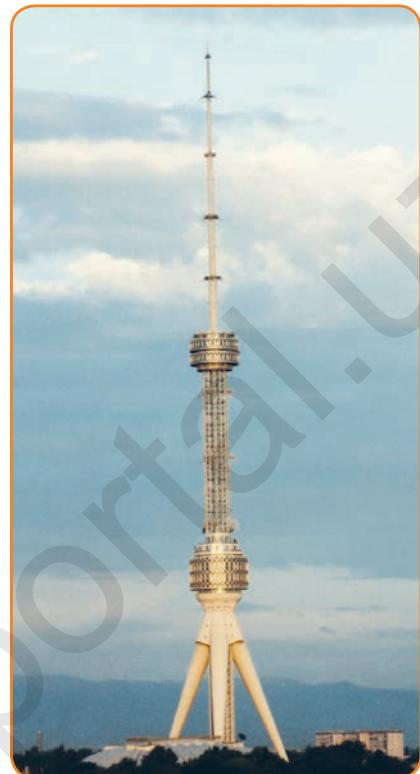
Aragatnaşy whole iki hili bolýar. **Poçta aragatnaşy whole** dürli poçta ibermeleri (hat, banderol, posylka we başgalar) kabul etmek, ibermek we eltip bermegi öz içine alýar. Poçta aragatnaşygyna meňzeş gulluk ýurdumyzda mundan 2,5 müň ýyl öñ hem bolupdyr. Ol döwürlerde çaparlar patışanyň permanlaryny naýyplara we galalardaky habarlary ýurduň paýtagtyna ýetitip durupdyrlar. Ikinjisi **elektron aragatnaşy whole**, ol telefon, telegraf, radio, telewideniye, elektron poçta ýalylary öz içine alýar. **Telegraf aragatnaşy whole** ýurdumyzda XIX asyryň 80-nji ýyllarynda demir ýol gurluşygy bilen bir wagtda emele gelen. Ilkinji telegraf stansiyasy mundan I asyr öñ Daşkentde işe düşüpdir. Respublikamyzda **mobil aragatnaşy whole** gullugy tiz ösýär. Indi ondan peýdalanyarlaryň sany 19 milliondan geçdi.

1985-nji ýylda işe düşürulen **Daşkent telemínarasy** Beýik minaralaryň

halkara Federasiýasynyň sanawyna giri-zilen bolup, beýikligi boýunça dünýäniň öňdebaryjy on telemimarasyňň hataryda durýar (77-nji surat). Ýurduň ilaty döwlet we täjirçilik teleradiomaksatnamalary we sifrlı telewideniye bilen üpjün edilen. Häzirki wagtda ondan artyk telekanallar iş alyp barýar.

Hyzmat etme ugurlarynyň içinde **neşirýat gullugy** hem möhüm rol oýnaýar. Siz okáyan derslikler, kitaplar, žurnallar, gazetler we başgalar neşirýat gullugy kärhanasy bolan neşirýatlarda we çaphanalarda taýýarlanýar. Ilkinji çaphana XV asyryň ortalarynda Germaniyada döredilen bolsa, bizde birinji çaphana XIX asyryň ahyralarynda işe düşdi. Bu günüki gündede ýurdumyzda 120-den artyk çaphana iş alyp barýar. Garaşszlykdan soň çaphanalar düýpgöter gaýtadan enjamlaşdyryldy. Häzirki wagtda olarda tekstler we suratlar häzirki zaman kompýuterlerde ýygnalýar we çap edilýär.

Tälim. Ykdysadyýetiň durnukly we çalt ösmeginde adam faktory aýgytlaýjydygyny bilyärsiňiz. Emma munda hünärmenleriň bilim derejesi, ruhyýeti has-da möhümdir (78-nji surat). Ýurtda 10 müňe golaý umumy orta bilim berýän mektepler, köp akademik liseýler we kesp-hünär kolležleri iş alyp barýar. Soňky ýyllarda ýurdumyzda ýokary bilimli hünärmenlere zerurlyk ululygyndan gelip çykyp, täze ýokary okuw mektepleri, olaryň filiallary hem-de ösen daşary ýurtlaryň abraýly institutlary we uniwersitetleri bilen bilelikdäki okuw

77-nji surat. Beýikligi 375 metr bolan Daşkent telemimarasy.

78-nji surat. Tälime üns – gelejege üns.

79-njy surat. Hyzmat etme
ugrunda saglygy goraýyş
aýratyn orun tutýar.

gertmeler netijesinde häzirki zaman lukmançylyk enjamlaryndan netijeli peýdalanylýar (79-nji surat).

Ilatyň íymitlenişini gowulandyrmak, uny we duzy zerur mikroelementler bilen doýundyrmak, eneleri we çagalalary witamine baý däri-dermanlar bilen üpjün etmek boýunça amala aşyrylan çäreler sebäpli bu günü günde çagalarymyzyň 92 göterimi ösus görkezijileri boýunça Dünýä saglygy goraýyş guramasynyň standartlaryna laýyk gelýär.

1. Hyzmat etme ugrunyň ösmegi nämelere bagly?
2. 8-nji synp atlasynyň umumtälim mekdepleri, ýokary we ýörite orta okuw mekdepleri, saglygy goraýyş, medeniýet temasyndaky kartalardan peýdalanyp, olaryň yerleşdirilişini welaýatlar boýunça deňeşdirip derňän.
3. Mähelläñizdäki hyzmat etmek bilen baglanyşkly önemçilik ýa-da hyzmat görünüşlerini geografiya depderiňize ýazyň.
4. Sudury kartadaky hyzmat etme ugurlaryna degişli temanyň ýumuşlaryny ýerine ýetiriň.
5. Siziň pikiriňizče, hyzmat etmeiň haýsy tarapy kanagatlandyrýar, haýsy tarapy talap derejesinde däl?
6. Tekst bilen tanşyp çykyň, aşakdaky jedweli depdere çyzyp alyň we dolduryň:

t/n	Jemi hyzmat görünüşleri	Şondan tümenimizde barlary
1		
...		

Hyzmat etme ugurlary arasynda rekreasiýa gullugy soňky ýyllarda giň ösýär. *Rekreasiýa gullugy* zähmet çekmek prosesinde sarplanan güýji, energiýany dikeltmekde möhüm faktor hasaplanýar.

Rekreasiýa gullugynyň ösmegi üçin zerur bolan faktorlar:

- gündelik zerurlyklaryndan artdyran serişde;
- rekreasiýa resurslary;
- rekreasiýa hojalygynyň bolmagy.

Rekreasiýa resurslary iki hili, ýagny tebigy rekreasiýa hem-de medeni-taryhy rekreasiýa bölünýär. Tebigy rekreasiýa resurslaryna tebigy şertler we tebigy baýlyklar esasynda emele gelen şaglawuklar, gowaklar, bulaklar, ajaýyp dag etekleri girýär. Tebigy gurşawy ýiti özgeren, dykyz infrastruktura şertinde ilatyň tebigatyň gujagynda, mahsus dynç alyş mesgenlerinde ýadawlygy çykarmaga zerurlygy güýçlenýär. Yssy öwjüne galan tomus aýlarynda düzüklerde ýasaýan ilat dag mesgenlerine howlugýär. Daglarymyz aram howasy, seýrek ösümlik we haýwanat dünýäsi hem-de şypaly bulaklary bilen tebigy-rekreasion raýon hökmünde daşary ýurtlulary hem özüne çekýär.

Daglaryň tebigaty şypaly we özüne çekiji ýerlerinde sagaldys we dynç alyş mesgenleri bar. Daşkent welaýatyndaky «Çimýan», Fergana jülgesidäki «Şahymerdan», «Çodak», «Nanaý», «Kuwasaý», «Bagy şemal», «Çartak» dynç alyş zonalary we Buhara welaýatyndaky «Sitorai Mohi Hosa», Kaşgaderýa welaýatyndaky «Miraki» ýaly sagaldys mesgenleri daşary ýurtda-da meşhur.

Öz gezeginde gadymky şäherler, kümmetler, galalar, arhitektura binalary, muzeýler ýurdumyzyň medeni mirasyny düzýär.

Maýyl edijiliği hem-de görünükliliği bilen millionlarça adamlary täsin galдырын тарыхы ýadygärliklerimiz дашары ýurtly turistleri ýurdumyzyza tarap çagyryär. Ynha şeýle taryhy-medeni obýektleriň esasynda emele gelen raýonlar, esasan, Samarkant, Buhara, Hywa, Şährisebz, Daşkent, Kokant ýaly şäherlerde ýerleşýär (80-nji surat). Gynansak-da, eždatlarymyz guran 36 mün taryhy ýadygärlikten diňe 7 müni saklanan. Galanlary kolonizatorlar tarapyndan dürli ýollar bilen weýran edilen. Häzir olar uly serişde we zähmet sarlap bolsa-da, abatlanýar.

Çünki, syýahatçylyk (turizm) dünýä ykdysadyýetiniň iň çalt ösýän

80-nji surat. Özbegistanyň iň iri turistik merkezleri.

ugurlaryndan birine öwrüldi. Onuň giň gerimli ösusüň bolsa köp ýurtlar üçin uly girdeji çeşmesine öwrülip barýar.

BMG-nyň Dünýä syýahatçylyk guramasynyň maglumatynda 2015-nji ýylda dünýä boýunça 1,184 mlrd syýahatçy hasaba alnan bolsa, 2016-njy ýylyň jemleri boýunça bu görkeziji 1,235 mlrd-a, ýagny 3,9 göterime artypdyr. Syýahatçylara görkezilen eksport hyzmatlarynyň bahasy 2015-nji ýylda 1,5 trilliona golaý ABŞ-nyň dollaryny düzdi. 2016–2017-nji ýyllarda hem bu sifrlerde uly tapawudy görmek mümkün.

Şu sebäpli, dünýäniň köp döwletleri şol ugry has-da ösdürmek, bu babatda degişli infrastrukturany dünýä standartlary derejesine döremek we syýahatçylar akymyny artdyrmak boýunça ähli çäreleri amala aşyrýarlar.

2015-nji ýylda iň köp daşary ýurtly myhmanlary kabul etmekde Fransiýa (83,7 million), ABŞ (74,8 million), Ispaniya (65,0 million), Hytaý (55,6 million) we İtaliya (48,6 million) güýcli başligi eýeledi. Gynansak-da, Özbegistan bu ugurda entek ep-esli yzdadygyny görmek mümkün. Hususan-da, Bütindünýä turizmi we syýahatlar boýunça geňeşi (BTSG) tarapyndan berlen baha görä, Özbegistan syýahatçylaryň gelmegi boýunça dünýä ýurtlarynyň arasynda 150-nji orny eýeleýär.

Ýurdumyz dünýä syýahatçylyk bazarynda öz ornuna eýe bolmagyna seretmezden, turistlere amatly şert döretmek, serwis hyzmatyny gowulandyrma, syýahatçylyk ýadygärlilikleriň özüne çekijiliginı artdyrma we reklamany güýçlendirmek derejesi ýeterli däldi.

Indi bolsa ýurdumyzda turizmi ösdürmek boýunça giň gerimli işler amala aşyrmaga girişildi.

Şol sanda, turizm ugrunda iş ýörediji bolan telekeçilere ýeňilikli kreditleri bermek hem-de ýer aldy-berdi işleri ýeňilleşdirilip, dünýä ülňülerine jogap berýän myhmanhanalaryň sanyny köpeltmek, şu arkaly bäsdeşligi güýçlendirmek, myhmanhana nyrlaryny arzanlaşdyrmaga girişildi.

Yene bir möhüm ýoneliş – turistlere hyzmat etmek boýunça daşary ýurt dillerini hem-de taryhy we geografiýany pugta bilyän hünärmenleri taýýarlamak ulgamyny kämilleşdirmekdir. Gidler, myhmanhana işgärleri, turistik hyzmatlar etmegiň has kämil standartlaryny ornaşdymak şolara degişlidir. Samarkantda açylan «Ýüpek ýoly» Halkara Turizm uniwersitetiniň işide şu maksatlar üçin hyzmat edýär. Muňa goşmaça ýagdaýda daşary ýurt ýokary okuw mekdepleri bilen hyzmatdaşlykdaky bilelikdäki fakultetler, daşary ýurt ÝOM-larynyň filiallary hem ugur hünärmenlerini taýýarlamakda ýardam edýär. Häzir bu babatda, aýratynam, Russiya, Koreya, Türkiye Turizm akademiýasy, Ýewropanyň ýokary okuw mekdepleri bilen işjeň iş alnyp barylýar. Netijede ýurdumyz boýunça syýahat edýänleriň sany ýyldan-ýyla barha artýar.

Umuman alanda häzirki wagtda turizm ugruna milli ykdysadyýete ýokary girdeji getirýän gelejekli pudaklardan biri hökmünde garalýar. Çünkü, ýurdumyzdaky taryhy ýadygärlikleriň 200-e golaýy medeni miras obýektleri hökmünde UNESCO-nyň sanawyna girizilen.

Rekreasiýa hojalygynyň düzümine myhmanhanalar, dynç alyş öýleri we bazalary, sanatoriýler, turbazalar, turistik transport we başgalar girýär.

1. Hyzmat etme edaralaryndan haýsysy ilatly punktlardan azat ýerde bolany makul?
2. Tümenlerimizdäki ýa-da obalarymyzdaky hyzmat etme edaralaryny öwrenip, bu babatdaky üstünlikleri we kemçilikleri anyklaň.
3. Tebigatyň özüne çekiji ýerleri haýsy welaýatlarda köp (7-nji synp «Özbegistanyň fiziki geografiýasy» kursundan ýada salyň)?

81-nji surat. Özbekistana gelen syýahatçylar.

Siz şahsy melleginiňde ýa-da hususy fermer hojalygyňzda yetişdirenen önumi özüňizde bolmadyk önume çalyşmak ýa-da bazarda satmaga zerurlyk duýýarsyňyz. Şeýle ýagdaýy döwletlerara gatnaşyklarda hem görýäris. Hakykatdan hem, Özbegistanda öndürilýän belli bir önume, haryda talap daşary ýurtda uly bolsa, ony ýurduň zerurlygyndan artyk öndürmek maksada laýyk. Tersine, özümüzde öndürmekden görä daşary ýurtdan getirilse arzan düşyän harytlary satyn alan makul.

Özbegistan maşynlary, himiýa önumlerini, gara we reňkli metal, elektrik enerjiýa, gaz, pagta süyümimi, azyk harytlaryny, pile, garakoli bagana ýaly önumleri eksport edýän ýurtlardan hasaplanýar. Öz gezeginde Özbegistan özünde yetişmeýän azyk we senagat harytlaryny, şonuň ýaly-da, halk sarp ediş önumlerini import edýär.

Özbegistan halkara ykdysady hyzmatdaşlyga işeňnír girißen. Häzirki günde 140-dan artyk döwlet bilen söwda aragatnaşyklaryny alyp barýar. Aýratynam, dünýäde öndebarlyjy bolan Germaniya, ABŞ, Russiya, Yaponiya, Fransiya, Italiya, Koreya Respublikasy, Türkiye, Hytaý ýaly döwletler bilen hyzmatdaşlygy çalt depginlerde ösýär. Özbegistana eksport we import edilýän önumleriň iň köpi Hytaýa dogry gelýär (82-nji surat).

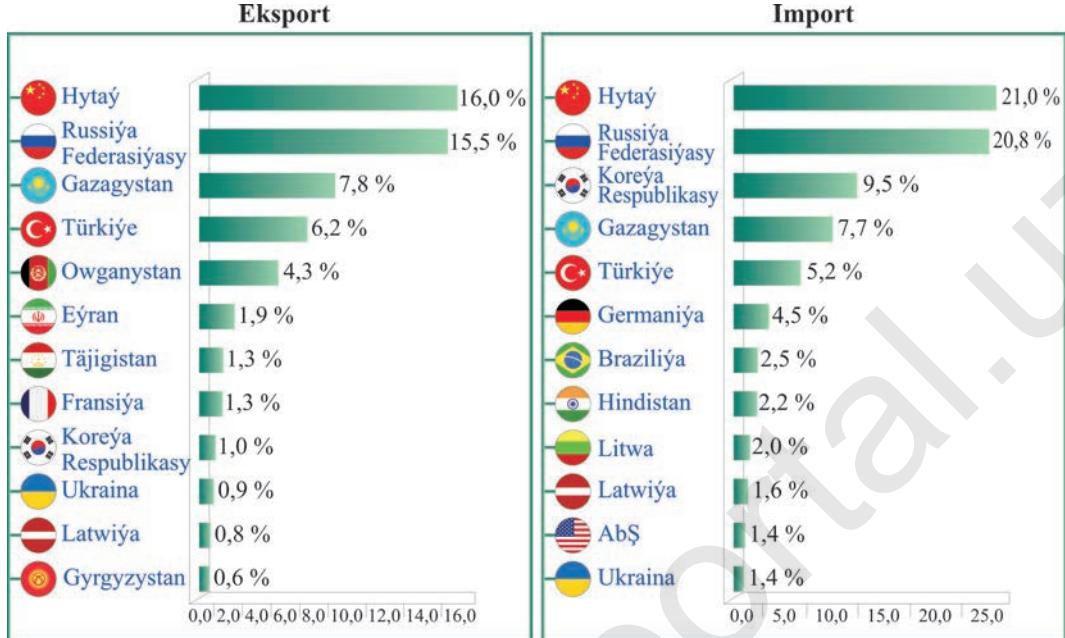

Harytlaryň daşky bazara, daşary ýurda çykarylmagy **eksport** diýlip atlandyrylyar. Tersine, daşary ýurtlardan zerur önumleri, harytlary getirmek **import** diýlip atlandyrylyar.

2018-nji ýylда eksport 14,3 mlrd, import bolsa 19,6 mlrd ABŞ-nyň dollaryny düzdi. Özbegistanyň daşky söwdasy ýıldan-ýyla barha artmagy netijesinde ýurdumyz halkara zähmet bölünisiginde işeň gatnaşyár.

Yurduň daşky söwda syýasatynyň esasy milli ykdysadyýetiň konkurentlik edip biljiligini artdyrmak hem-de ýurduň eksport kuwwatyny giňeltmek we düzümini kämilleşdirmekdir. Soňky ýyllarda eksportuň düzümünde uly oňyn özgerişler bolup geçýär. Şol sanda, çig mal önumleriniň eksporty kemelip, ýokary oňat hilli taýýar önumleriň eksportynyň ülşى artýar.

Gelejekde eksporta niýetlenen awtomobiller, ýokary güýjenmeli agravatlar, durmuş elektrik esbaplary, lukmançylyk we gurluşyk hem-de dokmaçylyk we tikançilige degişli gymmat baha önumleri öndürmek güýjeýär. Aýratynam, ýurdumyzda ýetişdirilen miweler we gök önumler eksportyny güýçlendirmeli. Yene bir möhüm wezipelerden biri – bu daýhan we fermer hojalyklaryna daşky bazarda durnukly hyrydarlary tapmakdyr.

82-nji surat. Özbegistanyň daşary ýurtlar bilen daşky söwdasy
(umumy görümé görä gösterim hasabynda, 2017).

Önümçiligiň ösüşine baglylykda köp önumleriň, şol sanda, ýangyç, azyk we halk sarp ediş önumleriniň importy gysgalýar (83-nji surat). Umumy importyň 3/4 bölegini tehniki we önemçilik enjamlary hem-de gural-enjamlar düzýär. Bu ýurduň ykdysadyýetiniň ösüş perspektivalaryna hut laýyk gelýär.

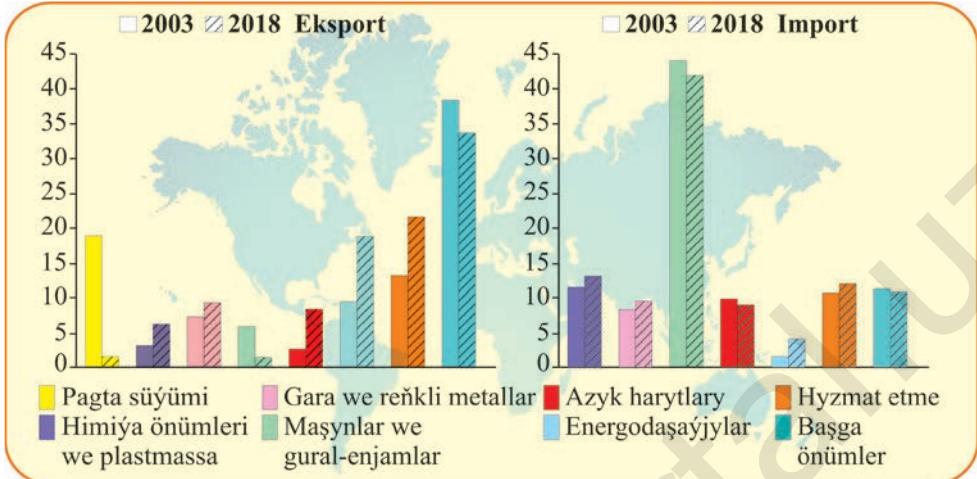
Özbegistanda 4200-den artyk daşary ýurt kärhanasy iş alyp barýar. Häzirki wagtda Özbegistan Dünýä Banky, Aziýa Ösus Banky, Yslam Ösus Banky, OPEC Halkara Ösus Gaznasy, Saudiýa Ösus Gaznasy ýaly halkara maliýe guramalary bilen ysnyşykly hyzmatdaşlyk edýär.

Halkara maliýe guramalary bilen hyzmatdaşlyk edip, ýurduň öndüriji güýçlerini modernizasiýa etmek we täzelemek üçin daşary ýurt maýa goýumlaryny girizmek sekli **inwestisiýa** diýlip atlandyrılyrá.

Ýurduň ösüşini çaltlandyrmak üçin inwestisiýalary ýene-de köpräk çekmek maksada laýyk bolýar.

Daşary ykdysady aragatnaşyklary ösüş perspektivalarynyň talap etmegine görä ýurdumazyň kägide mahsus erkin ykdysady zonalar döredilýänligi babatda öñki derslerden habarlysyňyz. Olaryň ilkinjiisi Özbegistanyň käginiň geografik

83-nji surat. Daşary ýurtlar bilen daşky söwda aýlanmasы (góterim hasabynda).

merkezi – Nowaýy welaýatynda döredilipdi. Ol ähli görnüşdäki samolýotlary kabul edýän halkara aeroport we onuň bilen baglanyşykly bolan dürli hyzmat etme kärhanalaryndan we edaralaryndan ybarat uly toplumdyr.

Harytlar söwdasyndan daşary, daşary ýurt döwletleri bilen hyzmatdaşlykda transport ulgamlary döredilýär, tebigaty goramak we özgertmek meseleleri çözülyär. Munda Özbegistan dünýäniň öndebarlyjy halkara guramalary bilen hyzmatdaşlyk etmek bilen, döwrün derwaýys meselelerini çözämäge-de uly üns berýär. Şanhaý hyzmatdaşlyk guramasy (ŞHG), Ýewropa Soýuzy (ÝS), Garaşsyz döwletler Arkadaşlygy (GDA), Ýewraziýa ykdysady Arkadaşlygy (ÝYA), Yslam konferensiýasy guramasy (YKG) we başga halkara guramalar şolara degişlidir.

Özbegistanyň dünýä hojalygyndaky ornunga, onuň başga ýurtlar bilen ykdysady aragatnaşyklaryny 9-njy synpda «Dünýäniň ykdysady we sosial geografiýasy» derslerinde has çuňrak öwrenersiňiz.

1. Özbegistan bilen ykdysady aragatnaşykdada bolan döwletleri depderiňize ýazyň.
2. Importa görä eksportyň köplüğü nähili amatlyklary döredýär?
3. Importuň iň köp bölegi nähili önumlere dogry gelýär?
4. Daşary ykdysady aragatnaşyklar nähili faktorlara bagly?
5. Inwestisiýa düşünjesini düşündiriň.
6. Erkin ykdysady zona näme üçin hut Nowaýy welaýatynda döredilen?
7. 83-nji suratda Özbegistanyň soňky ýyllardaky eksport we import düzümini özgerişini synlaň. Golaý ýyllarda ýurdumyzyň daşky söwda aýlanmasynda nähili özgerişler bolmagy mümkünligi boyunça pikir ýörediň. Jogaplarynyzy esaslandyrmagáça çalşyň.

1. Ilatly punktda 1 ýylyň dowamynda dogluş 768 sany, ölüm 154 sany bolsa, şonuň ýaly-da, oňa göçüp gelen 28 sany, göçüp gidenler 50 sany bolsa ondaky ilat sany näçä özgerendigini hasaplaň.

2. Agyr senagatyň düzümimiň çyzgyda görkeziň.

3. Önümçiligi ýöriteleşdirmek, kooperativleşdirmek we kombinatlaş-dyrmagyň ähmiyetini düşündiriň, önemçiliğiň gurmaçylyk şekillerine anyk mysallar getiriň.

4. Senagat pudaklaryny ýerleşdirmäge nähili faktorlar täsir edýär?

5. Gara we reňkli metallurgiya hem-de agrosenagat toplumlarynyň möhüm raýonlaryny aýdyp beriň (ýumşy sudury kartanyň we atlasyň kömeginde ýerine ýetirmek hem mümkün, onda senagatyň iri merkezleriniň, raýonlaryň çig mal, ýangyç we taýýar önum boýunça önemçilik aragat-naşyklary görkezilýär).

6. Senagatyň, oba hojalygynyň we transportuň tebigata täsirini mysallar arkaly suratlandyryň. Tebigaty goramak boýunça amala aşyrylyan nähili çäreleri bilyärsiňiz?

7. Aşakdaky jedweli dolduryň:

Pudagara toplumyň ady	Toplumyň düzümindäki pudaklar	Çalt ösýän pudaklar	Haýsy welaýatda gowşak ösen
1.			
2.			
3.			
...			

8. Dersligiň goşmaçasyndaky 2-nji jedweliň maglumatlaryny derňäň. Özbegistan Respublikasynyň ekin meýdanlarynyň düzümimde gektar ha-sabynda berlen kartoşka, pagta, gök önümler, bakja we däneli ekinleriň meýdanlaryny göterime öwrüp, tegelek diagramma çyzyň.

9. 8-nji synp okuw atlasynda «demir ýol», «ýylylyk elektro-stansiýalary», «elektrik geçiriji liniýalar» nähili şertli belgilerde görkezilendigini depderiňize ýazyň.

IV BAP. ÖZBEGISTANYŇ REGIONAL HÄSIÝETNAMASY

38-nji ders

ÖZBEGISTANYŇ YKDYSADYÝETINI TERRITORIAL GURAMAK

Ýurdumyzyň çäginiň her bir bölegi geografik ýerleşişiniň gaýtalanmazlygyndan, ilkinji nobatda, tebigy şerti we baýlyklary, ilatyň zähmet işi hem-de durmuş täriniň özbuluşlylygy şekillenen. Ykdysadyýet, esasan, ýeriň ýerli tebigy baýlyklaryna baglylykda ösen. Transportuň kämilleşmegine garap, ykdysadyýet käbir ýerlerde daşardan getirilen çig mal esasynda şekillenen. Hünärlı kadrlar, esasan, iri şäherlerdäki okuň mekdeplerinde taýýarlanýar. Şoňa laýyklykda başarnyk talap edýänönümcilikler şäherlerde össe, başga ýerler oba hojalyk ýa-da senagat çig malyňy üpjün edýär. Ýurduň käbir bölekleriniň arasynda zähmetiň ine şeýle paýlanmagyna **geografik** ýa-da **territorial zähmet bölünüşigi** diýilýär.

Territorial zähmet bölünüşigi diňe aşakdaky ýagdaýlarda bolup geçýär:

- ♦ öndürilýän önum ýerli zerurlykdan ep-esli köp bolanda;
- ♦ ony öndürmek ýurduň başga böleklerindäkiden arzan bolanda;
- ♦ önumçiliğiň çig mal gory köp ýyllara ýeterli bolanda;
- ♦ önum alyş-çalyş edilende transport harajaty arzan bolanda.

Mälim wagt geçip, çäkleriň ýöriteleşmesinde özgerişleriň ýuze çyk-magy mümkün. Meselem, Kaşgaderýanyň çäginde nebit we gaz känleri açylyp, işe düşürlensoň, bu çäkde täze ýöriteleşen önumçilik şekillendi. Özbegistan garaşsyzlygyny gazanandan soň däne önumleri bilen özünü özi üpjün etmek wezipesi goýuldy. Netijede welaýatlarda köp galla ekilip başlandy. Netijede şu welaýatlar pagtaçylykdan daşary gallaçylyga-da ýöriteleşdi.

Zähmetiň geografik paýlanmagy esasynda öz ýöriteleşmesine görä bir-birinden tapawutlanýan çäkler – **ykdysady rayonlar** emele gelýär. Ykdysady rayonlar (çäkler) üçin tutuş ýurt möçberinde ýöriteleşme özbuluşly bolup, önum çalyşmagy örän giň gerimde amala aşýar. Şeýle raýonlaryň birnäçe ýöriteleşen pudaklary bolmagy-da mümkün.

Ýurt möçberinde ýöriteleşen pudagy nähili anyklamak mümkün? Munuň üçin gözlenýän ýöriteleşme koeffisiýentini K diýip alarys-da, aşakdaky formulany düzýäríş:

$$K = \frac{M}{A},$$

bu ýerde: M – raýon önüminiň şol pudak boýunça ýurtdaky ülşi, A – ýurduň ilat sanynda raýon ilatynyň ülşi. Eger K görkeziji birden uly bolsa, raýonyň bu pudaga ýöriteleşendigini aňladýar. Ýöriteleşme görkezijisiniň (K) uly-kiçiligine garap, ykdysady raýonyň ýöriteleşme derejesini bilmek bolýar. Mundan daşary, ýöriteleşme mümkünçiligi transporta we önümi daşamak harajatlaryna hem bagly.

Raýondaky önemçilik kärhanalarynyň diňe belli bir bölegi **ýöriteleşen pudaklara** girýär. Galanlary bolsa ýöriteleşen pudaga hyzmat edýän, kömekçi pudaklary düzýär (meselem, pagta ýetişdirmäge ýöriteleşen hojalyklarda kömekçi pudak hökmünde ýorunja, jöwen, kartoşka hem ýetişdirilýär, çarwanyň belli bir görnüşi bakylýar ýa-da maşyngurluşyk ugurly pudak bolsa, metal guýyan kärhanalary, ýerli energetika ýalylar kömekçi kärhana hasaplanýar). Raýon ilatyny azyk önümleri, egin-eşik, medeni-durmuş önümler bilen üpjün edýän kärhanalar **hızmat etme pudagy**ny düzýär. Bu ähli pudaklar üçin energetika we suw üpjünçiligi, transport pudaklary we çäk umumy bolup, önemçilik prosesinde özara aragatnaşykdä bolýar. Diýmek, ykdysady raýonlar diňe bir ýöriteleşmesi bilen däl, eýsem hojalygyň toplumlayýyn ösüşi bilen hem tapawutlanýar.

Ykdysady raýonyň ösenlik derejesini onda nähili **territorial önemçilik toplumlary (TÖT)** barlygy we nähili derejede şekillenenliginden bilmek mümkün. Ol ýurt möçberinde serişdeleri ep-esligi tygşytlaýar, jemgyýetçilik zähmet öndürijiliginı artdyrýar,

84-nji surat.
Özbegistanyň
ykdysady raýonlary.

tebigat goragyny, halkymyzyň durmuş, zähmet, dynç alyş şartleriniň gowulanmagyny üpjün edýär.

TÖT – önumçilik ugrundaky ähli pudaklara garaşly dürli kärhanalaryň bir umumy çäkdäki özara baglanan jebisligidir.

Muňa özara baglanan kärhanalary ýeke-täk transport, energetika we gurluşyk bazalary bilen uýgun (kooperativleme, kombinatlama esasynda) ýerleşdirilmeginiň hasabyna, şonuň ýaly-da, tebigy baýlyklardan we işçi güýçlerinden, ikilenji çig maldan hem-de çykyndylardan akyllı-başlı peýdalanmagyň hasabyna gazanylýar.

TÖT-lar tebigy baýlyklary köp çäkleri tizräk we tygşytlyrak özleşdirmäge mümkünçilik berýär. Her bir TÖT eýeleýän meýdanynyň we pudakkarynyň düzümine görä başgasyn dan tapawutlanýar. Pudagara toplumlar kämillik derejesi boýunça hem bir-birinden tapawutlanýar. Meselem, agrosenagat toplumy hemme welaýatlarda şekillenip bolan. Reňkli metallurgiya toplumy diňe Daşkent welaýatynda iň kämilleşen. Samarkant we Buhara welaýatlarynda bolsa şekillenmäniň aşaky basgançagynda, Horezm welaýatynda we Garagalpagystan Respublikasynda ýok diýen ýaly. Territorial önumçilik toplumlarynyň özara baglanyşygyndan ykdysady raýon şekillenýär.

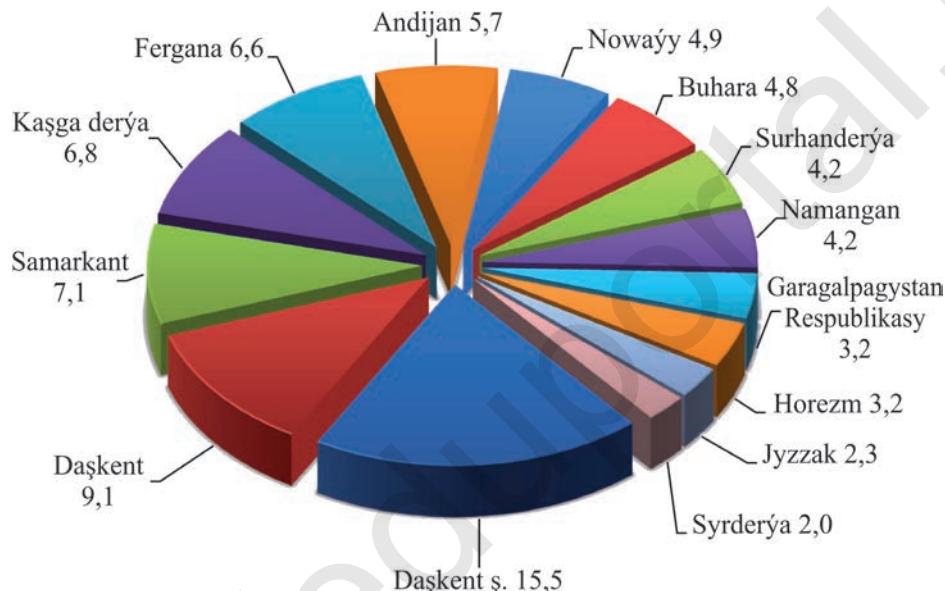
Ykdysady rayón: a) geografik ýerleşisi özboluşly; b) ýurt möçberinde ýoriteleşen; d) toplumlaýyn hojalyk şekillenen; e) tebigy baýlyklar hem-de işçi güýci bilen üpjünçiliginde başga raýonlardan tapawutlanýan çäklerdir.

Ykdysadyýetiň ösmegi bilen pudagara toplumlar barha kämilleşýär. Netijede territorial aragatnaşyklar hem kämilleşip, ykdysady raýonlaryň gaýtadan gurulmagy mümkün. Häzirki wagtda ýurdumyzyň çägini şertli ýagdaýda alty sany ykdysady raýona bölmek mümkün (84-nji surat). Bu ykdysady raýonlar Özbekistanyň 2 we ondan artyk administratiw birliklerinden ybarat. Meselem, Daşkent ykdysady raýony Daşkent şäherinden we Daşkent welaýatyndan, Mürzeçöl ykdysady raýony Syrderýa we Jizzak welaýatlaryndan ybarat.

Garaşszlyk ýyllarynda milli ykdysadyýetiň territorial taýdan deňagramly-laşanlygyny üpjün etmek we sebitleýin sazlaşyksyzlygy kemeltmek Özbeğistanda döwlet syýasatynyň ileri tutulýan wezipesine öwrüldi. Soňky ýyllarda

ýurtda bolup geçýän düzüm özgerişlerinde çäkleriň roly duýarly derejede artdy. Çäkleriň ykdysady kuwwaty we bäsdeşlik edip bilijiliginı artdyrmagà ugrukdyrylan ençeme çäreler amala aşyryldy.

Özbekistan çäkleriniň sosial-ykdysady ösüş derejesi we ykdysady ösüş depginlerindäki tapawutlar ençeme obýektiw sebäpler – bazar özgertmeleriniň ilkinji döwründäki territorial ösüş derejesi, căgiň inwestision özüne çekijiliği, ykdysady geografik ösüsü, infragurluşyň ösenlik derejesi, innowasion kuwwaty we başga ençeme faktorlar bilen düşündirilýär.

85-nji surat. JIÖ-i şekillendirmekde çäkleriň gatnaşygy
(JIÖ-e görä %, 2017-nji ý.)

Respublika JIÖ-i şekillendirmekde ÄHÖ-iň ülşى boýunça Daškent şäheri 15,5% görkeziji bilen öndebaryjy (85-nji surat). Daškent we Samarkant welaýatlary degişlilikde 9,1 we 7,1% görkeziji bilen soňky orunlary eýeleýär. ÄHÖ-iň iň kem ülşى Syrderýa, Jizzak, Horezm welaýatlarynda we Garagalpagystan Respublikasynda boldy. Soňky derslerde şu çäkleri yzygider öwreneris.

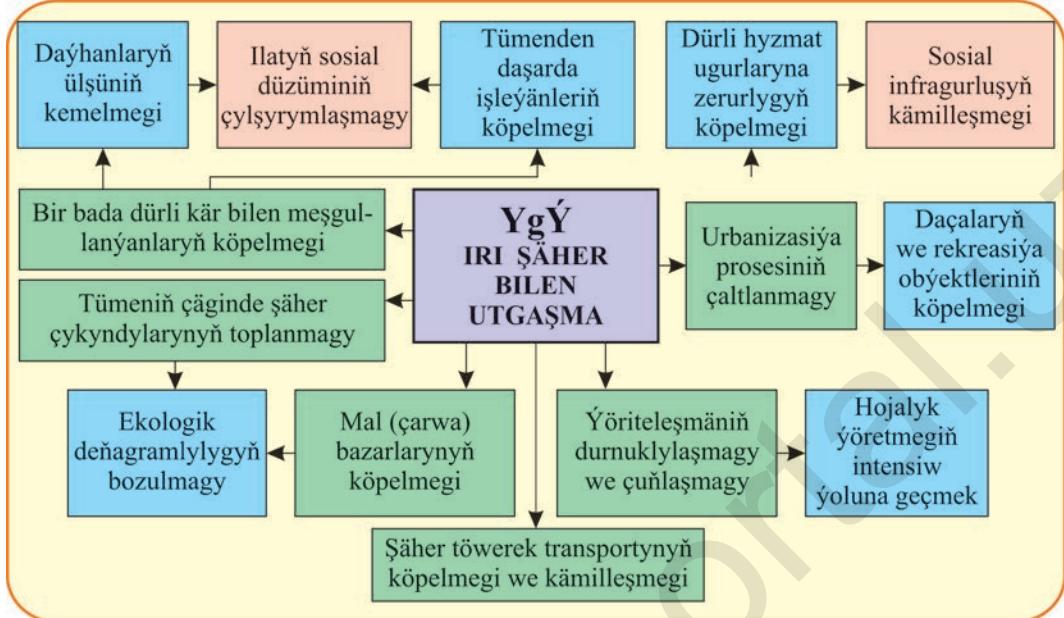
1. Mugallymyňzyň kömeginde tümeniňiz nähili önum öndürmäge ýöriteleşendigini anyklaň.
2. Raýonyň ýöriteleşmesi diýip nämä aýdylýar?
3. Ykdysady raýon näme? Ýurdumyzyň căgi nähili ykdysady raýonlara bölüp öwrenilýär?

Ykdysady geografik ýerleşishi we tebиги baylyklary. Daşkent ykdysady raýony administratiw taýdan Daşkent şäherinden we Daşkent welaýatyndan ybarat. Bu raýonyň iki tarapy Fergana we Mürzeçöl ykdysady raýonlary bilen utgaşýar, galan taraplary Gazagystan, Gyryzystan we Täjigistan döwletleri bilen araçäklenen. Geografik ýerleşişindäki amatlylyk sebäpli Daşkent 1930-njy ýyldan bari Özbegistanyň paýtagty derejesinde gelýär. Daşkent welaýaty oba tümenleriniň ýarysynyň diýen ýaly (Ýangiýol, Kybraý, Bostanlyk, Parkent, Orta Çyrçyk, Daşkent we Zeňniata tümenleri) hojalygy ýöriteleşmesinde we sosial-ykdysady ösüşinde paýtagtyň täsiri möhüm hasaplanýar. Çünkü, iri şäher bilen utgaşýan tümenlerde ykdysady-sosial özgerişler çalt geçýär. Muny şäher tòweregi tümenleriň mysalynda aýdyň görmek mümkün (86-njy surat).

Ykdysady raýonyň çägi relyefiň köpdürlü sekillerinden ybarat. Bu senagat üçin hem, oba hojalygy üçin hem uly mümkünçilikleri döredýär. Raýonyň Çyrçyk we Ahangaran jülgeleri Syrderýa çenli 100–150 km-dan artyk aralykda barha peselýänligi sebäpli emeli suwaryş üçin has amatly. Çyrçyk we Ahangaran derýalary daglardaky ygaldan (500–700 mm) doýunyp, ekin meýdanlaryny suwarmakdan daşary, elektrik energiýa almakda hem möhüm rol oýnaýar. Ykdysady raýon arassa agyz suwy bilen gowy üpjün edilen. Suwdan has-da netijeli peýdalanmak maksadynnda Çyrçyk derýasynyň ýokary akymynda sygymy 2,0 mlrd kub m bolan Çarwak suw howdany gurlan. Şonuň ýaly-da, Ahangaran derýasynyň ýokary akymynda Ahangaran, orta akymynda bolsa Düýebogyz suw howdany («Daşkent deňzi») gurlan.

Gazylip alynýan baýlyklaryň köpdürlüligi taýdan hiç bir raýon Daşkent ykdysady raýonyna deňleşip bilmeýär. Angren kömür basseyňi ýurtda iň iri kömür käni hasaplanýar (*kömür gorunyň mukdaryny ýada salyň*). Kömür gatlaklary ýer üstüne golaý ýerleşýän bolup, gatlaklaryň arasynda alýuminiý, sement we keramika almakda ulanylýan magdantóyun köp duşýar (*atlasdan peýdalanyp, gazylma känlerini anyklaň*). Ykdysady raýonda diňe nebit bilen tebígى gaz ýok. Zerur bolan nebit önümleri demir ýol hem-de awtomobil transportynda, gaz bolsa turbada getirilýär (*olaryň nireden getirilýändigini atlasdan anyklaň*).

86-njy surat. Paýtagta utgaşýan tümenlerde iri şäherin tásiriniň aňladylyşy.

Ilaty. Ýurdumyz ilatynyň 1/5 bölegi diýen ýaly şu raýonda ýasaýar. Raýonda şäher ilatynyň ülsi Daşkent şäheriniň ilatyny goşanda 50 gösterime barýar. Umumy ilat sanyndaky zähmete ýaramylaryň ülsi boýunça ykdysady raýon birinji orunda durýar. Şonuň ýaly-da, zähmete ýaramly ilatyň bilim derejesiniň ýokarylygy bilen hem tapawutlanýar. Bular ozaldan ýokary okuňmekdepleri, Ylymlar akademiýasy, onuň köp sanly ylmy barlag institutlary Daşkentde (paýtagtda) ýerleşýänligi sebäplidir. Mundan daşary, ylym we başarnyk talap edýän kärhanalaryň we edaralaryň köplüğü-de esasy faktorlardan biri hasaplanýar. (*Raýonda ilatyň gürlügi näçe?*)

Hojalygy. XX asyryň başynda Daşkent ykdysady raýony ösüş taýdan Fergana jülgesinden yzda durýardy. Raýonda köpdürli gazylyp alynýan peýdaly zat känleriniň tapylmagy netijesinde känçilik senagaty emele gelip, agyr senagatyň çalt ýokarlanmagyna mümkinçilik döredi. Senagatynyň ösenligi taýdan raýon respublikada birinji orna çykdy.

Häzirki wagtda ykdysady raýonyň hojalygy köp pudakly bolup, onda Özbekistandaky senagat pudagynyň ählisi diýen ýaly bar. Ähli senagatönümininç 2/3 bölegi agyr senagata dogry gelýär. Yeňil we azyk senagatlary hem ösen.

Daşkent ykdysady raýonynyň **ösmegine esasy sebäpler**: a) raýonyň amatly ykdysady geografik ýerleşishi; b) respublikanyň paýtagty Daşkendiň şu raýondadygy; d) peýdalanmak amatly bolan gidrokuwwatyn barlygy; e) köpdürli gazylyp alynýan peýdaly zatlar tapylyp, olardan peýdalanmagyň ýola goýulmagy; f) Ikinji jahan urşy ýyllarynda öňki Soýusyň günbatar raýonlaryndan Özbekistana göçürüp getirilen kärhanalaryň ýarysyndan köpi Daşkent welaýatyna ýerleşdirilendigi; g) daşardan hünärli hünärmenler köp çekilendigi we başgalar.

Ýangyç-energetika toplumy ep-esli güýcli. Onuň esasyny elektro-energetika senagaty düzýär. Ýurtda öndürilýän elektrik energiyanyň ýarysy diýen ýaly şu raýonda alynýar. Bu görkezijini raýondaky üç güýcli YES hem-de Çyrçyk-Bozsuv gidroenergetika kaskady üpjün edýär. Daşkent YES doly, Angren YES bölekleýin gaz bilen, Täze Angren YES bolsa ýerli kömür bilen işleyär.

Daşky ykdysady işi. Raýon 100-den artyk uzak we golaý daşary ýurtlar bilen söwda aragatnaşyklaryny alyp barýar. Daşary ýurda pagta, ýüpek, pagtaçylyk üçin zerur maşynlar we enjamlar, dokmaçylyk maşynlary, kabel, ekskawatorlar, göteriji kranlar, elektrik energiya, garaköl derileri, reňkli metal konsentratlary, ýüp we ýüpek matalar, kenep we kenep önümleri hem-de miwe iberilýär. Raýonyň zerurlygy üçin ağaç, nebit önümleri, tebigy gaz, dürli senagat önümleri, maşynyň bölekleri, giň sarp ediş harytlary getirilýär. İçki ykdysady aragatnaşyklarda awtomobil we bölekleýin demir ýol transpoptyndan peýdalanylýar.

Transporty. 1930-1940-nji ýyllardan raýonda awtomobil ýollary emele geldi, asfalt we daş ýollar guruldy. Uly Özbek trakty (700 km) Daşkendi Termiz bilen baglaýar. Daşkent-Angren-Kokant dag ýoly gaýtadan gurlup, dünýä talaplary derejesindäki halkara ýola öwürildi. Daşkent-Çinaz-Gülüsttan awtotrassasy ýurtda birinji derejeli ýol hasaplanýar. Daşkent-Angren, Daşkent-Çarwak hem-de Mürzeçöli kesip geçýän Daşkent-Syrderýa-Jyzzak demir ýollarynyň ähmiýeti uly.

1. Daşkent ykdysady raýonynyň ilat sanyna, ýerleşisine we milli düzümine nähili taryhy we geografik faktorlar täsir edipdir?
2. Daşkent ykdysady raýony respublikanyň industriallaşmagynda nähili rol oýnaýandygyny düşündirip beriň.
3. Daşkendiň geografik ýerleşisine mahsus amatlyklar nähili faktorlar netjesi?
4. Ykdysady raýonda senagatyň haýsy pudaklary oßen? Sebäbinidirin.

Welaýatyň geografik ýerleşisini atlasdan bellik ediň. Ilat sanyny we meýdanynyň ululygyny goşmaçadaky 1-nji jedwelden anyklaň.

Senagaty. Ykdysadyýetiň köp pudaklarynda çig mal taýýarlamakdan taýýar önum öndürmäge çenli ähli basgańçaklar welaýatyň özünde geçýär.

Senagatyň esasy pudaklary: elektroenergetika, gara we reňkli metallurgiá, maşyngurluşyk, himiá, gurluşyk materiallary, ýenil (pagta arassalaýy), azyk (87-nji surat).

Metallurgiá toplumy hem ösen. Önümçilik aragatnaşyklaryna hem-de geografik ýerleşisine görä Daşkent–Çyrçyk, Daşkent–Ýangiyol, Angren–Almalyk senagat raýonlary emele gelen. Angren–Almalyk senagat raýonynda ýurduň reňkli metallurgiá senagatyň önuminiň esasy bölegi taýýarlanýar. Mis magdanynyň düzümimde molibden, altın we kümüş hem duşýar. Bu ýerde Almalyk dag-metallurgiá kombinaty işläp dur.

Reňkli metallurgiýanyň ikinji merkezi Çyrçykdir. Şäherde kyn ereýän we oda çydamly garyndylar kombinaty bar. Kombinatyň önümçilik prosesi İngiçka, Goýundaş hem-de Almalyk magdan känleri bilen bagly. Kombinat 100-den artyk hilli önum öndürýär.

Bekabat şäherindäki Özbegistanyň metallurgiá zawody **gara metallurgiýanyň** iri kärhanasy. Çig malyň ýerine demir böleklerinden peýdalanylýar.

Maşyngurluşyk toplumy ilki agrosenagat toplumynyň zerurlygy esasynda emele gelen. Häzirki wagtda maşyngurluşyk agrosenagat toplumyna hyzmat etmekden daşary, köp görnüşdäki çylşyrymlı maşynlary hem öndürýär. Raýonda öndürilýän dürli hili enjamlar we esbaplar şolara degişlidir.

Gurluşyk materiallary senagaty welaýatda gurluşyk geriminiň ululygы we köpdürli çig mal esasynda ösüş gazandy. Bekabatda, Angrende we Ahangaranda sement, Gazalkentde aýna we mermer, şonuň ýaly-da, Ahangaranda şifer öndürilýär. Senagatyň çalt ösmegi öz geze-ginde ekologik ýagdaýyň erbetleşmegine sebäp bolýar.

OBA HOJALYGY

- Şäher etegindäki hojalyk
- Pagtaçylyk, däneçilik, yüpekcilik, bagdarçylyk, gök ekerançylyk, miweçilik, üzümçilik, balaryçylyk, süyt-et maldarçylygы, guşçulyk
- Gök ekerançylyk, yüpekcilik, bagdarçylyk, süyt-et maldarçylygы, guşçulyk
- Däneli ekinler, käbir ýerlerde tephiki ekinleri we et-süyt maldarçylygы
- Çöl-ýáyla çarwaçlylygы
- Dag-ýáyla maldarçylygы, derýa jülgelerindäki baglar we üzümler
- Goralýan ýerler

SENAGAT PUDAKLARY

- Elektroenergetika
- Ýangyc
- Gara metallurgiya
- Reňkli metallurgiya
- Maşyn gurluşygy we metaly gaýtadan islemek
- Himiya we nebit-himiya
- Tokaý, agajy gaýtadan islemek we sellýuloza -kagyz
- Gurluşyk materiallary
- Yeñil senagat
- Azyk
- Başa pudaklar

GAZYP ÇYKARÝYAN SENAGAT

- Goňurr kömür
- Mis magdanlary
- Altyn
- Hek daşy
- Mermer
- Aýna, keramika gumlary
- Gum-çagył materiallary
- Sement çig maly

87-nji surat. Daşkent welaýaty.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: pagtaçylyk, däneçilik, gök önemçilik, bagdarçylyk, et-süyt maldarçylygы.

Oba hojalygy köp pudakly bolup, gök önum we miwe ýetişdirmekde başga welaýatlardan önde durýar. Yangiýol, Kibraý, Bostanlyk, Parkent, Ahangaran, Daşkent we Zeňniata tümenleri paýtagta utgaşýan bitewi

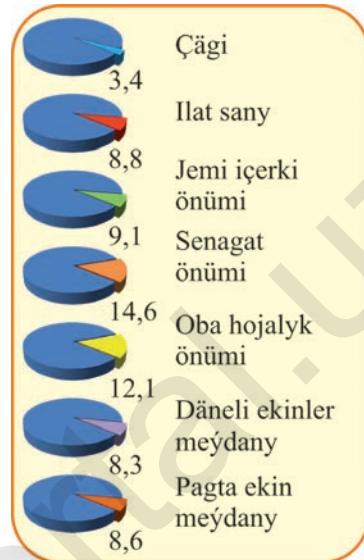
regiony düzüp, esasan, gök önüm we miwe yetişdirmäge ýoriteleşen. Olarda müňlerçe gektar yssyhanalar döredilen. Suwarylýan ýerlerde pagtadan daşary, kenep we şaly hem yetişdirilýär. Umuman, welaýat oba hojalygy intensiw ýoldan ösýär. Senagat düwünleriniň töwereginde süýt-et yetişdirýän maldarçylyk toplumlary, öý guşçulygy rowaçlanýar, emeli suw basseýnlerinde balyk köpeldilýär. Pagta yetişdirmäge uýgunlykda ýüpek gurçugy bakylýar.

Welaýatda **sosial ugur** hem gowy ýola goýlan. Daşkendiň töwereginde «Kibraý» we «Daşkent mineral suwy» dynç alyş mesgenleri ýerleşýär. Bostanlyk tümeniniň Çarwak, Çimýan hem-de Parkent tümeniniň Kümüşkän çäklerinde dynç alyş mesgenleri giň ýáýran.

Daşkent welaýatyndaky senagat merkezleriniň aglabasy gönüden-göni paýtagt bilen üzňüsiz baglylykda iş alyp barýar. **Senagat merkezleri** ugry boýunça bir-birinden tapawutlanýan aýratyn sebitlerde toplanan. Bular: Daşkent-Çyrçyk, Daşkent-Ýangiýol we Angren-Almalyk senagat raýonlarydyr. Daşkent-Çyrçyk we Daşkent-Ýangiýol senagat raýonlarynyň özeni Daşkent şäheri bolup, onuň düzümine Çyrçyk, Ýangiýol senagat düwünleri hem-de Gazalkent, Pskent, Nurafşan, Çinaz, Keles ýaly kiçi we orta şäherler girýär. Angren-Almalyk senagat raýonynyň özenini bolsa Almalyk we Angren senagat düwünleri düzýär. Oňa Ahangaran, Ýangiabat ýaly şäherler hem girýär. Bekabat senagat düwüni bu iki senagat raýonyndan biraz çetde, welaýatyň günortasynda ýerleşýär.

Säherleri. Daşkentden 30 km demircazyk gündogarda himikler we maşyngurluşykçylar şäheri **Çyrçyk** ýerleşýär. Şäherdäki oda çydamly we gaty garyndylar zawody metallurgiya toplumynyň möhüm kärhanasydyr. Çyrçykdan ýokarda ýaş **Gazalkent** şäheri bar. Ol kurort şähere öwrülip barýar.

Daşkentden 30 km günorta günbatarda senagat düwüni – **Ýangiýol** ýerleşýär. Şäher gadymky obanyň (Gawunçy) ornunda şekillenip, ýeňil we azyk senagatyna ýoriteleşen. Senagat kärhanalarynyň içinde pagta arassalaýan, ýag, sabyn, süýt, wino we konserw zawodlary, et kombinaty tapawutlanýar.

88-nji surat. Daşkent welaýatyň Özbegistan Respublikasyndaky ülşü (göterim, 2017-nji ýyl).

89-njy surat. Özbegistandaky ilkinji «Akylly şäher» Nurafşan şäheriniň taslamasy.

Angren – welaýatyň möhüm senagat düwüni. Angren demir ýol hem-de awtomobil ýoly arkaly Daşkent bilen baglanan. Şäher 1940-njy ýyllarda kömür gazyp almaga baglylykda senagat punkty hökmünde peýda bolupdyr. Häzir Angren şäheri känçilik senagatyna baglanyşykly birnäçe kärhanalary birleşdirýän senagat düwünine öwrüldi. Şäheriň senagatynda YES aýratyn orun tutýar.

Welaýatyň ikinji senagat düwüni – **Almalyk**.

Bu şäher 1951-nji ýylda reňkli metal magdany käni esasynda senagat punkty hökmünde şekillendi. Şäheriň senagatynda doly siklli reňkli metallurgiya kombinaty uly ähmiýete eýe. Kombinatyň çykyndysyndan (kükürt gazyndan) ammofos zawodynda mineral dökün öndürilýär.

Ahangaran senagat merkezi Almalyga golaý ýerde ýerleşýär. Ahangaranda uly sement zawody bar. Angren ýaly Ahangaran şäheri hem kömür gatlaklarynyň üstündedigi mälim bolansoň, şäheriň ilkinji ornundan 15 km aňry jülge boyunça «Uly Ahangaran» şäheri gurlan.

Welaýatyň günortasynda **Bekabat** şäheri ýerleşýär. Şäher metallurgiya zawody hem-de Farhod GES gurluşygy prosesinde emele gelen. Häzirki wagtda sement, pagta arassalaýy we kerpiç zawodlary, et kombinaty, daşçagyl karýeri hem bar. Bu kärhanalaryň önemçilik prosesi özara bagly. Şäher şemal güýcli öwüsýän ýerde ýerleşýär. Şu sebäpli, şäheri şemaldan saklaýan ihota daragtzarlary döredilen.

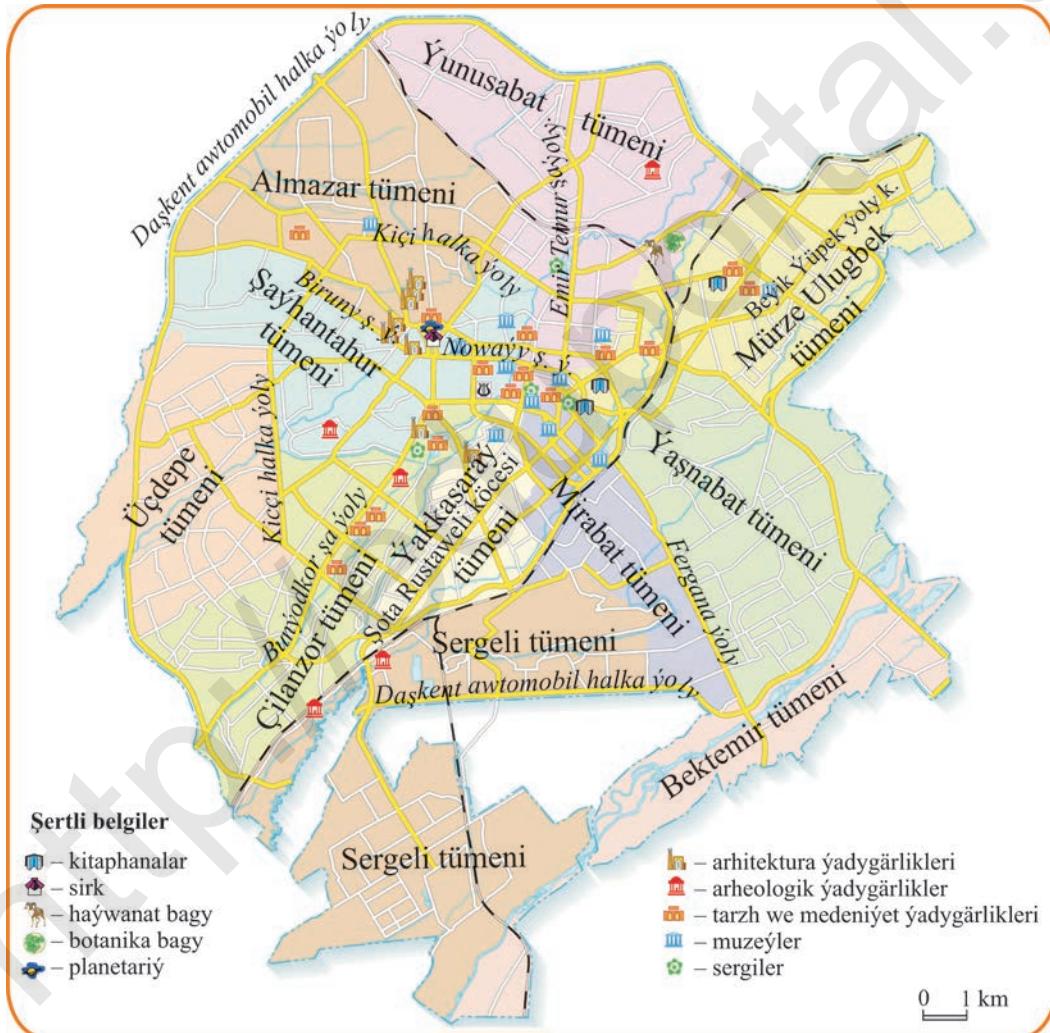
Nurafşan (öñki Toýdepe) – 2017-nji ýyldan başlap Daşkent welaýatynyň administratiw merkezi. Oňa čenli welaýatyň administratiw merkezi Daşkent şäheri hasaplanýardy. Nurafşan şäheri gelejekte Özbegistandaky birinji «Akylly şäher» bolar, onda administratiw binalar, häzirki zaman we amatly ýasaýyş jaýlary, biznes merkezleri, myhmanhanalar, sport toplumlary, köp pudakly keselhana gurulýar (89-njy surat). Daşkent bilen Nurafşany tiz ýoreýän awtomobil ýoly baglaýar.

1. Daşkentden Bekabada barylýan iň gysga awtomobil ýolunu kartadan tapyň.
2. 87-nji suratdan Daşkent welaýatynda baglaryň we üzümzarlaryň nähili ýerleşyänligini anyklap, şeýle ýerleşiş sebäplerini düşündirip beriň.
3. Welaýatyň oba hojalygynyň köp pudaklylygy nähili faktorlaryň netijesidigini oýlap görün.
4. Ýangiýol senagat düwünini Angren, Almalyk senagat düwünlerine deňesdirip, iň möhüm tapawtlaryny görkeziň.

Daşkent – Özbegistanyň paýtagty, Merkezi Aziýadaky iň iri syássy-ykdysady we medeni merkez bolup, onda 2,5 mln-a golaý ilat ýasaýar. Bu gün Daşkent diňe bir strategik halkara ýagdaýa eýe bolan syýasy merkez bolman, eýsem Merkezi Aziýanyň iri transport düwünindäki möhüm ykdysady megapolisdir (90-njy surat).

Özbegistanyň Prezidentiniň karargähi, Özbegistan Respublikasynyň

90-njy surat. Daşkent şäheriniň plany.

Aly Mejlisi, Ministrler Kabineti, şonuň ýaly-da, daşary ýurt ilçihanalary, BMG we onuň düzümindäki halkara guramalaryň wekillikleri Daşkentde ýerleşyär. Şäher gündogara mahsus pikirlenme boýunça gaýtadan gurulýar.

Daşkent şäheri ýurduň ykdysadyýetiniň dürli ugurlarynda öndebarlyjy orna eýe. Hususan-da, respublikada öndürilýän jemi içerkiönümiň iň uly bölegi paýtagtyň paýyna dogry gelýär.

Paýtagt ykdysadyýetiniň öndebarlyjy pudagy hasaplanýan senagatyň orny hemišekisi ýaly saldamly bolmagynda galýär. Senagat kärhanalary diňe bir uly kuwwata eýe bolman, eýsem önemçilik tehnologiyasy hem ýokarydyr.

Şäheriň energetikasy Çyrçyk–Bozsuv gidroelektrostansiýalar ulgamyna we Daşkent YES-na daýanýar. Olar ýurduň ýeke-täk energetika ulgamyna birikdirilen.

Daşkent möhüm transport düwünidir. Orta Aziýa döwletlerini başga ýurtlar bilen baglaýan demir ýol, awtomobil ýollary Daşkent arkaly geçyär. Şäher töweregindäki raýonlar bilen elektrootly arkaly hem baglanan. Daşkent howa ýoly arkaly daşary ýurt döwletleriniň 40-dan artyk şäherleri bilen baglanan. Şäherde 2 demir ýol wokzaly, 3 aeroport we metropoliten bar (91-nji surat). Umumy uzynlygy 36 km-den artyk bolan metropoliten arkaly ýylyna 60 mln-dan artyk ýolagçy daşalýar.

91-nji surat. Daşkent metropoliteni.

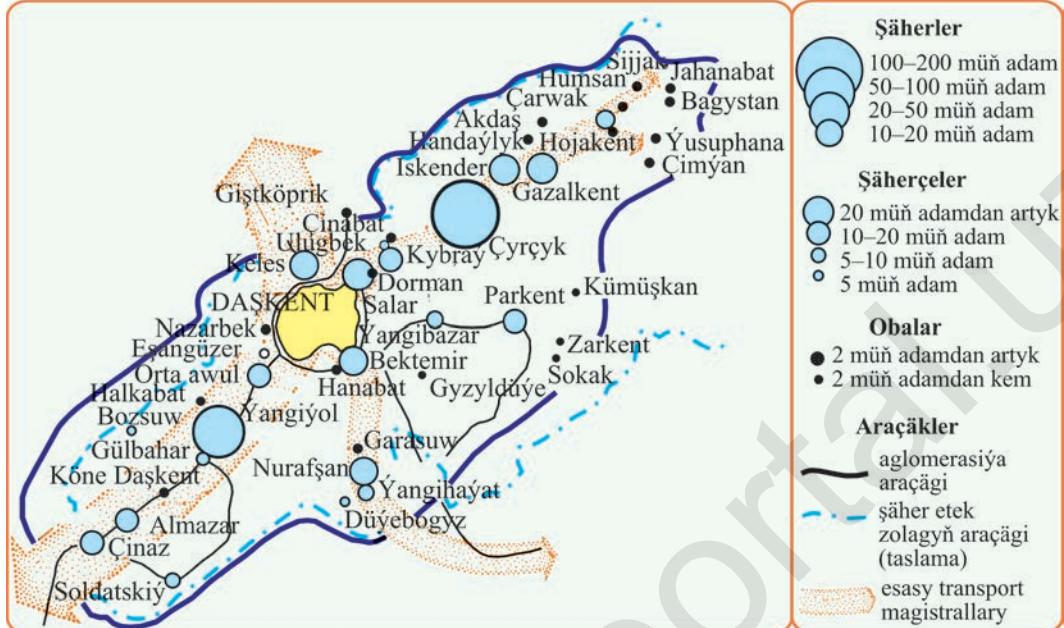
Daşkent – bütin Merkezi Aziýada iň iri ylmy-medeni merkez hasaplanýar. Daşkentde Özbegistan Ylymlar akademiyasy, onlarça ylmy barlag institutlary, köp ýokary okuw mekdepleri bar. Şäherde häzirki zaman mekdep, akademik liseýler we kesp-hünär kolležleri, köp teatr we konsert zallary, sirk, häzirki zaman stadion we başgalar bar. Daşkent täsirinde, paýtagta utgaşýan tümenlerde **urbanizasiýa** prosesi çaltlanýar.

Urbanizasiýa – şäherleriň we şäher ilatynyň ösüşi, ýurduň durmuşynda şäherleriň rolunyň güýçlenmegeni.

Häzir şäheriň meydany 330 kw. km-dan artyp, Daşkent awtomobil halka ýolundan daşardaky çäkleri hem gurşap alýar.

Paýtagtyň ykdysady we sosial täsiri esasynda ondan 60–70 km radius-

92-nji surat. Daškent aglomerasiýasy.

daky çäk boýunça 10 şäherden we onlarça şäherçelerden ybarat **Daškent aglomerasiýasy** emele gelen (92-nji surat).

Aglomerasiýa – şäherleriň iri şäheriň töwereginde toplanmagy.

Bu ilatly punktlar, esasan, Çarwakdan Syrderýa čenli bolan aralykdaky ýollaryň töwereginde ýerleşýär. Olar Daškendiň ösusini tertibe salmak üçin möhüm amatlyklary döredýär.

Häzirki wagtda ýurdumyzyň paýtagtynda täze we häzirki zaman «Tashkent City» kompleksi gurulýar. Gurluşyk prosesine ýerli we daşary ýurtly ekspertler çekilen.

«Tashkent City» gurluşygy prosesinde biznes wekilleri üçin amatlyk döretmek maksadynda ähli şartler döredilýär (93-nji surat). Yaşıl çäklerden çekip, häzirki zaman dizaýna we görnüşe-de üns berilýär. Ýerlerde mahsus meýdançalar we gelýänler üçin dynç alyş ýerleri gurulýar. Şu ýeriň özünde hem biznes işi bilen meşgullanyp, hem ýadawlygy çykarmak bolýar. Telekeçiliği ösdürmek üçin ähli şartler bar.

Fundamentiň we binalaryň ýer titremelerine çydamlylygy üçin San-Fransisko, Stambul we Tokio ýaly şäherleriň tejribesi öwrenildi. Mälim bolşy ýaly, Özbekistan seýsmologik çäkde ýerleşýär. Şonuň üçin hem

93-nji surat. «Tashkent City».

hünärmenleriň howpsuzlygyna we binalaryň berkligine aýratyn üns berilýär. Şol sanda, her bir burç we detallar tejribeli arhitektorlar we dizaýnerler tarapyndan öwrenilýär.

Kongress-holl, myhmanhana we ýerasty awtomobil duralgasy gurluşygy hem göz öňünde tutulan. Kongress-hollyň umumy meýdany 33 müň m². Şol bina daşary ýurt döwletleriniň ýolbaşçylary we ýokary mertebeli myhmanlaryň duşuşyklary üçin hyzmat edýär.

«Tashkent City» -de myhmanhana hem gurulýar. Şol kompleksde dünýä meşhur bolan myhmanhanalardan biri açylýar.

Häzirki wagtda şol toplumda «Hilton Hotels & Resorts» myhmanhanasy-nyň gurluşygy boýunça gepleşikler alhyp barylýar. Maglumat üçin, birinji «Hilton Hotels & Resorts» myhmanhanasy 1919-njy ýylda ABŞ-nyň Tehas ştatynда gurlupdy. Häzirki wagtda şol brend astynda dünýäniň 103 ýurdunda 5 müňden artyk myhmanhanalar işläp dur.

«Tashkent City»de kongress-hollyň we başga binalaryň gurluşygy ýurdumya daşary ýurt inwestisiýasyny alyp girmäge kömekleşýär, sebäbi ýerlerde biznesi ösdürmek üçin ähli şartlarıň döredilendigini nygtap geçmek ýerliklidir.

1. Daşkent şäheriniň planyny gözden geçirip, mikro, mezo hem-de makro geografik ýerleşiş araçaklerini bellik ediň.
2. Çyrçyk derýasyныň we Daşkent şäheriniň içinden geçýän Anhor kanalynyň paýtagtyň ykdysady we sosial ösüşindäki ähmiyetini düşündiriň.
3. 90-njy suratdan Daşkent şäherinde nähili medeni ýadygärlilikler, muzeýler, teatrlar we seýil baglary bardygyny öwreniň.

Dersligiň goşmaçasyndaky 1-nji jedwelden rayonyň ilaty sanyny we meýdanyny anyklaň.

Ykdysady ýerleşishi we tebigy baylyklary. Mürzeçöl ykdysady raýony Syrderýa bilen Jizzak welaýatlaryndan emele gelen.

Raýonyň çägi ösen Daşkent we Zerewşan ykdysady raýonlary bilen serhetdeş. Raýonyň ykdysady geografik ýerleşişini amatly diýmek mümkün. Ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygy raýonyň transport-geografik ýagdaýynda hem aýdyň görünýär. 70-nji suratdan demir ýol, awtomobil ýoly we turba transporty haýsy çäklerden geçendigini gözden geçirir.

Raýony, esasan, Syrderýa we Sangzar derýalary suw bilen üpjün edýär. Düzlük häzirki zaman transport we irrigasiýa desgalary bilen gür örtülen. Raýonda anyklanan wolfram, gurşun, sink we altyn känleri senagat ähmiyetine eýe. Gurluşykbap çagyl, çäge, gips we hek köp.

Köplenç sowuk Arktika howasy demirgazykdan raýonyň çägine girip gelip, käte örän sowap gidýär. Şonda miweli ağaçlar uly şikeslenýär. Fergana jülgesinden öwüsýän güýçli şemaldan bolsa topragyň çygy gaçyp, ekinler guraýar we hasyllylyk peselyär.

Ilaty. Bu ýeriň ilaty, esasan, başga ýerlerden plan esasynda göçürip getirilen. Raýon ilatynyň umumy sany boyunça ýurduň ykdysady geografik raýonlarynyň arasynda iň soňky orunda durýar. Çägiň täze özleşdirilýändigi şäherleriň we obalaryň geografik ýerleşisinde, uly-kiçiliginde hem-de ilatyň milli düzümünde aýdyň aňladylýar.

Ilatly punktlar, esasan, uly ýol ýakalarynda gurlan. Ilatyň 45 göterimden gowragy şähererde ýasaýar.

Raýona Daşkent we Samarkant şäherleriniň ýokary okuwy mekdepleride hünärmen taýýarlap berýär. Ýöne raýonyň ösüş gelejegini gözläp, bu ýere Zerewşan, Fergana, Daşkent ýaly ykdysady raýonlardan hünärli hünärmenleri çekmek maksada laýykdyr.

Hojalygy we onuň territorial guralyşy. Mürzeçölün özleşdirilmegi, esasan, XX asyryň 50–60-njy ýyllaryna dogry gelýär. Täze ýerleri özlesdirmek suwaryş desgalaryny, ýollary, elektrik geçiriji liniýalary, medeni-

durmus edaralaryny birbada gurmak usulynda alnyp baryldy. Täze ýerleri özleşdirmegiň bu usuly daşary ýurtta hem giň ulanylýar.

Mürzeçöl ykdysady raýony ýurtta ýetişdirilýän **pagtan**nyň ähli hasylynyň 1/4 bölegini berýär. Raýonda agrosenagat top-lumy ýokary derejede ösen bolup, jemi ekin meýdanynyň 45 göterimine golaýyna pagta, şonça diýen ýaly meýdana daneli ekinler ekilýär.

Bakjaçylyk gowy ýola goýlan. Mürzeçölüň gawunlary Özbegistandan daşarda-da meşhurdyr (94-nji surat).

94-nji surat. Mürzeçöl gawunlary.

Maldarçylykda garaköl goýunlarynyň ülsi uly. Garaköl goýunlary raýonyň demirgazyk günbataryndaky çöl ýaýlalarynda bakylýar. Maldarçylygyň ýene-de ösmegi ot-iýmlik ekinleri, aýratynam, ýorunja we mekgejöwen meýdanynyň giňelmegine bagly. Daneli ekinler ýetişdirilýän ýerlerde öý guşçulygy ösen.

Häzirki wagtda raýonda senagat hem tiz depin bilen ösüp başlady. Elektroenergetika, gurluşyk materiallary, ýeňil, azyk senagatlary ösdi. Syrderýa ÝES-niň elektrik kuwwaty ykdysady raýondan daşary hem çykarylýar.

Transporty. Awtomobil transporty ýokary dejede ösen. Awtomobil ýollarynyň ähli uzynlygy

12 müň km-dan geçýär, şondan 10 müň km-e golaýy gaty örtüklü ýppardyr. Uly Özbek traktynyň ykdysady raýonyň çäginden geçmegi onuň ösusine duýarlı täsir edýär.

Demir ýol çäk boýunça üçburçluk şeklinde gurlan. Üçburçluguň Jizzak, Syrderýa we Hawas depelerinden ýollar başga welaýatlara ýaýrap giden. Çäk boýunça magistral gaz turbalary kesip geçýär. Ýokary güýjenmeli elektrik liniyalary çägi tekiz örtýär (kartadan esasy ýollary anyklaň).

1. Ykdysady raýonyň geografik ýerleşisine we tebigy şertine mahsus aýratynlyklaryň ykdysady ähmiyetini düşündirip beriň.
2. Ykdysady raýonyň çägi golaýda özleşdirilendigini nämelerden bilmek bolýar? Mysallar getiriň.
3. Raýon möçberinde we onuň başga raýonlar bilen aragatnaşygynda nähili transportdan peýdalanylýar? Sebäbini düşündiriň.

Goşmaçadaky 1-nji jedwelden welaýatyň ilatynyň sanyny we meýdanyny anyklaň.

Syrderýa welaýaty Mürzeçölün özleşdirilen bölegini öz içine alýar. Welaýatda ekerançylyga ýaramly ýerler köp. Emma tebigatyna mahsus käbir amatsyzlyklar sebäpli ekerançylykda ençeme zähmet, serişde sarplamağa dogry gelýär. Tebigatyň amatsyzlyklaryny aradan aýyrmak üçin ihota daragtzarlary döretmek, ýerasty suwlaryny drenažlar gazyp çalykdymak we topragy ýuwup durmak talap edilýär.

Syrderýa welaýatynda ýurduň **ilatynyň** 2,5 gösterimi ýasaýar. Ilat tutulygyna suwarylýan çäklerde ýerleşýär. Täze ýerleri özlesdirmek makkadynda başga welaýatlardan işçi güýçleri çekilen. Häzir welaýat öz işçi güýçleri bilen doly üpjün edilen.

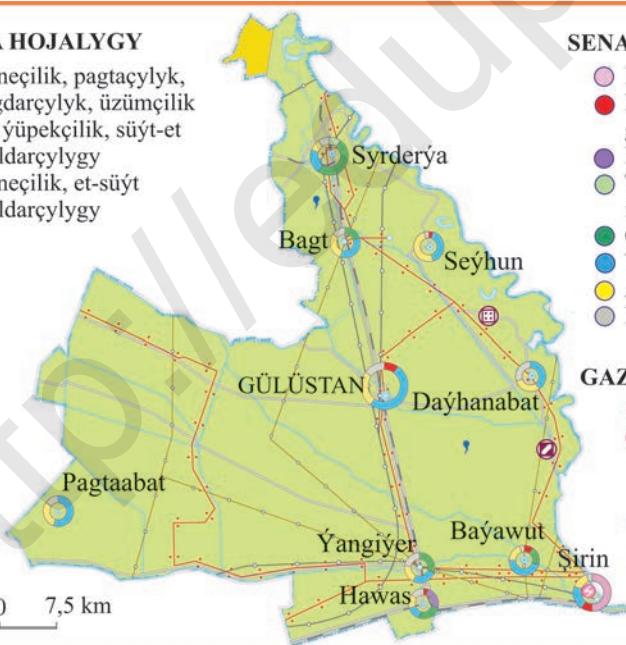

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: pagtaçylyk, däneçilik, bakjaçylyk, et-süýt maldarçylygy. **Senagatyň esasy pudaklary:** elektroenergetika, ýeňil (pagta arassalaýy), azyk, un-ýarma (95-nji surat).

OBA HOJALYGY

- [Yellow square] Däneçilik, pagtaçylyk, bagdarçylyk, üzümçilik we yüpeçilik, süýt-et maldarçylygy
- [Yellow square] Däneçilik, et-süýt maldarçylygy

0 7,5 km

SENAGAT PUDAKLARY

- (Purple circle) Elektroenergetika
- (Red circle) Masyn gurluşygy we metaly gaýtadan işlemek
- (Purple circle) Himiýa we nebit-himiýa
- (Green circle) Tokaý, agajy gaýtadan işlemek we sellýuloza-kagyz
- (Dark green circle) Gurluşyk materiallary
- (Blue circle) Ýeňil senagat
- (Yellow circle) Azyk
- (Grey circle) Başga pudaklar

GAZYP ÇYKARÝAN SENAGAT

- (Purple circle) Gum-çagył materiallary
- (Red circle) Gips-cerepisa çig maly

- (Purple circle) Ýylylyk elektrostansiyasy
- (Red line) Elektrik geçirijili liniýalar
- (Grey line) Gaz turbalary
- (Yellow line) Nebit turbalary
- (Black line) Mineral suw bulaklary

95-nji surat. Syrderýa welaýaty.

96-njy surat. Syrderýa welaýatynyň Özbegistan Respublikasyndaky ülşى (göterim, 2017-nji ýyl).

Säherleri. Welaýatda 5 säher bar. **Gülüstan** – welaýatyň administratiw merkezi. Säher demir ýol we magistral awtomobil ýolunyň üstünde yerleşyär. Ol säher statusyny alanyna ýarym asyrdan geçdi. Säherde pagta arassalaýy, ýag-ekstraksiya, çörek zawodlary we elewator işläp dur. Säherde uniwersitet, birnäçe akademik liseý, kesp-hünär kolležleri we başga medeni-durmuş edaralary bar.

Ýangiýer 1957-nji ýylда döredilen. Säherde toýun turbalar hem-de ýokary basysha çydamly turbalary öndürýän zawod, demir-beton önümleri kombinaty bar. Kombinat elektrik maçtalary, beton ganaw (lotok)lar we oňa niyetlenen esas öndürýär. Säheriň geografik ýerleşişine mahsus amatsyzlyklar onuň ösüşine erbet täsir edyär.

1. Kartadan Syrderýa welaýatynyň araçáklerini görkeziň, onuň tebigy şertine mahsus aýratynlyklary aýdyň.
2. Welaýat hojalygyna mahsus aýratynlyklary aýdyp beriň.
3. Welaýat säherleriniň döredilmeginde nähili faktorlaryň möhüm rol oýnandygyny düşündiriň.
4. Tümeniňzden Syrderýa welaýatynyň merkezine barylýan iň gysga ýoly anyklaň.

Welaýat hojalygynyň esasyň oba hojalygy düzýär. Ekin meýdanlarynyň ululygy taýdan welaýat respublikada öňki orunda durýar. Ekin meýdanlarynyň ýarysyna diýen ýaly pagta ekilýär. Ondan soňky orunlarda däne, ot-iým, miwegök önüüm we bakja ekinleri durýar. Gülüstan we Hawas tümenlerinde gök önüüm we bakja ekinleri yetişdirilýär. Bagdarçylyk we üzümçilik hem ösen.

Welaýatda **senagat** saldamlylygy boýunça oba hojalygynadan soň durýar (96-njy surat). Bu günü günde 80-den artyk senagat kärhanasy bar. Welaýat senagatynyň esasyň elektrik energiýa önemçiligi düzýär.

Şirin şäherindäki Syrderýa YES, Gülüstan şäherindäki ýag-ekstraksiya zawody, Ýangiýer şäherindäki gurluşyk materiallary we konstruksiýalary kombinaty we welaýat pagta arassalaýy zawodlary iri senagat kärhanalary hasaplanýar. Welaýatda onlarça bilelikdäki kärhanalar iş alyp barýar.

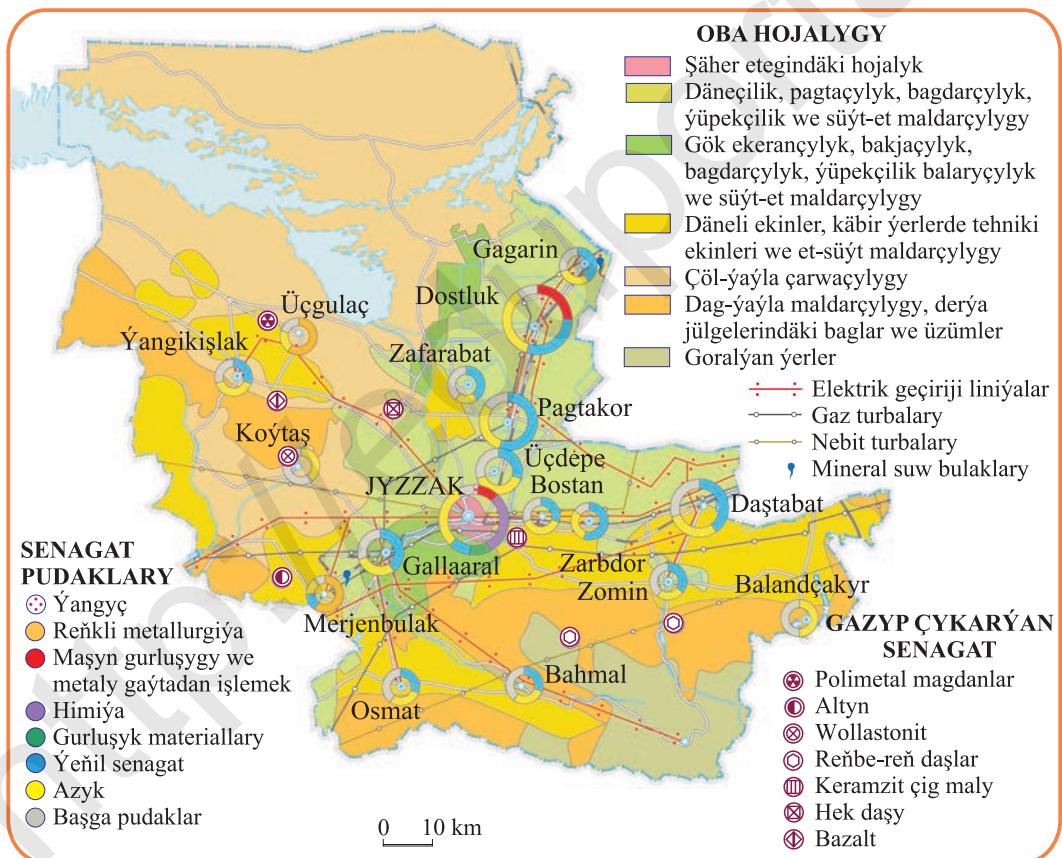

Goşmaçadaky 1-nji jedwelden welaýatyň meýdanyny, ilaty sanyny we ilatyň ortaça gürlügini anyklaň.

Jyzzak welaýaty Mürzeçöl ykdysady raýonynyň günorta günbatarynda ýerleşýär. Welaýatyň çägi Sangzar derýasy hem-de Günorta Mürzeçöl kanalynyň suwy bilen suwarylýar. Onuň çägi demirgazyk tarapa ýapgyt bolup, emeli suwaryş üçin amatly (97-nji surat).

Welaýatyň çäginden köp pudakly hojalyga esas bolýan köpdürli tebigy baýlyklar tapyлан. Türküstan ulgamynyň demirgazyk eteginde Zomin dagtokaý goraghanasy döredilen. Bu ýerde dag ösümlik we haýwanat älemininiň

97-nji surat. Jyzzak welaýaty.

98-nji surat. «Zomin» sanatoriýasy.

ösüşi boýunça barlag alnyp barylýar. Şol sölüm sebite dynç alyş mesgeni – «Zomin» sanatoriýasy gurlan (98-nji surat).

Jizzak welaýatynda Zomin milli tebigy parky döredilen. Milli bag seýil hyzmatyny ýerine ýetirýär hem-de bagda senagatyň tebigy gurşawa täsiri öwrenilýär. Gallaaralyň çäginde şypaly suw, Balykçy kölünde bolsa şypaly palçyk köp. Üçgulaç käninden polimetal magdany, Merjenbulak käninden altyn, Akdaş, Garadaş we Uzyn känlerinden mermer gazyp alynýar.

Ilaty. Jizzak welaýatynda ýurduň ilatynyň 4 göterimi jemlenen. Ilatyň ýarysy diýen ýaly şäherlerde ýasaýar. Welaýat ilatynyň 81 göteriminden köpragini özbekler düzýär.

Senagatyň esasy pudaklary: reňkli metallurgiya, maşyngurluşyk, himiýa, gurluşyk materiallary, ýeňil, azyk.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: pagtaçylyk, däneçilik, gök ekeraneylyk, bagdarçylyk, et-süýt maldarçylygy.

Welaýat özuniň ýangyç-energetika toplumyna eýe däl. Oňa tebigy gaz Buhara welaýatyndan, elektrik kuwwaty bolsa Syrderýa welaýatyndan getirilýär. Dag-magdan senagaty Goyundaşda ösen. Demirgazyk Nurata daglarynda wolfram-molibden känleri işläp dur. Gazyp alynýan magdanlar Çyrçykdaky kyn ereýän we yssa çydamly garyndylar kombinatynyň esasy çig malydyr. Jizzakda akkumulýator zawody, trikotaž fabrgi, polietilen öndürýän we gurluşyk materiallary zawodlary bar. Daşary ýurtly fir-

malar bilen 20-ä golaý bilelikdäki kärhanalar döredilen. Senagat önüminiň esasy bölegi ýeňil senagatda alynýar.

Oba hojalygy. Welaýatyň çäginde oba hojalyk ekinleri ekilýän 1,2 mln gektar ýer bar. Munuň 1/3 böleginden ekerançylykda peýdalanylýar. Welaýatda pagta bilen birlikde gallaçylyk hem uly saldama eýe (99-njy surat). Galla meýdanynyň ululygy taýdan Jizzak welaýaty ýurdumyzda öňki orunlarda durýar. Garaşszlykdan öň 210 müň tonna pagta, 80 müň tonna galla ýetişdirilen bolsa, häzirki wagtda bu görkeziji birnäçe esse artdy.

Welaýatda ýáyla maldarçylygy, gallaçylyk raýonlarynda öý guşçulygy giň ösen. Jizzakda garabaýyr tohumly at ýetişdirýän mahsus hojalyk bar. Jizzak demir ýol, awtomobil ýollary bilen gowy üpjün edilen. Önümçilik aýratynlyklaryna görä awtomobil ýollary gurluşygyna aýratyn üns berilýär.

Säherleri. **Jizzak** şäheri welaýatyň administratiw merkezidir. Ol deňiz derejesinden 450 m belentde, Sangzar derýasynyň boýunda gurlan. Daşkent–Samarkant demir ýoly we Uly Özbek trakty şäheriň golaýyndan geçýär.

Jizzakda XX asyryň başynda degirmen, juwazçylyk, demirçilik we küküyzeğärçilik kärhanalary bolupdyr. Häzir şäherde azyk, ýeňil hem-de himiýa we maşyngurluşyk senagaty kärhanalary bar. Jizzak – abat, ýaşyl agaçlar ekilen şäher. Jizzak döwlet pedagogika instituty, Jizzak politehnika instituty, birnäçe akademik liseý we kesp-hünär kolležleri, köp mekdepler işläp dur.

99-njy surat. Jizzak welaýatynyň Özbegistan Respublikasyndaky ülşü (göterim, 2017-nji ýyl).

1. Jizzak welaýatynyň geografik ýerleşishi bilen tebigy şertinde nähili baglansyň bar?
2. Welaýat hojalygyna mahsus aýratynlyklary aýdyp, sebäbini düşündürip beriň.
3. Jizzaga barmakçy bolsaňyz haýsy ilatly punktlardan geçýändigiňizi aýdyň.
4. Size haýsy derýa ýa-da kanaldan suw gelýär?

Ykdysady ýerlesişi we tebigy baylyklary. Fergana ykdysady raýony administratiw taýdan Andijan, Namangan we Fergana welaýatlaryndan döredilen. Bu ykdysady raýon respublikanyň çäginiň 4 göteriminden sähel artygrak bölegini eýelese-de, onda Özbegistanyň ilitatynyň 1/3 bölegi ýasaýar. Raýonyň çägi hemme tarapdan daglar bilen gurşalan.

Gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň esasy bölegi daglarda toplanan. Dag aralarynda Şahymerdan, Nanaý, Gowasáý we Kosonsaý ýaly ajaýyp oazisler bar. Bu ýerlerde dynç alyş öýleri, sanatoriýalar we başga seýil

mesgenleri gurlan. Ykdysady raýonyň iň pes ýerinden Syrderýa akyp geçýär. Ilatyň müň ýyllardan bări suwarymly ekerançylyk bilen meşgullanmagy netijesinde toprak we ösümlük dünýäsi medenileşen.

Onuň çäginde nebit, gaz, kükürt, galaýy, altın, oda çydamly toýun, dürli gurluşyk materiallary, şypa beriji suwlar tapylan. Känleri işe salmak amatly. Beýik Ýüpek ýoly geçen döwürlerde oba hojalygy, söwda, hünärmentçilik gülläp ösüpdir. XIX asyrda ilkinji demir ýol guruldy. Garaşszlyk ýyllarynda bolsa ykdysady raýony ýurduň başga çäkleri bilen baglaýan «Angren–Pop» demir ýoly guruldy. Bular onuň ykdysady geografik ýerleşişini has gowulandyrdy.

Ilaty. Raýon ilitatynyň sany, gürlüğü we işçi güýçleriniň ülşى taýdan ýurdumyz ykdysady raýonlary arasynda birinji orunda durýar. Ilat, esasan, tebigy köpeliş hasabyna köpelip baryar. Ilatyň tiz köpelýändigi we täze özleşdirilýän meýdanlaryň çäklendirilenliginden işçi güýji agdyklyk edýär. Muny aradan aýyrmak üçin sosial ugruň kärhanalaryny köpeltmek, köp zähmet talap edýän önemciliği has-da ösdürmeli.

Bu ýerde iri şäherler we şäherceler, obalar köp. İşçi güýçleriniň düzümünde hünärlı kadrlaryň ülşى başga raýonlardaka garanda köp. Ilat Merkezi Ferganada hem beýlekilerden seýrek ýerleşýär. Raýonda urbanizasiýa derejesi ýokary, ilatyň 58 göterimi şäherlerde ýasaýar.

Hojalygy we onuň territorial guralyşy. Fergana territorial önemcilik top-lumy ýokary derejede kämilleşdirilen. Ol geçen asyryň başlarynda hem başga raýonlardan şu tarapy bilen tapawutlanýardı.

Oba hojalygы başga raýonlardakydan ýokary intensiwligi bilen tapawutlanýar. Raýon ýurtda yetisdirilýän pagtanyň 25 göterimini diyen ýaly berýär. Dag aralary we etekleri tehnikadan peýdalanmagy çäklendirýär. Şonuň üçin bu ýerlerde miweli ağaçlar ösdürülýär (100-nji surat). Şäherlerin töwereginde miweli baglar we üzüm baglary, gök önum, kartoşka, bakja ekinleri aýratynam giň ýáýran.

Maldarçylyk, esasan, süýt-et yetisdirmäge ýöriteleşen. Raýon ýurduň pileçilik bazalaryndan biridir. Raýon Özbegistanda yetisdirilýän pilaniň 45 göterimine golaýyny berýär.

Senagaty. Garaşsyzlyk döwründe gazylyp alynýan peýdaly zatlar we oba hojalyk çig maly esasynda köp täze senagat pudaklary emele geldi. Raýon ýangyç-energetika toplumynyň öz baýlyklarynyň ülşü kiçi. Gaz başga ykdysady raýonlardan getirilýär. Kuwasay YEM, Fergana, Andijan we Namangan YEM-leri, Şährihan hem-de Namangansaý gidroelektrostansiýalary bütinley raýon üçin işlese-de, ýöne raýonyň elektrik kuwwatyna bolan zerurlygyny kanagatlandyryp bilmeýär. Bu meseläniň çözüwi hökmünde kuwwaty 900 megawatt bolan Törekorgan YES gurmak göz öñünde tutulýar. Bu uly desganyň işe düşürlimegi Fergana ykdysady raýonynyň elektrik energiýa bolan zerurlygyny doly üpjün etmek mümkünçiligini bermek bilen çäklenmän raýonyň gelejekki ösüşinde uly orun tutýar.

Asaka, Kokant, Namangan, Fergana maşyngurlusygyň iri merkezleri hasaplanýar. Fergana TÖT-da **gurluşyk materiallary senagaty** hem ösen. Kuwasay sement zawody, Andijan, Fergana, Kokant we Kuwasaya şäherlerinde jaý gurluşygy kombinatlary, demir-beton konstruksiýalary zawody işläp dur. Yeňil we azyk senagatlary esasy ýöriteleşme ugurlary hasaplanýar. Raýon deri aýakgaplary, ösümlik ýagyny öndürmek boýunça ýurtdaky başga ykdysady raýonlardan öndedir.

Transporty. Raýon demir ýol, awtomobil we howa transporty bilen ýeterli üpjün edilen. Demir ýol jülge boýunça halka şeklinde geçip, üpjünçilik derejesi ýurduň ortaça görkezijisinden 2 esse ýokary. Raýon başga ykdysady raýonlar bilen Täjigidistanyň çağindäki «Hojant derwezesi»nden geçirgen demir we awtomobil ýollary hem-de Kamçyk geçelgesi arkaly geçirgen Angren-Pop demir ýoly we Daškent-Angren-Kokant awtomobil ýoly arkaly baglanan. Raýon möçberinde awtomobil transputy, aýratynam, möhüm rol oýnaýar.

100-nji surat. Andijan welaýatyn-daky baglar.

Daşky ykdysady işi. Raýon daşary ýurda pagta süými we pagta ýagy, kadaňan miwe, konserwler, ýüp-matalar, maşynlar, mineral dökünler, sement, şifer, keramika hem-de toýun önümleri we başga önümleri çykarýar. Raýona kömür, galla, ağaç-tagta, mineral dökün, dokmaçylyk önümleri, maşynlar, gural-enjamlar hem-de medeni harytlar getirilýär.

Ykdysady geografik raýonyň administrativ welaýatlary territorial-önümcilik toplumlary, hojalyk pudaklary hem-de tebigy we ykdysady mümkünçilikler taýdan bir-birinden tapawutlanýar.

1. Ykdysady geografik raýonyň geografik ýerleşişindäki we tebigy şertindäki aýratynlyklar onuň hojalygynda nähili ähmiyete eýe?
2. Şäherleriň we obalaryň emele gelmegi hem-de territorial ýerleşishi nähili faktorlaryň netijesidigini oýlap görün.
3. Içki we daşky aragatnaşyklar nähili transport arkaly amala aşyrylýar? Nâme üçin şeýle? Sebâbini düşündiriň.

46-njy ders

ANDIJAN WELAÝATY

Goşmaçadaky 1-nji jedwelden welaýatyň ilatynyň sanyny we meýdanyny anyklaň.

Andijan welaýaty ýurduň iň gündogar welaýatydyr. Welaýatyň günbatary düzлük, gündogary gyr-baýyrlardan ybarat bolup, dag ulgamlaryna utgaşýar.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: pagtaçylyk, däneçilik, gök ekerançylyk, bagdarçylyk, üzümçilik, et-süýt maldarçylygy, yüpekcilik. **Senagatyň esasy pudaklary:** maşyngurluşyk, awtomobilgurluşyk, elektroenergetika, ýeñil senagat, azyk senagaty.

Welaýatyň **oba hojalygy** ösen (101-nji surat). Özleşdirilýän ýerler galmadık diýen ýaly. Pagtanyň ähli hasyly diňe hasyllylygy ýokarlandyrmagyň hasabyna artdyrylýar. Gök önem, kartoşka we bakja ekinleri, esasan, şäherleriň töwereginde ýetişdirilýär. Oba hojalygynda bagdarçylyk saldamly orun tutýar. Baglar we üzüm baglary baýyrlaryň hasabyna giňelýär. Yöriteleşen bagdarçylyk hojalyklary bar.

Maldarçylygynda goýun we geçileriň ülsi uly. Iri şahly mallar, esasan, süýt we et üçin bakylýar. Pileçilik welaýat hojalygynda möhüm ähmiyete eýe.

Welaýatda **senagat** hem ýokary derejede ösen bolup, onda 160-dan artyk senagat kärhanalary bar. Kärhanalaryň arasynda Asaka awtomobil zawody, Andijan awtomobil oturgycalary zawody, irrigasiýa maşyngurluşygy zawody, «Semurg» trikotaž paýdarlar bileleşigi iri kärhanalar hasaplanýar. Kärhanalar,

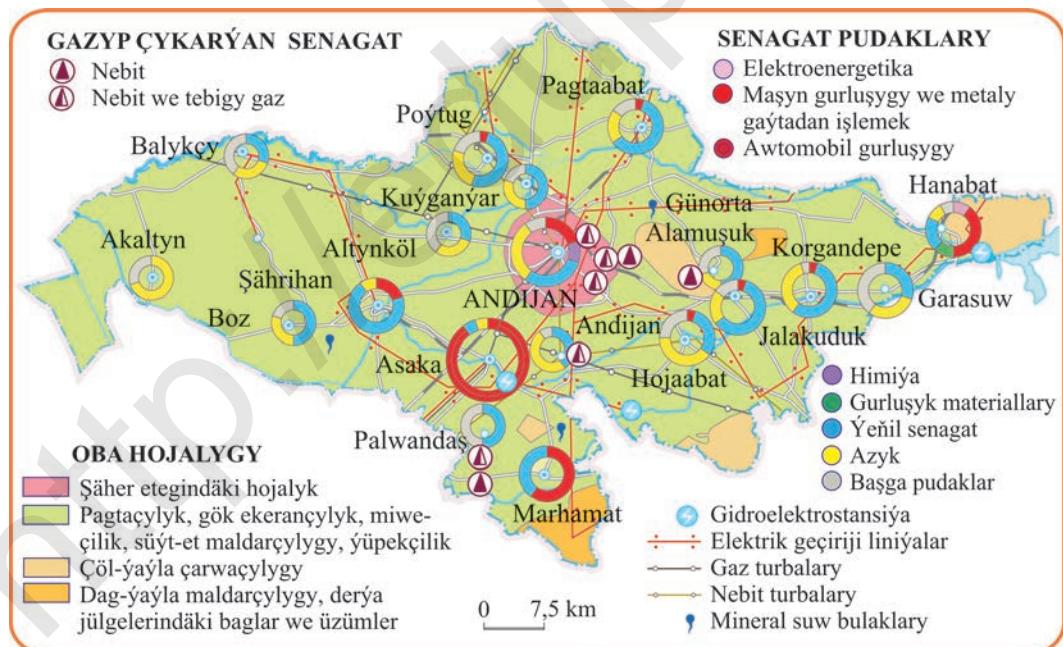
esasan, Andijan senagat düwüninde yerleşyär. Welaýat elektrik energiýany ykdysady geografik raýonyň birleşen energetika ulgamyndan alýar. Kampirrawat suw howdanynda kuwwaty 100 müň kilowattly GES gurlan.

Andijan ýurtda ilkinji nebit alnan merkezlerden biridir. Nebit turba arkaly Fergana welaýatyndaky nebiti gaýtadan işleýän zawodlaryna iberilýär. Hojaabatda ýurdumyzdaky iň iri ýerasty gaz howdany gurlan. Ondaky gazdan Andijan we Asaka şäherlerine-de eltip berilýär (102-nji surat).

Säherleri. *Andijan* suwarymly ekerançylyk merkezinde yerleşyär. Nebit, gaz we gurluşyk materiallary känleri şäheriň ýanynda yerleşyär. Şäherde agyr, ýeňil hem-de azyk senagatyna degişli 40 -a golaý kärhana işläp dur. Olardan pagta zawody, dokmaçylyk hem-de trikotaž fabrikleri

101-nji surat. Andijan welaýatyň Özbegistan Respublikasyndaky ülsi (göterim, 2017-nji ýyl).

102-nji surat. Andijan welaýaty.

103-nji surat. Asakadaky awtomobil zawodynyň önumleri.

ýurt möçberindäki iri kärhanalar hasaplanýar. Şaýy dokaýan kärhanalar welaýat pilecileri tarapyndan pile bilen üpjün edip durulýar. Şäherde Andijan döwlet uniwersiteti, lukmançylyk, oba hojalyk, maşyngurluşyk institutlary bar. Köp teatrlar, kitaphanalar, sport meýdançalary, seýil we botanika baglary bar. Baburylar döwründe hem Andijan hojalyggy, ylym-bilimi we medeniýeti öz döwrüne görä ösus gazanan şäher bolupdyr. Babur bu hakda «Baburnama» eserinde ýazyp galdyrypdyr.

Asaka ýurduň awtomobilgurluşyk merkezidir. Bu ýerde «Lacetti», «Chevrolet Tracker», «Chevrolet Captiva», «Malibu», «Cobolt» kysymly täze awtomaşynlary hem öndürmek ýola goýuldy (103-nji surat). Asaka şäheri Şährihansaý derýasy akyp çykýan baýyrlygyny eteginde ýerleşyär. Şäheri pagta meýdanlary, baglar, üzüm baglary gurşaýar. Şäherde awtomobil zawodyndan daşary, pagta-ýag zawodlary, ýeňil we azyk senagatynyň başga kärhanalary, çüyşe we kislorod zawodlary, gurluşyk materiallaryny öndürüyän kärhanalar bar. Köp medeni aň-bilim edaralary işläp dur. Şäher Andijan, Fergana we Margilan ýonelişindäki ýollaryň üstünde ýerleşyär.

1. Welaýatyň geografik ýerleşishi we tebигy şertleri hojalyk üçin nähili mümkünçilikleri döredýändigini aýdyp beriň.
2. Welaýat oba hojalygynda nähili özgerişler bolup geçdi?
3. Welaýat hojalygyny ýene-de ösdürmek üçin näme etmeli?

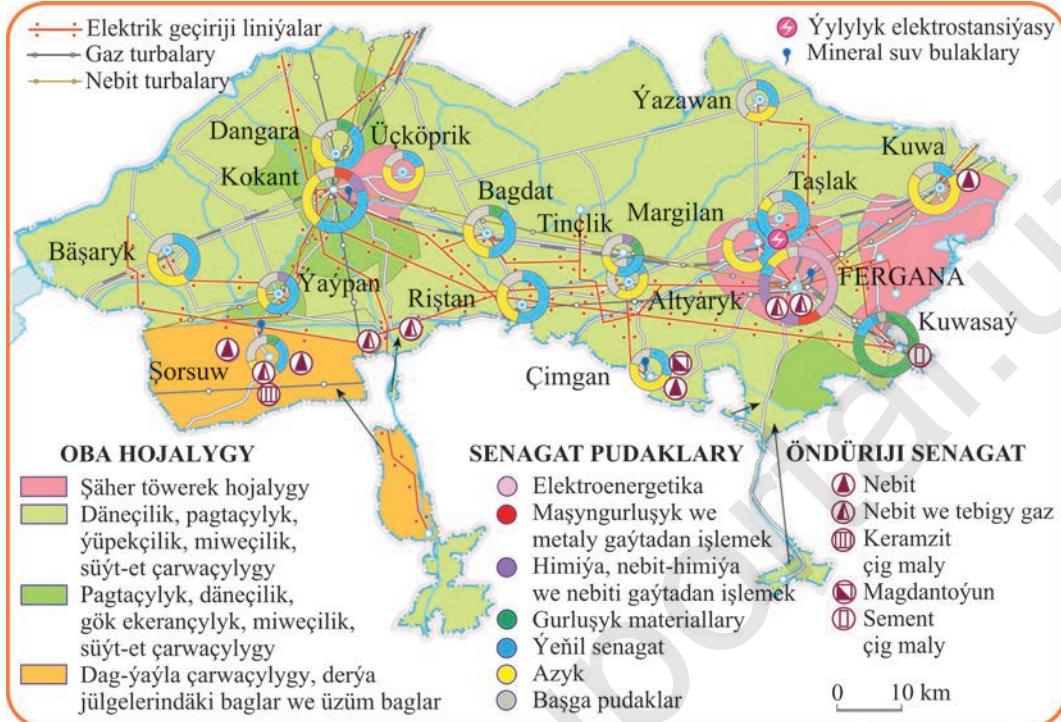
47-nji ders

FERGANA WELAÝATY

Goşmaçadaky 1-nji jedwelden welaýatyň ilatynyň sanyny we meýdanyny anyklap, ilatynyň ortaça gürlüğini tapyň.

Welaýata jülgäniň düzlük bölegi, Alaý we Türküstan ulgamlarynyň dagetekleri girýär. Isfaýram, Şahymerdan, Soh, Isfara derýalarynyň ekerançylykda ähmiýeti uly. Naryn bilen Garaderýadan birnäçe suwaryş kanallary çykarylan (olary okuw atlasyndan garap çykyň). Welaýat ähli senagat önumine görä diňe Daşkent welaýatyndan yzda durýar.

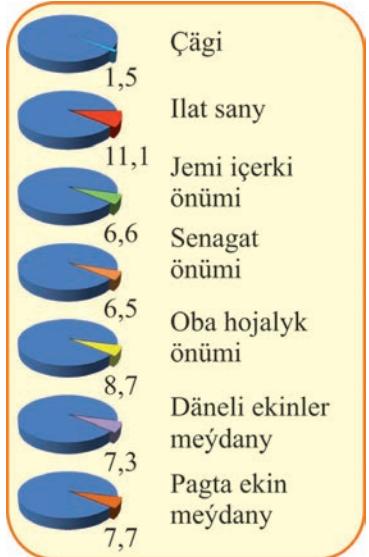

104-nji surat. Fergana welaýaty.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: däneçilik, pagtaçylyk, bagdarçylyk, üzümçilik, et-süýt maldarçylygy, öý guşçulygy, yüpekcilik. ***Senagatyň esasy pudaklary:*** elektroenergetika, himiýa, nebiti gaýtadan işlemek, gurluşyk materiallary, ýeñil senagat we azyk senagaty (104-nji surat).

Fergana welaýatynyň *oba hojalygy* pagta we galla ýetişdirmäge hemde pileçilige ýöritleşen. Ekin meýdanynyň esasy bölegine pagta we galla ekilýär (105-nji surat). Bugdaý we arpa düme ýerlerde, şaly bolsa zeýkeş ýerlerde ýetişdirilýär. Mekgejöwen, ak jöwen we ýorunja hemme tümenlerde pagta bilen çalşyryp ekilýär. Bagdarçylyk, üzümçilik üçin welaýatda şert amatly. Welaýat nary we injiri bilen at gazanan. Fergana welaýatında ýaýlalar Andijan welaýatydaka garanda ep-esli köp. Çarwa mallary, esasan, goýunlardan we geçilerden ybarat. Welaýat ýurtda ýetişdirilýän piläniň 20 gösterime golaýyny berýär.

105-nji surat. Fergana welaýatynyň Özbegistan Respublikasyndaky ülşى (göterim, 2017-nji ýyl).

Tagta-agac, dürli enjamlar, traktorlar, pagtaçylyk üçin zerur maşynlar, galla, un, gant, giň sarp ediş önumleri getirilýär.

Säherleri. Welaýatda 9 şäher bar. *Fergana* möhüm senagat, transport we medeniýet merkezidir. Şäher suw bilen gowy üpjün edilen, tomsy birneme salkyn. Şäherde iki YEM işläp dur. Ykdysady raýonyň birleşen energetika ulgamy şu YEM-ler esasynda şekillenen. Şäherde Fergana döwlet uniwersiteti, politehnika instituty, Daşkent informasion tehnologiyalary uniwersitetiniň, Daşkent lukmançylyk akademiyasynyň hem-de Özbegistan döwlet sungat we medeniýet institutlarynyň filiallary iş alyp barýar. Yüpekçilik ylmy barlag instituty bar. Medeniýet we seýil baglary, çüwdürimler, alleýalar, saýa-salkyn meýdanlar şähere özgeçe gözellik berýär. Beyík astronom, matematik we geograf Ahmet al-Fergany şu mekanda doglan.

Margilan şäýy (atlas) önumçılıgiň merkezi hökmünde gadymdan at gazanan şäher. Şäherde pagta, gön zawody, yüpekköp öndürýän kärhanalar bar. Margilanlarynyň dokmaçylyk başarnygy ýokary derejede kämilleşdi we giň ýaýbaňlandy. Margilan şäýy kombinaty ýurtdaky iň iri dokmaçylyk kärhanalaryndan biridir. Kombinat şol bir wagtda iri okuň merkezi hemdir.

Senagaty köp pudakly bolup, onda agyr senagatyň ülşى ep-esli uly. Nebiti gaýtadan işleýän, himiýa we energetika senagaty diňe bir ykdysady raýonda eýsem, eýsem respublikada hem tapawutlanýar. Nebiti gaýtadan işleýän 2 zawod bolup, biri Ferganada, ikinjisi Altyarykda ýerleşýär. Maşyngurluşyk, metal işläp taýýarlaýan we gurluşyk materiallaryny öndürýän pudaklar hem möhüm ähmiýete eýe. Ýeňil we azyk senagaty oba hojalyk pudaklarynyň esasynda emele gelen. Senagat kärhanalary Fergana–Margilan senagat raýony we Kokant, Kuwasay senagat düwünlerinde toplanan.

Transporty. Welaýat demir ýol we awtomobil ýollary bilen gowy üpjün edilen. Welaýatdan pagta süýümi we pagta ýagy, şäýy, ýüp-mata, trikotaž harytlary, kakadylan miwe, miwe konserwleri, mineral dökün we sement iberilýär.

Onda ýüpekcilik ylmy barlag instituty hem iş alyp barýar. Meşhur fikh alymy Burhaniddin Marginany şu ýerde doglan.

Kokant Fergana welaýatynyň günbatarynda, transport ýollarynyň üstünde ýerleşyär. Ondan Daşkent, Namangan we Fergana taraplara demir ýol we awtomobil ýollary geçýär. Garaşszlyk ýyllarynda Kokandyň senagaty ösüp, şäher möhüm senagat düwünine öwrüldi. Şäherdäki superfosfat zawody hem-de elektrik maşyngurluşygy, dokmaçylyk maşyngurluşygy zawodlary respublikadaky iri kärhanalardandyr. Şäher uzak wagt Kokant hanlygynyň paýtagty bolupdyr. Ol welaýatdaky esasy medeniýet merkezlerinden biridir.

Kuwasaý 1954-nji ýylda işçiler şäherçesiniň ornunda gurlan. Şäheriň golaýyndaky hek, mergel, gips we toýun baýlyklary esasynda ol gurluşyk materiallaryny öndürýän senagat merkezine öwrüldi. Häzirki wagtda sement, şifer, hek hem-de kerpiç zawodlaryndan ybarat kombinat işläp dur. Bu kombinat respublikada öndürilýän sementiň saldamly bölegini berýär. Kuwasaý keramika zawodynda şakäse, käse, çäýnek, legen we başga gaplary öndürmek ýyldan ýyla artýar.

Riştan – küýzegärçilik önumlerini öndürýän merkez. Ondaky küýzegärçilik artelleri birleşdirilip, kombinata öwrülen. Häzir kombinatda 20-den artyk görnüşdäki önum öndürilýär.

-
1. Kartadan Fergana welaýatynyň araçäklerini görkezip, onuň geografik ýerleşishini we tebигy şertine mahsus aýratynlyklary aýdyp beriň.
 2. Welaýatyň hojalygynda haýsy pudak tiz ösýär?
 3. Kuwasaý senagat merkezi bilen Kokant senagat düwünini deňeşdirip, inň möhüm tapawutlaryny düşündiriň.

NAMANGAN WELAÝATY

Goşmaçadaky 1-nji jedwelden welaýatyň ilatynyň sany we meýdanyny anyklab, ilatynyň ortaça gürlüğini tapyň.

Namangan welaýaty ykdysady raýonyň demirgazyk bölegindedir. Welaýatyň belent dag ulgamlary bilen gurşalan gündogar böleginde klimat başga ýerlerden ýumşak. Welaýatyň günbatar böleginde ygal kem ýagýar we derýalar hem kem.

Ilaty. Welaýat ilaty tebигy ösüs depginleri taýdan öňki orunda durýar. Şoňa görä zähmete ýaramylaryň sany tiz köpelip barýar.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: däneçilik, pagtaçylyk, gök ekerançylyk, bagdarçylyk we üzümçilik, et-süýt maldarçylygy, pileçilik. **Senagatyň esasy pudaklary:** elektroenergetika, maşyn-gurluşyk, gurluşyk materiallary, ýeňil we azyk.

Hojalyg. Namangan welaýatynda hem suwarymly **ekerançylyk** üstün durýar. Welaýatyň çäginde köp suwaryş desgalary – Demirgazyk Fergana, Ahunbabaýew adyndaky, Çust, Çardagsaý kanallary we başgalar gurlan. Irrigasiýanyň ösüsü suwarymly ýerleri giňeltmek we meliorasiýa ýagdaýyny gowulandyrmagá mümkünçilik berdi.

Ekin meýdanlarynyň esasy bölegine pagta we galla ekilýär (106-njy surat). Pop we Çust tümenlerindäki ýaýlalarda goýun we geçi köp bakylýar. Iri şahly mallar hemme ekerançylyk tümenlerinde bakylýar. Ýaýlalar ýetişmänliginden ençeme hojalyklar mallary tomusda dag ýaýlalaryna sürüp barýarlar. Pileçilik pagtaçylyk bilen bile ösdürilýär.

Senagat, esasan, ýeňil we azyk kärhanalary hem-de maşyngurluşygyn-dan ybarat. Senagat kärhanalarynyň esasy bölegi Namangan senagat dü-wüninde ýerleşýär (107-nji surat). Demir ýol, awtomobil transputy gowy ösen. 2018-nji ýili welaýatyň sosial-ykdysady ösüşini çaltlandyrmak mak-

sadynda Çust tümeniniň çäginde «Namangan» erkin ykdysady zonası döredildi.

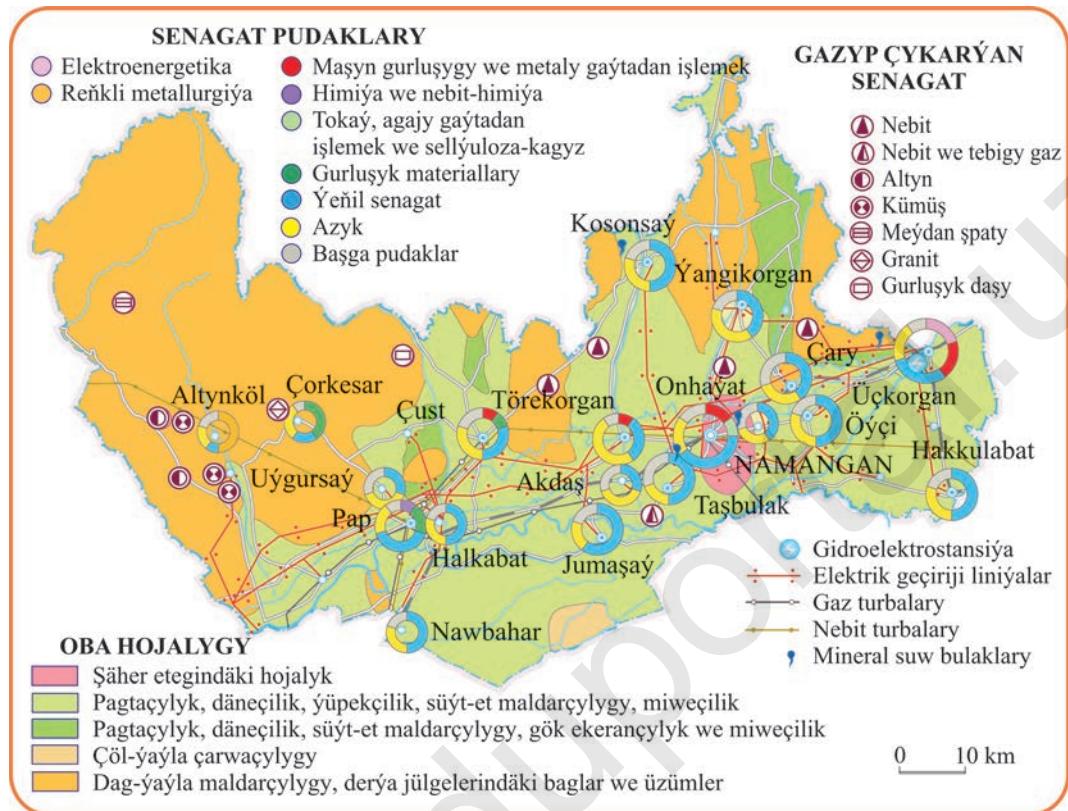
Säherleri. **Namangan** welaýatyň administratiw, ykdysady we medeni merkezidir.

Şäher Namangansaýyň boýunda ýerleşýär. Ol welaýat senagaty önuminiň uly bölegini berýär. Şäherde şaýy fabrigi we kostumbap matalar kombinaty, elektrotehnika zawody, emeli süýüm zawody, iki pagta arassalaýyjı zawody, ýag-ekstraksiýa we konserw zawodlary, elektrostansiýalary, gap-ganar üçin ulanylýan irimçik mata fabrigi we başga kärhanalar işläp dur. Gurluşyk materiallary senagatyna degişli kärhanalardan jaý gurluşygy kombinaty, demir-beton konstruksiýalar zawody, kerpiç zawody we başgalar iş alyp barýar.

Şäherde birnäçe ýokary okuwy mekdepleri bar. Namangany halkymyz «güller şäheri» diýip atandyryarlar. Şäher merkezindäki Meş-

106-njy surat. Namangan welaýatyň Özbegistan Respublikasyndaky ülşى (göterim, 2017-nji ýyl).

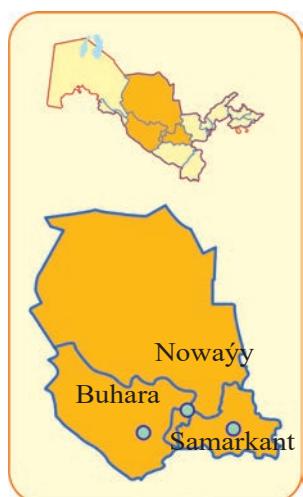

107-nji surat. Namangan welaýaty.

rep adyndaky medeniýet we seýil bagy ýurdumyzdaky iň gözel baglardan biridir. Şäher merkezinden çete tarap şöhle şekilli ýaýrap giden giň we rowan köçeler şäher merkezini mikroraýonlar bilen baglaýar.

Cust – tümen merkezi. Namangandán Daşkentde we Kokanda barylýan awtomobil ýolunyň üstünde ýerleşýär. Şäherde tikińçilik fabrigi, hünärmentçilik kärhanalary, medeni-durmuş edaralary bar. Cust pyçakçylyk bilen meşhur. **Popda** tehniki rezin we aýakgap zawodlary işläp dur. Gelejekde zawodda rezin şinalary gaýtadan işlemek ýola goýulýar. **Üçkorgan** tümen merkezi. Ondan Andijan, Namangan we Daşkent tarap awtomobil ýollary gidýär. Şäheriň ýanynda Naryn derýasyna GES gurlan. Şäherde iri pagta arassalaýy hem-de ýag zawodlary iş alyp barýar.

- Welaýatyň ykdysady geografik ýerleşisine mahsus aýratnlyklar nämelerden ybarat?
- Namangan welaýatyň ykdysady karta-shemasyndan peýdalanyп, Cust bilen Popy deňşdiriň we iň möhüm tapawutlary görkeziň.
- Sudury kartadan Namangan welaýatyna degişli ýumuşlary ýerine ýetiriň.

Ykdysady geografik ýerleşishi we tebigy baylyklary. Bu ykdysady raýon Samarkant, Buhara we Nowaýy welaýatlarynyň çäginden ybarat. Meýdanynyň ululygy taýdan Aşaky Amyderýa ykdysady raýonyndan soňky orunda durýar.

Hany aýdyn, ykdysady rayónyň geografik ýerleşisini nähili bahalasak bolýar?

Meydanynyň esasy bölegi düzlükden (Gyzylgum çöli) ybarat. Ol garakölçülik üçin ähmiyetlidir. Düzlüğin merkezinde Tamdydag (iň belent depesi 922 m), Bökendag, Owminzadag, Guljukdag ýokary galyp durýar. Düzlüğüň gündogarynda Nurata, Akdag, Garadaglaryň günbatar bölegi ýerleşyär.

Bular hem ykdysadyýetde belli bir ähmiyete eýe. Zerewşan jülgesiniň aşaky bölekleri suwarymly ekeraneylyk üçin amatly.

Ykdysady raýonyň klimaty ýiti kontinental bolup, tomsy yssy we gurak bolýar. Ösümlik ösýän döwrüň temperaturasynyň ýygynndysy demirgazykda 3000°C -e, günortada bolsa 5000°C -e çenli ýetýär. Ygal iňňän kem, ygalyň ýyllyk mukdary bary-ýogy 100–300 mm. Gar örtügi ýuka bolanlygy sebäpli ýaýla maldarçylygyna oñaýly. Çölde ýerasty suwlaryndan maldarçylykda, kiçiräk ýerlerde bolsa gök önum yetişdirmekde peýdalanylýar. Ýgy-ýgydan epgek şemaly öwsüp, ösümlikleri guradýar.

Suw meselesini çözmek üçin Zerewşan derýasynda Amu-Garaköl we Amu-Buhara maşyn kanallary, kanalda bolsa Guýymazar suw howdany işe düşürlen. Suwy 64 metr belentdäki bu kanallara güýçli nasoslar çykaryp berýär. Suw howdana we ondan kanallar arkaly Buhara oazisini suwarmaga sarplanýar.

Zerewşan ykdysady raýonynda köpdürli mineral baýlyklar köp. Şol sanda, Gazly, Üçgyr, Garawulbazar, Sordaş tebigy gaz känleri, Kaganyň golaýynda nebit käni, Muruntaw altyn käni, Ingiçkada we Zarmitanda seýrek metallar känleri, kükürt känleri, gurluşyk materiallary we mineral boýag känleri bar. Bu baýlyklar ykdysady raýonda energetika, reňkli metallurgiýa, himiýa

hem-de gurluşyk materiallary senagatlaryny ösdürmek üçin baza hasaplanýar.

Ilaty. Ykdysady raýonyň ilatynyň köpeliş depgini ýurduň ilatynyň ortaça ösüşine go-laýlaşýar. Ilat çäk boýunça örän biendigan ýerleşýär. Aýratynam, çöl guşaklygynda ilat gaty seýrek.

Hojalygy we onuň territorial guralышы. Sol ykdysady raýonda agrosenagat toplumy emele gelýär. Senagat köp pudaklydyr.

108-nji surat. Garawulbazardaky nebiti gaýtadan işleyän zawod.

Zerewan ykdysady raýonyň elektroenergetika, reňkli metallurgiýa, nebiti gaýtadan işleyän, himiýa we gaz-himiýa, maşyngurluşyk, gurluşyk materiallary, ýeňil we azyk ýaly pudaklary çalt ösýär.

Garawulbazar şäherinde ýylyna 5 mln tonna nebiti gaýtadan işleyän kärhananyň işe düşürlimegi raýonda ykdysadyýetiň täze ykdysady ugrunu emele getirýär (108-nji surat). Kärhana ýurdumyzyň nebit önumlerine bolan zerurlygyň ýarysyny kanagatlandyryp bilýär.

Ykdysady raýón alynýan elektrik energiýanyň mukdaryna görä Daşkent we Mürzeçöl ykdysady raýonlaryndan soň üçünji orunda durýar. Elektrik kuwwaty, esasan, Nowaýý YES-inden alynýar, YES tebigy gaz bilen işleyär. Gaz senagaty boýunça raýon golaý ýyllara çenli Özbegistanda öndebarlyjy orundady. Kaşgaderýadaky Şortan gaz käni işe düşürlensoň, ikinji orna düşdi. Himiýa senagaty tebigy gaz we başga mineral çig mala daýanýar. Zerewan territorial önumçilik toplumynyň esasy pudaklaryndan biri ýeňil senagattdyr.

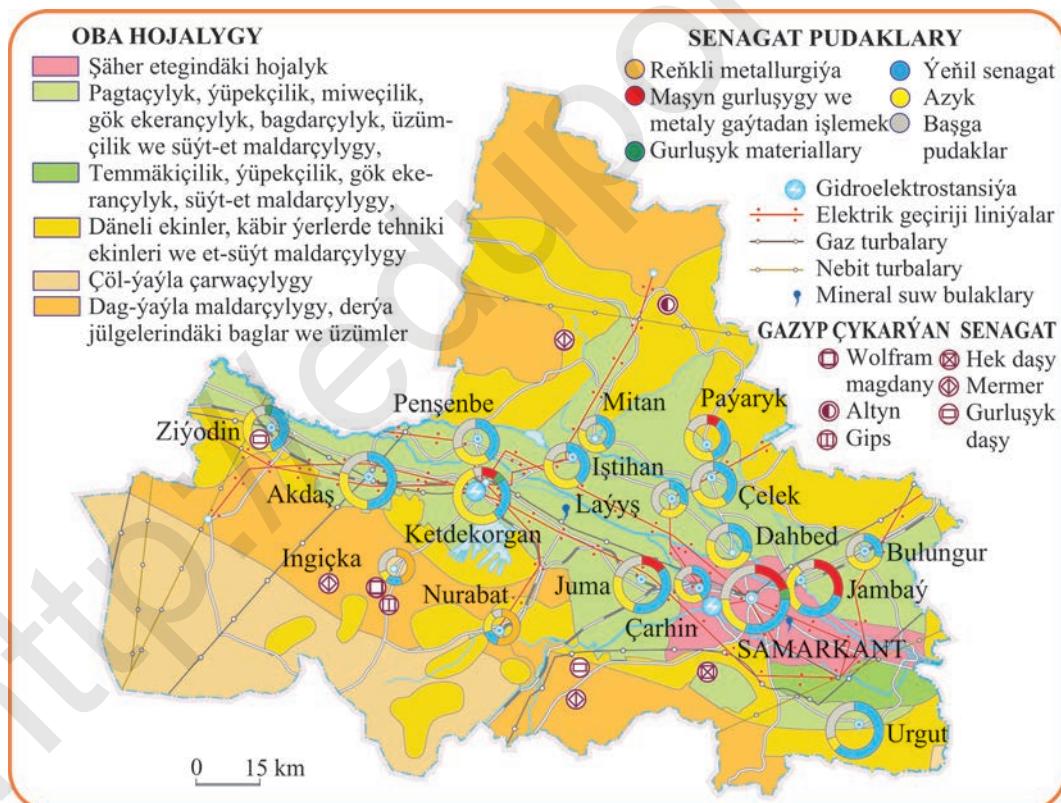
Oba hojalygy pagtaçylyk we garakölçüklikden ybarat. Ýurdumyzdaky ýaýlalaryň ýarysyndan köpi şu raýonda. Ýaýlalaryň hasyldarlygyny artdyrmak üçin fitomelioratiw maslahatlary taýýarlaýan 6 tokaý hojalygy we 1 tokaý-meliorasiýa stansiýasy işläp dur. Özbegistandaky garaköl goýunlaryň we düyeleriň ýarysyndan köpi şu ykdysady raýonda bakylýar.

1. Ykdysady raýonyň ykdysady geografik ýerleşişine mahsus nähili aýratynlyklar hojalygyň ýokarlanmagynda gowy rol oýnaýar?
2. 8-nji synp okuň atlasyndan peýdalanyп, ykdysady raýonda suwarymly ekeraneylyk edilýän ýerleri anyklaň.
3. Aşakdaky belgiler nämäni aňladýandygyny atlasdan anyklaň:

Goşmaçadaky 1-nji jedwelden Samarkant welaýatynyň ilat sanyny we meýdanyny anyklaň.

Ykdysady geografik ýerleşishi we tebigy baýlyklary. Bu welaýat Özbegistanyň merkezi böleginde ýerleşyär. Ilat sany hem-de ähli senagat önumi boýunça Samarkant welaýaty ýurdumyzda öňdebaryjy orunlardan birinde durýar (*okuw atlasyndan şu welaýatyň araçäklerini anyklaň*). Tebigy geografik ýerleşisine görä Zerewşan jülgesiniň orta bölegine dogry gelýär, üç tarapdan Nurata, Türküstan we Zerewşan ulgamlary daglary bilen gurşalan. Dag ulgamlary demirgazykdan öwüsýän sowuk howa akymyny birneme bekläp durýar. Ygal köpräk (250–800 mm) ýagýar. Şorlaşan meýdanlar ýok diýen ýaly. Boz we otluk-allýuwial toprakly ýerler ep-esli uly meýdany eýeleýär.

109-njy surat. Samarkant welaýaty.

Welaýat çäginden akyp geçýän **Zerewşan derýasy** suwy buzlardan we garlardan alýar. Şoňa görä Zerewşan derýasy suwaryşa zerurlyk uly bolan tomus aýlarynda dolup akýar. Suwdan has-da netijeli peýdalanmagy gözläp, derýanyň orta akymynda Ketdekorgan suw howdany gurlan. Şuňuň bilen birlikde Eski Anhor kanaly arkaly Zerewşanyň suwy (Dargam kanylýndan) Kaşgaderýa welaýatyna akdyrylýar. Mahlasy, suwdan hojalykda doly peýdalanmak boýunça Orta Aziýanyň hiç bir derýasy Zerewşana deňleşip bilmeýär. Onuň 90 göterim suwy suwaryşa sarplanýar.

Baýyrlar bölekleýin sürülen, oňa galla ekilýär. Daglarda ýagynlar ýeterli bolansoň otluklar hem köp. Çarwa tomusda şu ýerlerde bakylýär. Ösümlikleriň ösus döwri çöl bilen baýyrda bir wagta dogry gelmezliginden garaköl goýunlaryny ýylboýy ýaýlada bakmak mümkün. Welaýatyň tebigy şerti miweli agaçlary ösdürmek üçin hem amatly. Bu ýerde şirin-şeker cereşnýa, erik, şetdaly ir bişyär.

Welaýatda mineral baýlyklar hem köp. Bu ýerde **seyrek metallar, gurluşyk materiallary** (mermer, hek, granit, mergel, grafit), **mineral boyaglar, asbest känleri** tapylan (109-njy surat). Mahlasy, welaýatyň ýokarlanmagynda onuň tebigy we ykdysady geografik ýerleşişindäki amatlyklar bilen birlikde tebigy şerti we baýlyklary hem ençeme mümkinçilikleri döredýär.

Ilaty. Welaýat ilatyny 3/5 bölegi obada ýasaýar. Tutuş ilat sanynda zähmete ýaramly adamlaryň ülsi ýurtdaky ortaça görkezijiden kem bolsada, ýöne işçi güýçleri ykdysadyýeti ýokarlandyrmak üçin geregiçe tapylyar. Tebigy şert we hojalyk ýöremekdäki tapawutlara görä ilatyň ýerleşişinde tapawut aýdyň görünýär. Adam işi üçin iň amatly Zerewşan jülgesinde ilat gaty gür ýasaýar. Bu ýerlerde her bir kw. km-e 250 we ondan artyk adam, baýyrlarda we daglarda her bir kw. km-e 15–20 adam dogry gelýär.

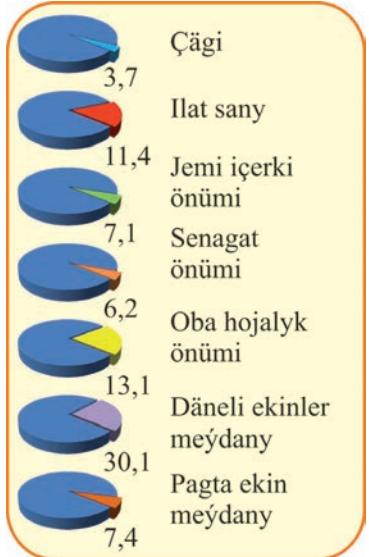

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: däneçilik, pagtaçylyk, bagdarçylyk, üzümçilik, et-süýt maldarçylygy, garakölçülük, ýüpekcilik.

Senagatyň esasy pudaklary: reňkli metallurgiya, maşyngurluşyk (awtomobilgurluşyk), ýeňil we azyk.

Hojalygy. Samarkant welaýatynyň çäginde ilat gadymdan suwarymly ekerançylyk bilen meşgullanyp gelipdir. Ekerançylyk bilen birlikde söwda we hünärmentçilik hem ösüpdir.

Welaýatda senagat öňdebaryjy. Agyr senagat pudaklaryndan maşyngurluşyk we metal işläp taýýarlamak, himiýa tiz ösýär. Samarkant şäherinde 1999-njy ýylda ýük daşaýan we syýahatçylara hyzmat görkezýän 4

110-njy surat. Samarkant welaýatynyň Özbegistan Respublikasyndaky ülşى (göterim, 2017-nji ýyl).

Şäherleriň töweregindäki hojalyklarda, ilatyň mellek ýerlerinde köp dörlü hili gök önum we bakja ekinleri ýetişdirilýär.

Bu welaýatda miweli baglar we üzüm baglary köp. Maldarçylyk agro-senagat toplumynyň möhüm düzüm bölegi hasaplanýar. Iri şahly mallaryň sany taýdan welaýat ýurtda birinji orny eýeleýär, garakölçülükde bolsa üçünji orunda durýar. Bu ýerde garakölçülügi ösdürmek çärelerini öwrenýän ylmy barlag instituty bar.

Transporty. Samarkant welaýatynyň çağinden iki demir ýol geçýär. Daşkent–Türkmenbaşy, Daşkent–Duşenbe demir ýolunda, esasan, tranzit yükler daşalýar. Welaýatda awtomobil ýollary köp, olar arkaly demir ýola we bir welaýatdan başga welaýata yükler daşalýar. Howa transporty ýurduň ähli iri şäherlerini hem-de daşary ýurt döwletleri baglaýar. Turba transporty we elektrik geçiriji liniýalary köp pudakly. Russiya pagta süýümi, pagta ýagy, ter miwe, üzüm, kişmiş we garaköl derileri iberilýär. Mineral dökün, temmäki, çayý, aýakgap, şäýy we başga sarp ediş harytlary ähli goňşy welaýatlara we Orta Aziýa döwletlerine hem çykarylýar. Welaýat, esasan, agaç-tagta, galla, şeker-gant, maşynlary, kömür, nebit, nebit önumleri hem-de giň sarp ediş harytlaryny alýar.

görnüşdäki maşynlary öndürýän «SamKoçawto» zawody işe başlapdy. Häzirki wagtda bu zawod «*SamAwto*» diýlip atlandyrylyar. Onda «Isuzu» kysymly mikroawtobuslar hemde ýük awtomaşynlary öndürilýär.

Ýeňil senagatyň 50-ä golaý kärhanasy işläp dur. Azyk senagaty ýerli çig mallardan konserw we şerap, ösümlik ýagy, temmäki, süýt we et, süýji önumlerini öndürilýär.

Samarkant territorial önumçilik toplumynda **oba hojalyk** aýratyn orun tutýar (110-njy surat). Ekerançylyk oba hojalygynyň ähli önuminiň 75 göterimini berýär. Ekerançylygyň öndebarlyjy pudagy bu raýonda hem pagtaçylyk we gallaçylykdyr. Başga tehniki ekinlerden temmäki, künjüt, zygyr we safsar (mahsar) ýetişdirilýär. Urgut tümeni temmäki ýetişdirmäge ýoriteleşen. Düme ýerlerde bugdaý we arpa ekilýär. Bagdarçylyk we üzümçilik pudaklary ýokary ösen.

Welaýatda Samarkant, Ketdekorgan senagat düwünleri emele gelen. **Şäherleri. Samarkant** şäheri Zerewşan derýasynyň orta böleginde yerleşýär.

Samarkant dünýädäki örän gadymiy şäherlerden hasaplanýar. Arheologik gözlegler netijesinde şäheriň ýaşy 2750-dedigi anyklanan.

XIV–XV asyrлarda Mawerannahryň ylmy pikirlenme merkezi bolupdyr. Geografik yerleşisiniň amatlylygыndan Samarkant orta asyrлarda Orta Aziýanyň möhüm söwda merkezlerinden birine öwrüldi. Hindistan, Eýran we Gündogar Yewropa ýurtlary bilen alnyp barylan söwda aragatnaşyklary şäheriň ykdysady hem-de medeni taýdan ösmegine tásır edýär. Şol döwürlerden başlap zergärlik önumleri, küýzegärçilik boýaglary, ýüpek we ýüpmatalar önumçilik we keşdeçilik gowy ösdi. Kagyz we duhobalar önumçılıgını samarkantlylar mundan müň ýyl öñ giň ýola goýupdyrlar.

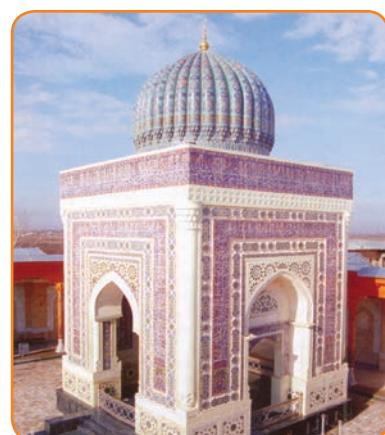
Emir Temur we temuriýler döwründe (XV–XVII asyrлarda) Samarkantda haşamly metjitel, medreseler, kümmetler we köşkler guruldy. Olar Hindistan, Müsür, gadymky Gresiýa we Rim binagärçiliginiň seýrek ýadygärlilikleri hatarynda umumdünyä ähmiýetine eýedir. Orta asyr şahyrlary we alymlary Samarkandy «saýkali roýi zemin» diýip beýgeldipdirler.

1924–1930-njy ýyllarda Samarkant şäheri Özbegistanyň paýtagty bolupdyr. Házırkı wagtda hem Samarkant ýurduň iri senagat düwünü, medeniýet merkezlerinden biri hökmünde ähmiýetlidir.

Samarkant bilen Jambaý, Juma we başga şäherceler önumçilik boýunça özara baglanan. Şäher oba hojalygy ösen çägiň merkezinde yerleşyändigi üçin onda oba hojalyk önumlerini gaýtadan işleyän uly kärhanalar köp.

1999-njy ýylда Samarkantdan demirgazyk-daky Çelek şäheriniň golaýynda beýik hadessynas alym Ymam al-Buhary hormatyna bagışlanyp binagärlik toplumy guruldy (111-nji surat).

Samarkant ýurduň ylym-biliminiň iri merkezidir. Şäherde Samarkant döwlet uniwer-

111-nji surat. Ymam al-Buhary kümmetti.

siteti, Halkara turizm uniwersiteti, lukmançylyk, arhitektura-gurluşyk, daşary ýurt dilleri, ykdysadyýet we serwis, weterinariýa medisinasy institutlary, Daşkent informasion tehnologiyalary uniwersitetiniň Samarkant filialy iş alyp barýar. Şäheriň taryhy Rudaki, Nowaýy, Hoja Ahror, Babur, Jamy, Ulugbek, Ahmet Danyş, Abu Laýs Samarkandy ýaly alymlaryň, ýazyjylaryň, akyldarlaryň atlary bilen bagly. Şäher hojalygynyň ýokarlanmagy bilen ilaty hem tiz köpelip baryar.

Ketdekorgan welaýatda Samarkantdan soňky ikinji orny eýeleýän senagat düwüni we medeniýet merkezidir. Şäheriň ýanyndan Samarkant-Buhara demir ýoly geçýär. Şäherde Ketdekorgan pagta arassalaýy maşyngurluşygy zawody, motor sazlaýy, pagta we kerpiç zawodlary hem-de ýerli senagat kärhanalary bar. Ýag eredýän we et kombinatlary hem-de ýylyna 2 million jüýe çykarýan broýler fabrigi azyk senagatynyň respublikadaky iri kärhanalary hasaplanýar. Ýag erediji kombinaty ýurtdaky iň iri kärhanalardan biridir. Senagat kärhanalaryny uly YEM elektrik energiýasy bilen üpjün edýär.

Urgut Samarkantdan takmynan 50 km günorta gündogarda, Kaşgaderýa welaýatynyň araçäginde ýerleşýän şäher. Urgutda birnäçe haly fabrikleri, tabak-ferment we şifer zawodlary işleyär. Samarkant welaýatynyň iň iri gündogar bazary şu şäherde ýerleşýär.

-
1. Samarkant welaýatynyň oba hojalygynda haýsy pudaklaryň ülsi uly, munuň sebäbinı düşündiriň.
 2. Welaýatyň senagaty bilen oba hojalygynyň önümçilik aragatnaşyklaryny düşündiriň.
 3. Samarkant şäheriniň iri ylym-bilim, medeni merkezdigini esaslandyrıp beriň.
 4. Sudury kartada Samarkant welaýatyna degişli ýumuşlary ýerine yetiriň.

51-nji ders**NOWAÝY WELAÝATY**

Bu welaýat ýurdumyzyň iň körpe welaýaty. Ol Buhara we Samarkant welaýatlarynyň çäginden emele geldi. Nowaýy welaýaty ýurdumyzyň welaýatlarynyň içinde meýdanynyň ululygy boýunça birinji orunda dursa-da, ilatynyň sany boýunça ahyrky orunlardan birinde (112-nji surat). Welaýatyň ösümlük (ýaýla) baýlygy garakölçükde uly ähmiýete eýe.

Ilaty çäk boýunça biendigan ýerleşyär. Tamdy, Üçkuduk, Känameh tümenlerinde ilat iňňän seýrek. Senagatyň çalt depginler bilen ösüşi şäher ilatynyň tiz köpelmegine getirýär. Welaýatda täze şäherler we şäherceler gurulýar.

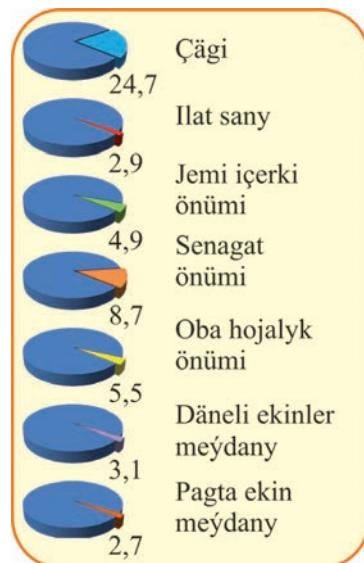

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: däneçilik, pagtaçylyk, garakölçülük, goýundarçylyk. **Senagatyň esasy pudaklary:** elektroenergetika, reňkli metallurgiýa, himiýa, gurluşyk materiallary senagaty.

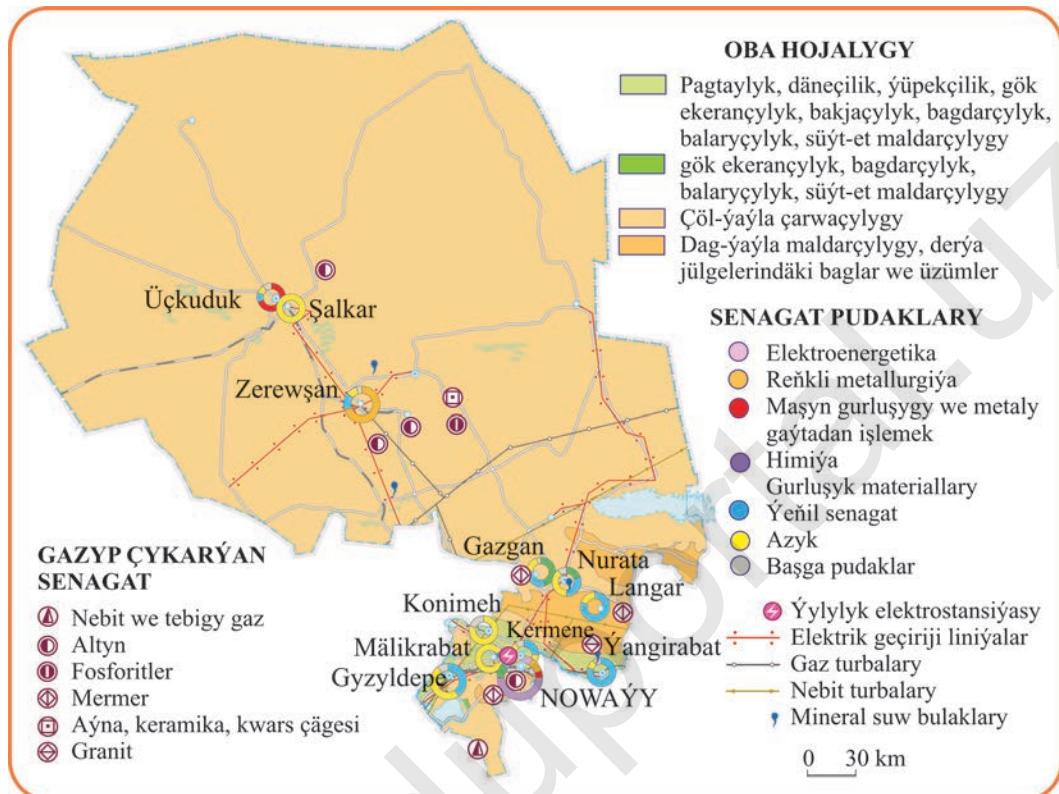
Çöl maldarçylygy ugrunda bu welaýat ýurtda öndebarlyjydyr. Gyzylgum çölünde garakölçülige ýöriteleşdirilen iri hojalyklar döredilen. Bu ugurda Tamdy tümeni aýratyn tapawutlanýar, tümende ençeme garakölçülük hojalyklary bar. Ýaýlalary suw bilen üpjün etmek, olaryň önümliligini artdyrmak üçin fitomelioratiw işler alnyp barylýar.

Senagatyň ösüşi suw baýlyklaryna bagly. Ösýän senagat pudaklary, şol sanda, himiýa senagaty we başgalar suwy köp talap edýär. Welaýat himiýa senagaty tebigy gaz we başga mineral çig mala daýanyp tiz ösýär. Himiýa senagatynyň merkezi Nowaýy şäherindäki himiýa kombinatydyr (113-nji surat).

Yurdumyzda taýýarlanan sement önümiň esasy bölegi Nowaýynyň sement zawodnda öndürilýär. Zawod ýakyn wagtlara çenli şlak, metal ýonuşgasy, klinker ýaly sement çig mallaryny öňki Soýuz respublikalardan uly-uly harajatlaryň hasabyna getiryärdi. Çig malyň gymmatlygy sement önemciliğini köpeltmäge we hilini ýokarlandyrmagá böwet bolýardy. Geoglaryň gözlegleri netijesinde Malikçöl çäklerinde, edil zawodyn ýanynda gurluşyk materialy hökmünde peýdalanylýan dag jynsy – tuf käni tapyldy. Tuf iň gowy şlakdan hem, seýrek garyndy – klinkerden hem gowy sement çig malydýr. Kän gory uly bolup, ýylyna 2–3 mln tonna tuf gazyp alnanda hem 45–50 ýyla ýetjekdigi anyklandy.

112-nji surat. Nowaýy welaýatynyň Özbegistan Respublikasyndaky ülşü (göterim, 2017-nji ýyl).

113-nji surat. Nowaýy welaýaty.

Welaýat elektrik energiýasynyň önumçilik mukdaryna görä ýurtda öñki orunlardan birini eýeleýär (114-nji surat). Elektrik energiýanyň esasy bölegini Nowaýy YES berýär. Ýurdumyzdaky önumçilik kärhanalaryny modernizasiýa etmek we täzelemek, häzirki zaman innowasiýalara esaslandyrylan we ýokary netijeli tehnologiyalary ornaşdymak çalt amala aşyrylyar. Olary amala aşyrmakda gerekli ýeñilliklere eýe bolan mahsus industrial zonalar döredilýär. Şol sanda, «Nowaýy» erkin industrial-ykdysady zonası döredilenden bări onuň çäginde 19 sany inwestisiýa taslamasy boýunça önumçilik kärhanalary işe düşürildi. Şol sanda, ýokary tehnologiyalar esasynda telewizorlar üçin esas-gurluşlar, elektrik energiýany elektron hasaplaýjylar, ýokary güýjenmä çydamly kabeller, YES-ler üçin ýyladyjy gazanlar, mobil we stasionar telefon apparatlary, taýýar däri serişdeleri we başga görnüşdäki önumleri öndürmek ýola goýuldy.

Sosial ugurlar. Welaýatda iki ýokary okuwy mekdebi – Nowaýy döw-

	ÖSÜMLIK YAGY, <i>mün tonna</i> – 9,3		KÜKÜRT KISLOTASY, <i>mün tonna</i> – 514,1		GURLUŞYK KERPIÇLERİ, <i>mün sany</i> – 158,5
	UN, <i>mün tonna</i> – 72,1		SINTETIK AMMIAK, <i>mün tonna</i> – 382,8		ELEKTR ENERGIÁ, <i>mldr kW·h</i> – 8,5
	BIR KELEP YÜP, <i>mün tonna</i> – 19,5		SEMENT, <i>mün tonna</i> – 3570,0		

114-nji surat. Senagat önemçiliginin pudaklaýyn düzümi (2017-nji ýyl).

let pedagogika instituty we Nowaýy döwlet dag-magdan instituty iş alyp barýar. 380-e golaý umumtälim mekdepleriniň 120-si Gyzylgumuň alys çöl çäklerinde yerleşyär. Welaýatyň çäginde ençeme taryhy mesgenler bar. Olara gadymky Karmana, Rabot Mälík, Nuratadaky Daşmetjit taryhy ýadygärlilikleri, Çilüstün, Gökgümmez, Kasymşyh kümmetlerini girizmek mümkün.

Säherleri. Nowaýy tiz ösýän ýaş senagat şäheridir (*Ilatly punktlar temasynda şäher ilatynyň sanyny anyklaň*). Ol welaýatyň administrativ merkezi. Zerewşan derýasynyň golaýlygy, iri oba hojalyk çäginiň merkezinde yerleşyänligi, transport bilen gowy üpjün edilenligi şäheriň tiz ösus faktory boldy. Şäher 1960-njy ýyllarda ýeke-täk baş plan esasynda yssy klimat we milli däpleri hasaba alyp guruldy. Şäher abadanlaşdyrylan.

Nowaýda ýurtdaky iri YES, elektrohimiyä kombinaty, sement zavody, dag-magdan kombinaty bar. Şäher senagat we transport düwünü, möhüm medeniýet merkezidir.

Zerewşan şäheri Muruntaw dag-magdan senagaty bazasynda 1972-nji ýylда guruldy. Şäherde reňkli metallurgiya, şonuň ýaly-da, ýeňil, azyk senagat pudaklary ýola goýlan.

1. Welaýatyň geografik yerleşishi we tebigy şerti hojalygy üçin nähili mümkünçilikler döredýär?
2. Welaýaty ilaty we işçi güýçleriniň gerimi hem-de yerleşishi boýunça Samarkant welaýatyna deňesdiriň.
3. Welaýatdan nähili öňümler iberilip, nähili öňümler getirilýändigini geografiya depderiňize ýazyp, mugallymyňza görkeziň.

Gosmaçadaky 1-nji jedwelden welaýatyň ilat sanyny we meýdanyny anyklap, ilatynyň ortaça gürlügini tapyň.

Welaýatyň meýdany ýurduň meýdanynyň 9,0, ilatynyň 5,7 gösterimini düzýär (115-nji surat). Welaýatyň käbir çäklerinde ýerasty suwlar ýeriň üstüne ýakynlygy, ygalyň kemligi, çölde gum göçmegi ýaly erbet hadysalar ýer fondundan peýdalanmakda artykmaç zähmet we serişde talap edýär. Anyklanan tebigy gaz gorlary örän köp. Mundan daşary, nebit, gurluşyk materiallary, duz we başga gazylyp alynýan peýdaly baýlyklar tapylan.

Taryhy ýadygärlilikler. Garaşsyzlyk ýyllarynda Buharanyň gaýtalanmaz binagärlik ýadygärlilikleri ýene asyl özüne çekijiligine eýe boldy. BMG-nyň ylym-bilim we medeniýet işleri boýunça guramasy UNESCO-nyň Bütindünýä medeni mirasy sanawyna girizilen we döwlet goragyna alınan taryhy ýadygärlilikleriň ýarysy diýen ýaly Buhara welaýatyndadır.

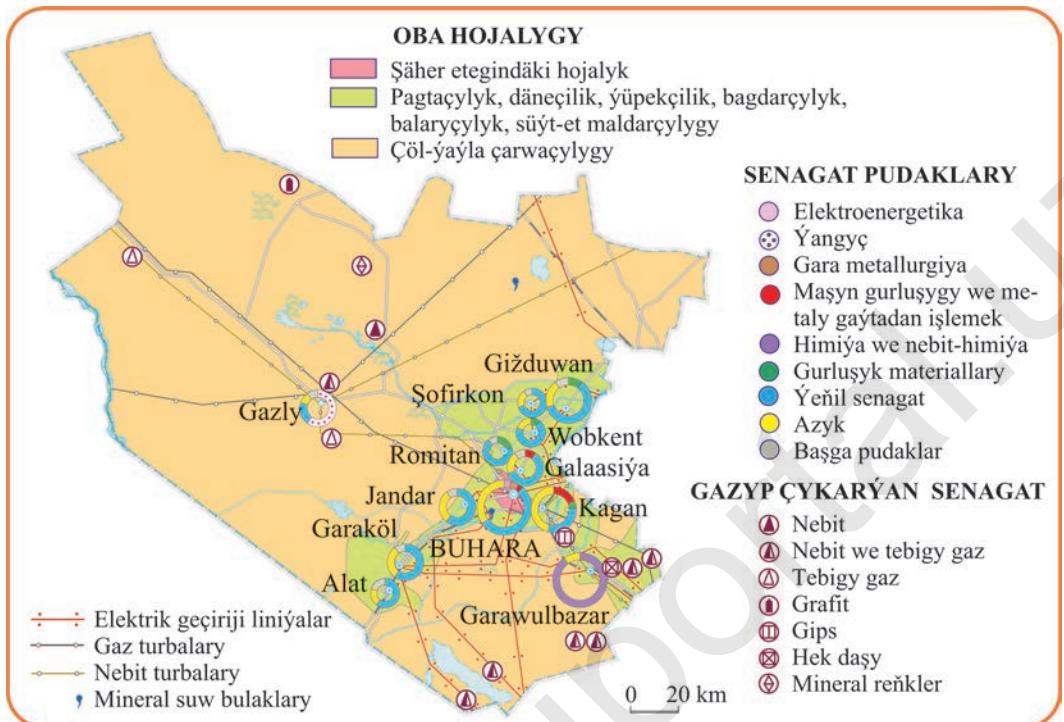
Hojalygy. Ekin meýdanlarynyň düzümünde pagta we galla esasy orny eýeleýär. Welaýatda ot-iýmlik ekinler hem köp ekilýär. Bu ýerde baharyň ir gelmegi we maýyl bolmagy sebäpli erik, şetdaly, dagalça giň ýáýran. Soňky 20 ýylyň içinde ykdysadyýet, şol sanda, senagat pudaklarynyň ösüşünde düýpli özgerişler amala aşyryldy. Eger welaýatda 90-njy ýyllaryň

başynda bary-ýogy birnäçe respublikan ähmiyetli senagat kärhanalary iş alyp baran bolsa, häzirki wagtda olaryň sany 100-den geçdi. Geçen ýyllaryň dowamynda, umuman, senagat pudagynda 27 sany täze görnüşdäki senagat önumlerini öndürmek ýola goýuldy.

Garaşsyzlyk ýyllarynda alnyp barylan gözlegler netijesinde Gandym, Akgum we Porsonköl çäklerindäki nebit we tebigy gazyň uly gorlary açyldy (116-nji surat). Ynha şu känlerdäki energetika çig malyny gaýtadan işlemek üçin 1997-nji ýýlda Garawulbazar şäherinde iri nebiti gaýtadan işleyän zawod işe düşürüldi. Ýurt üçin strategik ähmiyete eýe bolan şol kärhana Buhara-Hywa nebit-gazly çägiň çig malyny gaýtadan işlemek bilen birlikde welaýat ilatyny iş bilen üpjün etmek babatda esasy çeşmelerden biri wezipesini hem ýerine ýetirýär.

115-nji surat. Buhara welaýatyň Özbegistan Respublikasýndaky ülsi (göterim, 2017-nji ýyl).

116-njy surat. Buhara welaýaty.

Welaýatyň transport şerti düýpgöter gowulandy. «Afrosiýab» tiz ýoreýän otlynyň ýola goýulmagy mynasybetli paýtagtdan Buhara şäherine čenli demir ýol arkaly bary-ýogy 4 sagatda ýetip gelmek mümkünçiliği döredildi.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: däneçilik, pagtaçylyk, gök ekeraneylyk, goýundarçylyk. **Senagatyň esasy pudaklary:** ýangyç (nebit we gaz), himiýa we nebit-himiýa, gurluşyk materiallary, ýeňil, azyk.

Amala aşyrylan şular ýaly uly işleriň netijesinde Buhara Özbegistanyň möhüm sosial-ykdysady, medeni we syýahatçylyk merkezlerinden birine öwrülip barýar. Bu bolsa çägi kompleks ösdürmek arkaly dürli pudaklaryň, aýratynam, hyzmat etme ugurlaryny güýçlendirip, ilaty iş bilen üpjün etmek üçin mümkünçilik döredýär.

Buhara şäheri gadymylygy we geçmişde paýtagt bolanlygy bilen Samarkanda meňzeýär (117-nji surat). Şäher gadym zamanlardan bari zer-

117-nji surat. Buharanyň köne şäher bölegi.

Şäherde ondan artyk daşary ýurtlar bilen hyzmatdaşlykda gurlan bilelikdäki kärhanalar iş alyp barýär. Şol sanda, «Bux-Tel» (Ysraýyl) maýonez, «Omega-Sitora» (Gresiýa) sütük önumleri, «Gufik-Awitsenna» (Hindistan) däri-derman, «Mermer» (ABŞ) gurluşykları materiallaryny öndürýär. Şäherde 1996-njy ýyldan başlap Koreýa Respublikasynda taýýarlanan telefon stansiýasy işe düşürlidi.

Şäherde Buhara döwlet uniwersiteti, inženerlik-tehnologiya instituty, lukmançylyk instituty, Daşkent irrigasiýa we meliorasiýa institutynyň Buhara filialy iş alyp barýär.

Gadymy binagärçilik däplerini häzirki zaman ülňüleri bilen sazlaşdyryp ýene-de ösdürmek maksadynda 2010-njy ýylda 107 gektar meýdany eýeleýän «Buhara medeni merkezi» toplumy döredildi. Şol toplum ençeme iri desgalary – 700 orunly welaýat sazly drama teatryny, 2000 tomaşaça niyetlenen amfiteatr we «Köne we baky Buhara» monumentini öz içine alýar. Toplumyň merkezindäki 18 metrlik monument şol topragyň ylmy-medeni we taryhy-filosofik mirasyny özünde şöhlelendirýär.

Kagan demir ýol stansiýasy hökmünde gurlan şäherçe. Demir ýol Duşenbä ýetip barmagy hem-de Kagan–Buhara demir ýoly gurlangoň, Kagan transport düwünine öwrüldi. Häzirki wagtda şäherde 15-e golaý senagat kärhanasy işläp dur.

Gaz käni esasynda **Gazly** şäheri guruldy. Gazla Nowaýydan elektrik kuwwaty we Amyderýadan turba arkaly suw getirilen. Gazly ýerleşyän çägiň klimaty ýiti kontinental, wagtal-wagtal güýçli şemal bolup, tozan gösterilýär, käte gum göçyär.

1. Welaýatyň geografik ýerleşishi we tebigy şerti hojalygy üçin nähili mümkünçilikleri döredýär?
2. Hünärmentçiliğiň nähili görnüşi haýsy tümenlerde ösen?
3. Welaýatyň oba hojalygynda nähili özgerişler bolup geçdi? Sebäbini düşündiriň.
4. Tümeniňizi welaýat merkezi bilen baglayán iň gysga ýoly anyklaň.

Dersligiň goşmaçasyndaky 1-nji jedwelden rayónyň ilat sanyny we meýdanyny anyklaň.

Ykdysady geografik ýerleşishi we tebigy baýlyklary. Günorta ykdysady raýon ýurdumyzyň günorta böleginde ýerleşyän bolup, Kaşgaderýa we Surhanderýa welaýatlaryndan döredilen.

Raýon üç döwlet – Owganystan, Türkmenistan we Täjigistan bilen, demirgazykda bolsa Zerewşan ykdysady raýony bilen araçäkleşyär. Meýdany Özbegistanyň meýdanynyň 1/10 bölege golaýyna deň bolup, bu çäkde ýurduň ilatynyň her ýedisinden biri ýasaýyar. Ykdysady raýon ýurdumyzyň günorta derwezesi hasaplanýar. Amyderýada gurlan awtomobil we demir ýol köprüsi raýonyň ykdysady geografik ýerleşisini halkara möçbere galdyrды (118-nji surat). Özbegistana görä demirgazykda ýerleşyän aglabा döwletler Owganystan bilen sówda-ykdysady aragatnaşyklaryny şu köpri arkaly amala aşyrýar.

Ykdysady raýonda çöl we dag ýaýlalarynyň özleşdirilmegi bilen tebigy ýaýlalar barha gysgalyp barýar. Mundan garakölçülük zyýan çekmez ýaly çöllerde fitomelioratiw çäreler görülyär.

Ykdysady raýonda ýangyç-energetika baýlyklary gaty köp. Şortan gazy Syrderýa YES-i, hatda Angren YES-i hem ýangyç bilen üpjün edýär. Mübärek gaz känleri bütin ýurda we daşary döwletlere ýangyç ýetirip berýär. Birnäçe nebit, ýanyjy slanes känleri anyklanan. Nahar duzy, mermér, hek daşy, gips gorlary himiýa we gurluşyk materiallary senagaty üçin uly gelejgei açýar.

Ilat. Ykdysady raýon boýunça ilat örän biendigan ýerleşyär. Suwaryp ekerançylyk edilýän tümenlerde ilat gür (her bir kw. km-e 100–250 adam), dag, çöl, ýarym çöllerde ilat seýrek. Şäherler barha giňelýär, täze şäherceler peýda bolýar.

Hojalygy we onuň territorial guralyşy. Ykdysady raýonyň oba hojalygynda mal-

118-nji surat. Özbegistany
Owganystan bilen baglap
durýan köpri.

darçylyk aýratyn orun tutýar. Garaköl bagana ýetişdirmek boýunça raýon ýurtda öndebaryjy orunlardan birini eýeleýär. Giň ýáylalar, mek-gejöwen we ýorunja ýetişdirmek, senagat çykyndylaryndan peýdalananmak maldarçylygyň ýokarlanmagyna mümkünçilik berýär. Et we ýag üçin bakylýan guýrukly goýunlar hem-de geçiler dag we dage-teker ýaýlalarynda bakylýar. Dagyň eteklerinde hem-de gurak sähralarda ince, uzyn ýüňli goýunlar we geçiler bakylýar.

Ykdysady raýon döredilen iki welaýatda senagatyň ýagdaýy bir-birinden ýiti tapawutlanýar. Kaşgaderýa welaýatynda, esa-san, gazyp alýan senagatyň hasabyna senagat ýokary ösen bolsa, Surhanderýa welaýatynyň senagatynyň ýurduň senagatyn-daky ülşि örän kem.

Kaşgaderýadaky Tallymerjen ÝES-i, «Mübärekgaz» ýaly iri kärhanalar diňe bir ykdysady raýon däl, eýsem ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň buýsanjy hasaplanýar. ABŞ we Yapon kompaniýalarynyň gatnaşmagynda gurlan, 600 atmosfera basyşy astynda işleýän, bir gije-gündizde 4,2 mln kub m gaz öndürýän Gökdumalak kompressor stansiýasy, strategik ähmiýete eşe «Şortangaz» toplumy hem şolara degişlidir.

Transporty. Ykdysady raýonda transportuň ähli görnüşleri bar. Soňky wagtlarda raýondaky iki welaýatyň hem sosial-ykdysady ösüşini çalt-landyrma, ýük daşamagyň transport üpjünçiliginı gowulandyrmak mak-sadynda «Daşguzer–Baýsun–Kumkorgan» täze demir ýoly işe düşürlidi. Bu demir ýol Baýsun tümeni arkaly ykdysady we sosial taýdan kem ösen tümen obalaryna senagatyň girip gelmegine, ýerüsti we ýerasty baýlyklardan giň peýdalanmaga, arassa dag howasynda sagaldyş mes-genlerini, turistik bazalary, dynç alyş öýlerini gurmaga uly mümkünçilik döredýär. İň möhümi, täze, häzirki zaman sosial-ykdysady obýektleriniň gurulmagy täze iş orunlarynyň döredilmegi, telekeçiliğiň ösmegi üçin giň ýol açyp berdi. Netijede ykdysady raýonda ýük daşamak göw-rümi ýiti köpeldi, ýerli çig mallary gaýtadan işlemek esasynda 100-den artyk täze kärhanalar işe düşürlidi, on müňlerçe ilat iş bilen üpjün edildi.

1. Ykdysady raýonyň geografik ýerleşisindäki özboluşlylyk nämelerde görünýär?
2. Raýonyň ilat sanyny we işçi güýçleriniň gerimini Zerewan ykdysady raýonyna deňşdiriň.
3. Termizden Daşkende gelmek üçin haýsy welaýatlardan geçirilýär?

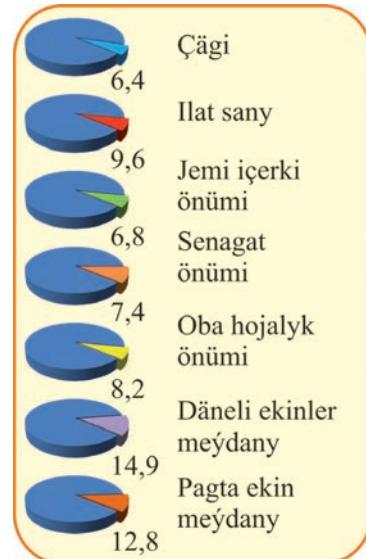

Kaşgaderýa welaýaty ýurduň çäginiň 6,4 göterimini eýeleýär (119-njy surat). Ol ýerde Özbegistanyň ilatynyň 9,6 göterimi ýasaýar. Respublikamyzdaky esasy nebit we gaz känleri şu çäkde ýerleşyär. Kaşgaderýa ýangyç senagaty ähli önum göwrümi boýunça ýurtta 1-nji orunda durýar. Şonuň ýaly-da, respublikada öndürilýän elektroenergiýanyň 1/10 bölegini, ýeňil senagat önumleriniň 7 göterimden gowragyny berýär. Amatly tebigy şerti sebäpli ekin meýdanlary uly. Welaýat jemi ekin meýdany, hususan-da, galla we pagta ekin meýdanlary boýunça respublikada birinji orunda durýar.

Ykdysady geografik ýerleşishi we tebigy baylyklary. Bu welaýatda ýyllyk ortaça temperatura Özbegistanyň başga ýerlerindäkiden birneme ýokary. Welaýatda 1 mln gektara golaý suwaryşa ýaramly ýer bar, ýöne suw gyt. Hatda suwdan iň netijeli peýdalanylarda hem köp ýerlere suw ýetip barmaýar. Şu sebäpli aglabा ýerlere däneli düme ekinleri ekilýär. Kaşgaderýa jülgesi Kaşgaderýa we onuň çep goşantlary – Aksuw, Tanhozderýa, Ýakkabag we Güzerderýanyň suwy bilen suwarylýar. Jülgede Çimkorgan suw howdany gurlup, Kaşgaderýanyň orta we aşaky akymynda suw sarplanyşynyň tertibe salynmagy hem-de Eski Anhor kanaly arkaly Zerewşandan suw getirilmegi netijesinde suwarymlı ýerleriň meýdany ep-esli giňeldi (*okuw atlasyň gözden geçiriliň*).

Toprak we klimat şerti ince süýümlü pagta, gök önum, kartoska we miweleri ýetişdirmäge amatly. Ýöne Güzerderýa az suwly bolup, diňe baharda (aprelde) dolup akýar. Onuň akymynda tertibe getirmek maksadynda Paçkamar suw howdany gurlan. Şonuň ýaly-da, oazisde Hisorak suw howdany, 1 million gektar diýen ýaly meýdany suwaryp bilýän Amu-Karşy maşyn kanaly gurlan. Bu kanal ýolunda bir ýarym milliard kub metr suw sygýan Tallymerjen suw howdany, güýcli nasos stansiýalary guruldy. Nasoslar suwy 132 metr ýokary göterip berýär.

İlaty. Tebigy, taryhy we ykdysady şertler

119-njy surat. Kaşgaderýa welaýatynyň Özbegistan Respublikasyndaky ülşü (göterim, 2017-nji ýyl).

120-nji surat. Şirin-şeker miweler söwdasy.

şäherleriň hem-de obalaryň uly-kiçiligine, ilatyň gürlüğine we hojalyk işiniň häsiyetine uly täsir edipdir. Ilatly punktlar derýanyň ýakasy boýunça emele gelipdir. Dört-bas maşgaladan ybarat obalar uly çäk boýunça ýaýrapdyr. Ýaňy-ýakyna çenli öýler de-rek, arça, garagaç, daş, toprak, saman ýaly ýerli serişdelerden gurulýardy. Täze ýerleri özleşdirmek prosesinde abat obalar, şäherçeler guruldy.

Karşı çöli guşaklygynda ýöriteleşen pagtaçylyk, miweçilik (120-nji surat),

maldarçylyk hojalyklary döredilen. Pagta ýetişdiriş toplumy kämilleşen raýona öwrüldi. Welaýat oba hojalygynda düme däne hojalygy, ýaýla maldarçylygy, aýratynam, garakölçülük uly saldama eýe. Welaýat bugdaý ýetişdirmek boýunça gadymky ýagdaýyny dikeldýär. Pileçilik, miweçilik we gök ekerançylyk ugry hojalyklaryň goşmaça pudaklarydyr.

Pagta, esasan, Kitap-Şährisebz çöketliginde we Karşı oazisinde ekilýär. Güýzki däne ekinleri tomusky yssy günler başlanmazdan bişip ýetişyär. Tebigy şert üzüm hem-de şänikli miwe ağaçlary üçin hem amatly. Karşı üzümi, aýratynam, onuň «maska» sorty şirinligi bilen meşhur. Alma, armty, injir, nar ýaly yssy soyýyän miweli ağaçlar hem ösdürilýär. Miweli baglar, gök önem we bakja ekin meýdanlary hem, esasan, Kitap-Şährisebz çöketliginde bolup, olardan şu ýeriň özünde şerap, miwe-gök önem konserwleri öndürilýär.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: gallaçylyk, pagtaçylyk, bagdarçylyk, üzümçilik, et-süýt maldarçylygy, goýundarçylyk, pileçilik.

Senagaty. Kaşgaderýa – ýurduň nebit we gaz senagatynyň daýyanjy hasaplanýar. Karşı çölüniň günorta günbatar böleginde wodorod sulfatyn-dan gaz bölüp alýan uly gaz senagaty merkezi ýerleşyär.

Kaşgaderýa welaýatynda 150-ä golaý senagat kärhanasy iş alyp barýar. Olaryň esasy bölegi nebit we gaz, pagta arassalaýy, gurluşyk, ýenil hem-de azyk senagatyna ýöriteleşen.

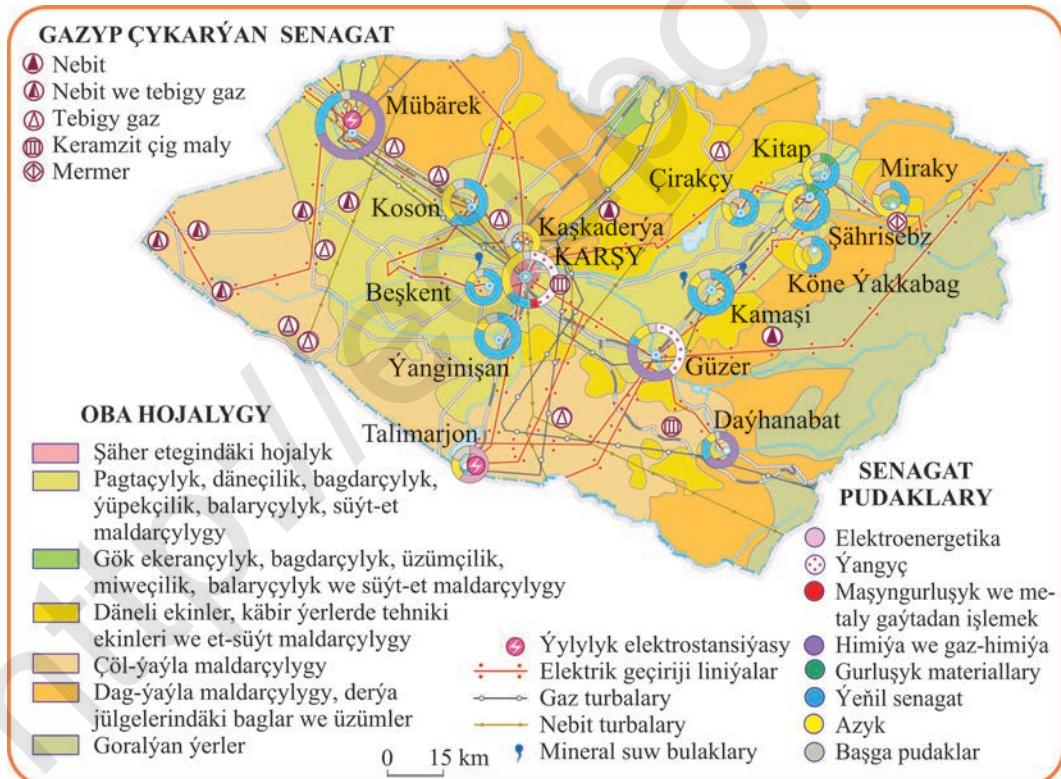

Senagatyň esasy pudaklary: ýangyç (nebit we gaz), himiýa we gaz-himiýa, elektroenergetika, ýeňil we azyk.

Iri senagat kärhanalary Karşy, Şährisebz şäherlerinde hem-de käbir iri obalarda we şähercelerde yerleşyär (121-nji surat). Yerli senagat palas, tahýa, süýji ýaly milli hünärmentçilik önumlerini öndürýär. Oazisde nebit, gaz, duz ýaly gazylyp alynýan peýdaly zatlar esasynda ýangyç-energetika toplumy şekillenip barýar. Senagat önumlerini öndürmýän pudaklaryň düzümünde ýangyç önumleri uly bölegi düzýär (122-nji surat).

Welaýatda täze nebit we gaz känleriniň işe düşürlimedi, «Daşgutzer-Baýsun-Kumkorgan» demir ýolunda gatnaw ýola goýulmagy netijesinde sähralarda, baýyrılarda hem senagat obýektleri peýda bolýar. Şol sanda, Daýhanabatda ýylyna 200 müň tonna kaliý dökün berýän zawod guruldy. Golaý gelejekte zawodyň önuminiň ýarysy diýen ýaly eksporta iberilip başlanýar.

Sosial ugurlar. Kaşgaderýa welaýatynda 250-den artyk taryhy-

121-nji surat. Kaşgaderýa welaýaty.

122-nji surat. Senagat önumlerini öndürmegiň pudaklaýyn düzümi
(2017-nji ýyl).

binagärlik ýadygärligi, 900-den artyk arheologik ýadygärlikler bar bolup, olaryň aglabasy döwlet goragyna alnan.

Şäherleri. Welaýatda 12 şäher bar. *Karsy* welaýatyň administratiw, medeni merkezi. Gadymy kerwen ýolunyň üstünde gurlan bu şäheriň 2700 ýýllyk dabaralary bellendi. Karşı şäheriniň meydany 75,5 kw. km -i düzýär. Bu günü Karşı köp funksiýaly şäher hasaplanýar. Şäherdäki senagat pudaklarynyň düzümünde ýeňil senagat we azyk senagaty öndebarlyjy orun tutýar. Pagta arassalaýy zawody, ýag-süýt zawody, tıkinçilik fabrigi, gurluşyk materiallary, metal işläp taýýarlaýan kombinatlar welaýat ykdysadyýetiniň ösüşine mynasyp goşant goşup gelýär. Házırkı wagtda Karşı şäherinde ençeme bilelikdäki kärhana iş alyp barýar. «Miweler kamalagi» Özbegistan–Britaniýa, «Karşyýag» Özbegistan–Singapur bilelikdäki kärhanalary ýerli çig maly gaýtadan işlemek ýoly bilen önum öndürüyär.

Karşı we onuň tòwereginde pagta, ýüpek, ýag zawodlary, metal işleyän kärhanalary, tıkinçilik fabrikleri, gurluşyk materiallary kombinaty ýaly kärhanalar gurlup, Karşı *senagat düwünine* öwrüldi. Çoli özleşdirmekde Karşı daýanç menzil hasaplanýar. Demir ýol we awtomobil ýollary Karşyda birleşyär. Bu ýagdaý Nişan, Tallymerjen, Koson ýaly şäherleriň we şäherceleriň önumçilik aragatnaşyklaryny ösdürýär. Şäherde Karşı döwlet uniwersiteti, Karşı inženerlik-ykdysadyýet instituty, Daşkent informasion tehnologiyalar uniwersitetiniň Karşı filialy we başga okuň mekdepleri bar.

Şährisebz. Şäher ozaldan hünärmentçiliğiň iri merkezi bolup gelupdyr. Şährisebzىň haly tahýasy Parižiň sergisinde ýokary baha mynasyp boly. Pagta arassalaýy zawody şäherdäki iri kärhanalardan hasaplanýar. Şährisebz beyík jahangir Emir Temur doglan ýurt. Şäheriň keşbinde

gadymy binagärlik ýadygärlilikleri, şol sanda, Aksaraý ýadygärligi göze aýdyň ilýär.

1. Hünärmentçiliğiň nähili ozaly pudaklaryny bilyärsiňiz? Olaryň welaýat senagat önemçiligindäki ähmiyetini düşündiriň.
2. Welaýatda senagatyň haýsy pudagy öňdebaryjy, muňa sebäp näme?
3. Okuw atlasyndan welaýatdaky iri senagat merkezlerini tapyň we olaryň ýöriteleşmesini anyklaň.
4. Sudury kartadaky Kaşgaderýa welaýatyna degişli ýumuşlary ýerine ýetiriň.

55-nji ders

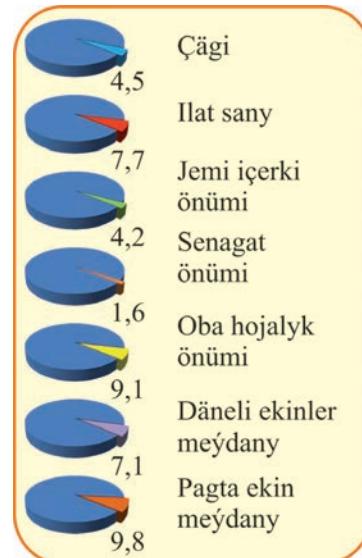
SURHANDERÝA WELAÝATY

Ykdysady geografik ýerleşishi we tebigy baýlyklary. Surhanderýa Özbegistanyň iň günortada ýerleşýär. Welaýatyň Surhan-Şirabat jülgesinden başga bölegi, esasan, daglardan ybarat. Daglar demirgazykdan gelýän sowuk howa akymyny bekläp durýar. Şu sebäpli welaýat Özbegistanyň subtropik ülkesi hasaplanýar. Çägiň ýene bir özboluşlylygy günortadan yssy we gurak «owgan şemaly» öwsüp, ekinlere uly zyýan ýetirmegidir. Ekerançylygy guرامакда, elbetde, bu faktor hasaba alynýar.

Düzlüklerden we daglardan ýáyla hökmünde peýdalanylýar. Daglardaky miweli agaçlar azyk senagatyny gymmatly çig mal bilen üpjün edýär.

Surhanderýa welaýatında gazylyp alynýan peýdaly zatlar Kaşgaderýa welaýaty ýaly köp. Yeriň jümmüşinde nebit, gaz, kömür, reňkli metal we gurluşyk materiallarynyň barlygy senagatyň birnäçe pudaklaryny ösdürmek üçin mümkünçilik berýär. Çäkde senagaty ösdürmek, tebigy baýlyklary akyllı-başlı we netijeli ulanmak boýunça ençeme taslamalar amala aşyrylyar. Şol sanda, Saryaziýa tümenindäki Hanjiza käninde polimetal magdanlary, ýagny sinkiň, gurşunyň, misiň we kümüsiň uly gorunuň gaýtadan işlemek boýunça iri taslama amala aşyryldy.

Öňki Soýuz döwründe Surhanderýa welaýatynyň çäginden gazylyp alynýan nebitiň dü-

123-nji surat. Surhanderýa welaýatynyň Özbegistan Respublikasyndaky ülsi (göterim, 2017-nji ýyl).

zümende bitum garyndysy köplüğü sebäpli ol, esasan, ýol gurluşygynda ulanylýardy. Bu çig maldan goşmaça önum almak üçin Jarkorgan nebiti gaýtadan işleyän zawody guruldy. Zawodda ýylyna 80 müň tonna nebit gaýtadan işlenip, benzin we dizel ýangyjy alynýar.

Ilaty. Welaýatyň ilatynyň tebigy köpelişi ýokary. Ilatyň gürlügi her kw. km-e 112 adamdan dogry gelýär, ýagny Özbegistanyň ortaça ilat gürlüğinden iki esse diýen ýaly artyk (123-nji surat).

Oba hojalygy. Welaýat hojalygynda agrosenagat toplumy öňdebaryjy.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: gallaçylyk, pagtaçylyk (ince süyümli), bagdarçylyk (subtropik miweler), üzümçilik, et-süýt maldarçylygy, goýundarçylyk, pileçilik.

Oazisiň iň yssy günorta böleginde ince süyümli pagta ýetişdirilýär. Pileçilik we et-süýt maldarçylygy hem ýola goýlan. Ekerançylygy ösdürmekda Surhan we Şirabat derýalary aýratyn ähmiýete eýe. Günorta Surhan we Üçgyzyl suw howdanlarynyň gurluşygy ençeme ýerleri özleşdirmäge mümkünçilik berdi.

Ilatyň oba hojalygyndaky işinde miweçilik, bakjaçylyk, gök ekerançylyk möhüm ähmiýete eýe. Aýratynam, Denow we Altynsaý tümenlerinde baglar we üzüm baglary köp.

Maldarçylyk soňky möhüm pudakdyr. Suwaryp ekerançylyk edilýän ýerlerde et-süýt üçin ýerli tohum iri şahly mallar bakylýar. Dag ýaýlalarynda et we ýag üçin gissar tohumly goýunlar bakylýar. Bu goýunlaryň käbirleri 150–160 (diri agramy) kg gelýär. Dagly tümenlerde et, sütük we irimçik ýün üçin angor geçileri bakylýar. Welaýatyň çöl guşaklygynda garaköl goýunlaryny bakmak gowy ýola goýlan. Dünýä meşhur «Surhan sury» garaköl derisi şu çäkde ýetişdirilýär (124-nji surat).

124-nji surat. «Surhan sury» garaköl baganalary.

GAZYP ÇYKARÝYAN SENAGAT

- Daşkömür
- ▲ Nebit
- ▲ Nebit we tebigy gaz
- Nahar duzy
- Keramzit çig maly
- ⊗ Hek daşy

Boysun

Gumkorgan

Şirabat

0

15 km

TERMIZ

Şargun
Sariasiya

Denow Dostluk

Şorçy

Elbaýon

Hurriyat

Saryk

Kakaýdi

Üçgyzyl

Halkabat

Ankar

Jarkorgan

SENAGAT PUDAKLARY

- Elektroenergetika
- Yangyç
- Maşyn gurluşygy we metaly gaýtadan işlemek
- Himiýa we nebit-himiýa
- Gurluşyk materiallary
- Yéñil senagat
- Azyk
- Başa pudaklar

- Gidroelektrostansiýa
- Elektrik geçiriji liniýalar
- Gaz turbalary
- Nebit turbalary
- Mineral suw bulaklary

OBA HOJALYGY

- Pagtaçylyk, däneçilik, bagdarçylyk, yüpekcilik, balaryçylyk, süýt-et maldarçylygy
- Gök ekerançylyk, bagdarçylyk, balaryçylyk we süýt-et maldarçylygy
- Daneli ekinler, käbir ýerlerde tehniki ekinleri we et-süýt maldarçylygy
- Cöl-ýáyla maldarçylygy
- Dag-ýáyla maldarçylygy, derýa jülgelerindäki baglar we üzümler
- Goralýan ýerler

125-nji surat. Surhanderýa welaýaty.

Senagaty. Ýurt möçberinde welaýat senagatynyň saldamy uly däl. Oňa Özbegistanda öndürilýän senagat önüminiň bary-ýogy 1–2 göterimi dogry gelýär. Bu geçmişde welaýata oba hojalyk raýony hökmünde garalmagynyň netijesidir. Netijede welaýatda köp sosial meseleler top-lanylý galan.

Senagatyň esasy pudaklary: yéñil senagat (pagta arassalaýjy), azyk senagaty, un-ýarma.

Welaýatda emele gelen sosial meseleleri aradan aýyrmak, ilaty iş bilen üpjün etmek maksadynda täze-täze senagat kärhanalary, transport magistrallary gurulýar.

Welaýat senagat pudaklarynyň içinde öndebaryjy hasaplanýan yéñil senagaty ösdürmäge uly üns berilýär (125-nji surat). Yakyn ýyllaryň içinde

Kumkorgan, Saryaziýa, Denow, Şorçy tümenlerinde ençeme dokmaçylyk kompleksleri döredilip, welaýatda ýetişdirilýän pagta süýüminiň gaýtadan islemek göwrümini 20–25 gösterime ýetirmek göz öňünde tutulýar.

Kän senagatyny hem ösdürmek çalt geçýär. Häzirki wagtda Howdagyn, Üçgyzylyň, Lälmikaryň we Kökeýdiniň golaýynda nebit we gaz känleri işläp dur. Özbegistandaky üç iri kömür käniniň ikisi Surhanderýadadır (Şargun we Baýsun kömür känleri). Bu känlerden oňat hilli kömür alynýar. Welaýatda ýyllyk kuwwaty 900 müň tonna kömür bilen üpjün edýän häzirki zaman ýangyc kompleksini gurmak göz öňünde tutulýar.

Şäherleri. Termiz welaýatyň administrativ hem-de medeni merkezidir (*ilat temasyndan şäher ilatynyň sanyny anyklaň*).

Ol Orta Aziýanyň gadymy şäherlerinden hasaplanýar. Geçen asyryň başlaryna çenli Termiz harby we kiçi araçäk şäherdi. Onda ýarym hünärmentçilik ýagdaýyndaky ýekeje pagta arassalaýan zawod bolupdyr. Häzirki Termiz abat şäher. Amyderýa porty hem-de demir ýol we awtomobil ýoly gurlangoň, şäher möhüm transport düwünine öwrüldi. 1995-nji ýylda Termizde täze häzirki zaman aeroport guruldy.

Owganystana we ol arkaly başga döwletlere çykarylýan hem-de daşary ýurtdan getirilýän yükleriň ençeme bölegi Termiz porty arkaly geçýär. Diýmek, Termiz oba hojalyk çig malyny gaýtadan işleýän merkez hem-de iri derýa porty hökmünde ösýär. Şäherde pagta arassalaýy zawody, süýtýag, çörek we et kombinatlary, limonad zawody, gurluşyk materiallaryny öndürýän we başga ýerli senagat kärhanalary bar. Şäherde häzirki zaman görnüşe eýe bolan Termiz döwlet uniwersiteti welaýatda ylmy, ruhy we medeni merkez hasaplanýar (126-njy surat). Şäherde, şonuň ýaly-da, kinoteatrlar, kitaphanalar, klublar, ülkäni öwreniş muzeýi iş alyp barýar. Termizde haýwanat bagy hem bar.

126-njy surat. Termiz döwlet uniwersiteti.

Denow – gadymky iri söwda we hünärmentçilik obasynyň ornunda dörän şäher. 1929-njy ýylda Denowdan demir ýol geçensoň, önemçilik tiz ösüp başlady. Denowyň senagaty oba hojalyk çig malyny gaýtadan işlemäge ýöriteleşen. Onda pagta arassalaýy, şerap, ýag-süýt, motor abatlayýy, kerpiç zawodlary bar. R.Şreder adyndaky Respublikan bagdarçylyk, üzüm-

cilik we şerapçylyk ylmy barlag institutynyň tejribe stansiýasy hem şu şäherde ýerleşyär.

1. Goşmaçadaky 2-nji jedwelen welaýatdaky ýer baýlyklaryna mahsus maglumatlary anyklaň.
2. Surhanderýa welaýatyndaky şäher we oba ilatynyň ülşünü goşmaçadaky 1-nji jedwelen anyklaň.
3. Mekdebiňiz ýerleşyän hojalykda ýetişdirilen önüm haýsy şäherlere iberilýär? Siz ýasaýan şähere haýsy raýondan oba hojalyk önumi getirilýändigini anyklaň.
4. Sudury kartadaky Surhanderýa welaýatyna degişli ýumuşlary ýerine ýetiriň.

56-nji ders

AŞAKY AMYDERÝA YKDYSADY RAÝONY

Ykdysady geografik ýerleşishi. Aşaky Amyderýa ykdysady raýony Özbegistanyň demirgazzyk günbatarynda ýerleşyär. Bu raýon Garagalpagystan Respublikasından we Horezm welaýatından ybarat.

Ilat. Aşaky Amyderýa ykdysady raýonynyň suwarymly ýerleri gadymdan ilat gür ýaşap gelen oazislerdendir. Horezm oazisinde gadym zamanlardan bări ekerançylyk bilen meşgullanypdyrlar. Ilat raýonyň çäginde biendigan ýerleşyär. Tebigy tapawutlar ilatyň ýerleşisine täsir edipdir. Ilat Aral deňzine tarap barha kemelyär.

Nukus, Çymbaý, Ürgenç, Moýnak, Tahiadaş, Hojeýli şäherleriniň ösüşi hem-de obalarda kiçi biznesiň we telekeçiligiň ösüşiniň hasabyna şäherçeleriň emele gelmegi netijesinde şäher ilaty barha köpelip barýar.

Hojaly. Ykdysady raýonyň hojalygynyň esasyny oba hojalygy düzýär. Özbegistandaky oba hojalygyna ýaramly ýerleriň 6 göterimi şu raýonyň paýyna dogry gelýär. Oba hojalygynnda peýdalanylýan ýerleriň 90 göterimi diýen ýaly ýaýlalardan ybarat. Şorlaşan ýerler, gumlar, köller, batgalyklar hem uly meýdanlary düzýär.

Ilat pagtadan daşary pileçilik, garakölçülük, miweçilik, üzümçilik, bakjaclyk, şaly ýetişdirmek bilen hem meşgullanýár. Ykdysady raýon ýurtda ýetişdirilýän şalynyň ýarysyndan köpüsini berýär (127-nji surat).

Amyderýanyň eteklerinde ekerançylyk esasynda maldarçylyk hem ösen. Gadymky we girdejili pudaklardan biri pileçilik pagtaçylyk bilen baglylykda suwarymly ekerançylyk hojalyklarynda alnyp barylýar. Cöl

127-nji surat. Şaly oragy.

bilen üpjün etmek üçin Tahiadaş YÉS we düzümünde GES bolan Düýemoýun gidrouzeli guruldy. Aşaky Amyderýa ykdysady raýony ýurduň energetika ulgamyndan energiýa alýar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda bu toprakda amala aşyrylan uly ykdysady-sosial özgerişler, gurluşyk we abadançylyk işlerini sanap geçerden kän. Orta Aziýada ýeke-täk bolan, sähranyň jümmüşindäki täsinlik diýip at alan Goňrat soda zawody, Hojeýli çüýše zawody, «Merkezi Aziýa bezeg daşlary» bilelikdäki kärhanasy, Goňratdaky karbid, Nukusdaky mermer we kabel zawodlary, Orga gaz käni, «Elteks» we «Kateks» toplumlary ýaly häzirki zaman önumçilik obýektleri, 345 kilometrlik Nowaýy – Nukus demir ýoly, Nukus bilen Hojeýlini baglayan uly köprü, Goňrat awtomobil ýoly, onlarça umumtälim mekdepleri, liseýler we kolležler, çagalar sporty, çagalar saz we sungat mekdepleri ýaly ençeme desgalar – bularyň ählisi garaşsyzlygyň miwesidir.

Milli awtomagistral gurluşygynda bolup geçen uly wakalardan biri – bu şu ýoluň Nukus şäherine girilýän ýerde täze köpriniň we ýoluň çatrygynyň gurluşygydyr.

Üstýurt gaz-himiýa toplumyna gazy paýlaýan, etilen, polietilen, polipropilen öndürýän we energiýa çeşmeleri bilen üpjün edýän jemi baş zawod, şonuň ýaly-da, häzirki zaman infragurluş obýektleri gurlan.

Ykdysady raýon içerki hem-de daşary aragatnaşykda transportuň ähli diýen ýaly görnüşlerinden peýdalanylýar. Demir ýol we awtomobil transportuň ösmegi sebäpli suw transputy ähmiyetini ýitirip barýar. Ykdysady raýonyň ýurdumzyň başga çäkleri we daşary ýurt döwletler bilen aragatnaşyklary gowy ýola goýlan.

1. Raýonyň ykdysady geografik ýerleşisiniň we tebигy şertiniň hojalyga täsiri nähili?
2. Sudury kartadaky Aşaky Amyderýa ykdysady raýonyna degişli ýumuşlary ýerine ýetiriň.
3. Ilatyň territorial ýerleşisine täsir eden faktorlary aýdyň.

Horezm welaýaty ýurdumyzyň çäginiň örän kiçi bölegini eýeleýär (128-nji surat). Horezm welaýatynyň ýer üsti tekiz bolup, derýa gatlaklanmalaryndan ybarat. Welaýatyň hojalyk durmuşynda Amyderýanyň ähmiýeti uly. Palwan, Ýarmış, Şawat we Gylyçniýazbay kanallary Amyderýanyň suwuny bütin welaýata ýaýradýar. Welaýatda toprak, suw we klimat mümkünçiliklerinden daşary, şypa beriji şor köller, gurluşykda ulanylýan çig mal (gum, daş, gamyş) hem bar.

Ilaty. Welaýat ilaty sany taýdan ýurduň welaýatlarynyň arasynda ahyrky orunlarda durýar. Horezmliler tomusda howanyň gurap, gyzyp gidýändigini hasaba alyp, öýleri galyň pagsa diwardan giň we beýik (4–5 m) edip gurýarlar. Galyň pagsa diwar öýün içindäki temperaturanyň we çyglylygyň bir normada saklanmagyny üpjün edýär. Yerasty suw ýeriň üstüne golaýlygyndan ýerdöleler, dürli maksada niýetlenen hendekler bolmaýar.

Hojalygy. Welaýatyň ykdysadyýeti, esasan, agrosenagat toplumyndan ybarat. Hywa, Şawat, Ýangiaryk tümenlerinde pagtanyň ülşى, aýratynam, uly. Gürlende bolsa şaly atyzlar uly meydany eýeleýär. Suwarymly ýerlerde pagta bilen bile däne, ýorunja, mekgejowen, kartoska we bakja ekinleri ýetişdirilýär. Ykdysadyýetiň başga pudaklary bilen pagtaçylygyň goşup alnyp barylmagy suwdan we işçi güýçlerinden akyllı-başlı peýdalanmaga mümkünçilik berýär. Welaýatyň ähli tümenlerinde bakja ekinleri ekilýär.

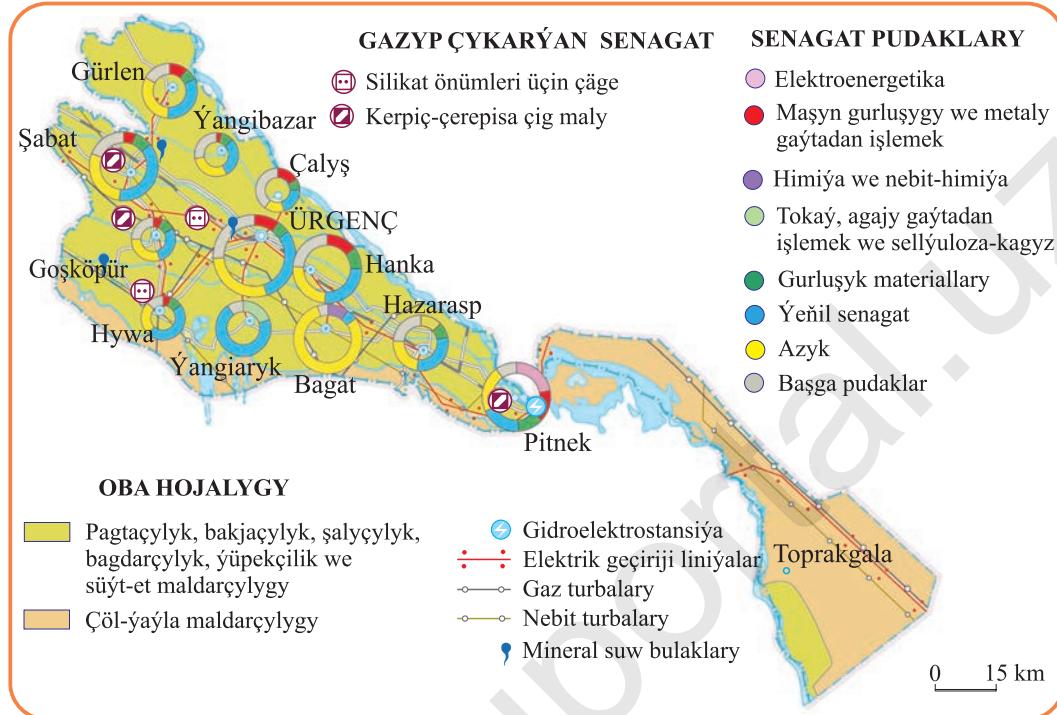
Oba hojalygynyň esasy pudaklary: pagtaçylyk, bakjaçylyk, şalyçylyk, et-süýt maldarçylygy, pileçilik.

Senagatyň esasy pudaklary: elektroenergetika, maşyngurluşyk, gurluşyk materiallary, ýeňil, azyk, un-ýarma.

Asyrlar boýy dowam edip gelýän halk seleksiýasy sebäpli Horezmde ir bişyän hem-de giç bişyän gawunlaryň ajaýyp sortlary emele gelen.

128-nji surat. Horezm welaýatynyň Özbegistan Respublikasyndaky ülşى (göterim, 2017-nji ýyl).

129-njy surat. Horezm welaýaty.

Gadymda olary mahsus gaplara salnyp, düýelerde, hatda Bagdada we Hindistana (şol wagtda üç aýlyk ýol) iberilipdir. Hywa, Ýangiaryk, Gürlen, Hazarasp tümenlerinde baglar köpräk. Gelejekde baglaryň we üzüm baglarynyň meýdanyny giňeltmek göz öňünde tutulýar.

Oba hojalygynyň ikinji möhüm pudagy maldarçylykdyr. Tomusky ýaýlalar we suw ýetmezçiliginden maldarçylykda çole uýgunlaşan garaköl goýunlaryň ülsi uly. Bu goýunlar, esasan, derisi we ýüni, şonuň ýaly-da, eti üçin bakylýar. Welaýatda ýaýlalar kemliginden käbir hojalyklar öz goýunlaryny Garagalpagystanyň ýaýlalarynda bakýar.

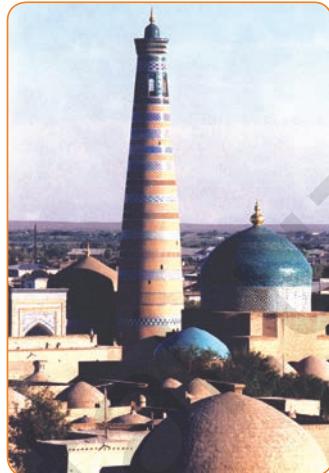
Senagaty. Welaýatda ýeňil we azyk senagatyныň ýüzden artyk kärhanalary bar (129-njy surat). Senagat pagta, pile, miwe, gök önum hem-de çarwa önumlerini gaýtadan işlemekden ybarat. Şonuň ýaly-da, tikińcilik, aýakgap, halyçylyk, gurluşyk materiallary, azyk senagaty kärhanalary bar. Bu kärhanalar şäher hem-de tümen merkezlerinde ýerleşýär.

Turizm. Horezm welaýatynyň turizm kuwwatyny artdyrmak, turistler akymyny ýene-de köpeltmäge uly üns berilýär.

Hususan-da, Ürgenç şäherindäki Şawat kanały boýunda «Şawat» kiçi turizm zonasyny hem-de Hywa şäherinde «Gowuk köl» kiçi turizm zonasyny guramak hem-de olarda häzirki zaman myhmanhana komplekslerini, medeni-sagaldyş, söwda-tomaşa we turizm ähmiyetli bolan başga obýektleri gurmak göz öňünde tutulýar.

Şäherleri. Ürgenç welaýatyň administratiw, ykdysady we medeni merkezidir. Şäherde azyk senagaty ähmiyetine görä ýeňil senagatdan soňky orunda durýar. Şäher elektrik energiýany Tahıdaş YES we Düýemoýun GES-den alýar. Şäheriň demirgazyk böleginde, esasan, ýaşaýyş jaýlary, ylmy we medeni-tuhy edaralar, günorta böleginde bolsa önumçilik kärhanalary ýerleşyär. Şäherde Ürgenç döwlet uniwersiteti, Daşkent informasion tehnologiyalar uniwersitetiniň we Daşkent lukmançylyk akademiýasynyň filiallary bar.

Hywa welaýatdaky gadymy, milli binagärlilik ýadygärliliklerine baý şäherdir (130-njy surat). Hywa çeper hünärmentçiliğiň möhüm merkezidir. Bu ýerde ağaç we daşlary nagylamak, zergärlik, nakgaşlyk, keşdeçilik, misgärlik we küýzegärçilikdäki ajaýyp ussatlyk nesilden-nesle geçip gelýär. Hywa meşhur özbek matematigi, astronomy we geografy Muhammet ibn Musa al-Horezminiň watanydyr.

130-njy surat. Hywa şäheri.

1. Pileçilik, şalyçylyk we maldarçylyk haýsy tümenlerde gowy ösen? Ony sudury kartada bellik ediň.
2. Ürgenç bilen Hywany deňeşdiriň.
3. Tebigy şertiň ykdysadyýete täsiriniň aýdyň ýüze çykýandygyna mysallar getiriň.

58-nji ders

GARAGALPAGYSTAN RESPUBLIKASY

Garagalpagystan Respublikasy ýurdumyzyň demirgazyk günbatarynda ýerleşyär. Demir ýol, awtomobil we howa transportunyň ýola goýulmagy, respublikanyň öndüriji güýçleriniň üzňüsiz ýokarlanmagyna esas döredýär.

Garagalpagystan awtonom welaýat hökmünde 1925-nji ýylda döredilen, 1932-nji ýylda awtonom respublika öwürlen, 1936-nji ýylda

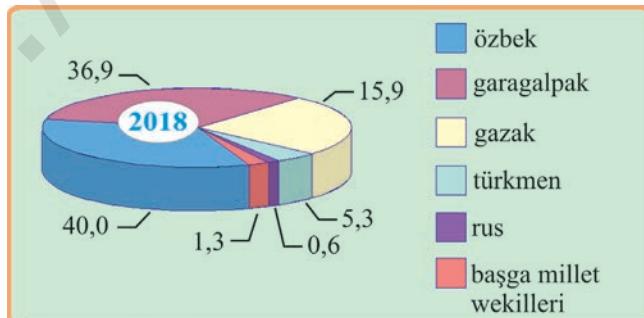

131-nji surat. Nukus-daky ýüñden gara öý dokayán kombinat.

ugrunda suwaryşyň täze usullaryny işläp taýýarlaýarlar.

Hojalygy. Garagalpagystan Respublikasynyň hojalygynyň esasy agrosenagat toplumyndan ybarat. Bu ýerde suwarymly ekeraneylyk zähmet we serişdäni köpräk talap edýär. Şol sanda, Amyderýa aýagynda suwaryş kanalynyň gazylmagy suw basmagynda saklaýan dambalar we batgalyklary guradyjy zeýkeşleri gazmaga mejbur edipdir. Geçen ýyllarda irrigasiýa pudaklary gaýtadan guruldy hem-de giňeldildi. Gyzketgen, Pagta-arna ýaly täze kanallar guruldy. Amyderýanyň iki kenary boýunça uzap giden daşgyna garşy dambalar guruldy. Uly gidrotehniki desga – Tahıadaş gidrouzeli 1973-nji ýýlda işe düşürildi.

Garagalpagystanyň ekin meýdanynyň uly böleginde pagta we galla ýetişdirilýär. Amyderýanyň aýagynda ýorunja we şaly ýetişdirmek amatly. Garagalpagystan diňe bir Özbegistanda däl, eýsem Orta Aziýada tohumlyk ýorunja ýetişdirýän iň iri sebitdir. Ýorunja tohumynyň Garagalpagystan

132-nji surat. Garagalpagystan Respublikasynyň ilatynyň milli düzümi (göterim hasabynda).

sorty iň oňat hilli hasaplanýar. Galla ekinlerinden şaly, ak jöwen we mekgejöwen köp ekilýär (133-nji surat). Şalyçylyk uly orun tutýar. Özbegis tandaky şaly meýdanlarynyň uly bölegi Garagalpagystandadır.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: şalyçylyk, pagtaçylyk, bakjaçylyk, goýundarçylyk.

Maldarçylyk Garagalpagystan Respublikasynyň hojalygynyň möhüm pudagydyr. Giň ýaýlalar we Amyderýanyň áagyndaky otluklar maldarçylygyň gadymdan ot-iým bazasy bolup gelipdir. Mallary bakmak üçin ýorunjadan, mekgejöwenden we ak jöwenden daşary, pagta arassalaýy, ýag, sütyýag senagaty kärhanalarynyň çykyndylaryndan hem peýdalanylýar. Çöl ýaýlalarynda ýylboýy garaköl goýunlary bakylyar. Çöldäki hojalyklarda bölekleýin düye hem bakylyar. Iri şahly mallar suwarymly ekerançylyk sebitlerinde – Amyderýanyň aýagynda süyt, et üçin bakylyar.

Garagalpagystanda öý guşlary, aýratynam, suw öý guşlarylaryny köpeltemek üçin giň mümkünçilik bar. Dörtköl tümeninde hojalygara guşçulyk fermasy guruldy. Pileçilik Dörtköl we Amyderýa tümenlerinde ösen. Bu iki tümen Garagalpagystan Respublikasyndaky jemi piläniň esasy bölegini berýär.

Senagaty. Garagalpagystanyň senagatynyň ösüşinde Çärjew–Goňrat demir ýolunyň işe dùşürilmegi möhüm rol oýnady. Senagatyň energetika, metalgurluşyk, himiýa, gurluşyk ýaly täze pudaklary emele gelip başlady (134-nji surat). Goňratda ýylyna 160 müň tonna kalsiýili soda, 150 müň tonna kaustik soda, 20 müň tonna azyk sodasy we 400 müň tonna nahar duzuny öndürip bilýän uly zawod işe dùşürildi.

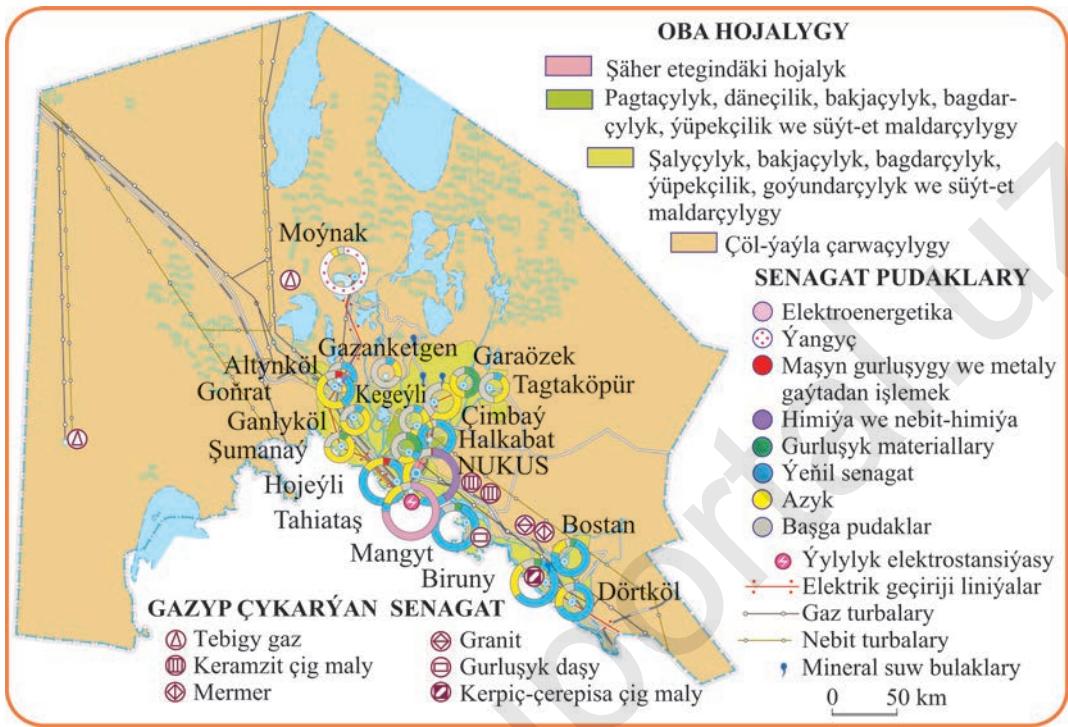
Azyk senagaty çalt ösyär. Garagalpagystanda umum peýdalanylýan we käbir kärhanalara degişli elektrostansiýalar bar. Tahiadaş YES şolaryň içinde iň irisidir. Kärhana we ilater punktlar esasan gazlaşdyryldy. Tagtaköpir tümeninde suwy süýjeldiji gurluşy işe dùşürildi.

Gurluşyk materiallary senagaty kerpiç, hek, gamış, plita öndürýär. Olar, esasan, Hojeýli, Nukus, Tahiadaş şäherlerindedir. Garagalpagys-

133-nji surat.

Garagalpagystanyň Özbezgistan Respublikasyndaky ülşü (göterim, 2017-nji ýyl).

134-nji surat. Garagalpagystan Respublikasy.

tan Respublikasyndaky sement çig maly gurluşyk materiallary önemciliгини дүрнүкly өсдүрмäge мүмкинчилек дөредýär.

Metalgurluşyk oba hojalygy, senagat we transport zerurlyklaryna hyzmat edýär. Tahıadaşdaky mehanika zawodynda ýüzüp ýoreýän nassolar abatlanýar. Buhara gazy we ondan çykýan nebit, kaliýli, magniýli duz känleri, hek daşy we fosforit känleri esasynda himiýa senagaty ösýär.

Senagatyň esasy pudaklary: elektroenergetika, himiýa we gaz-himiýa, gurluşyk materiallary, ýeňil, azyk, un-ýarma.

Säherleri. Respublikada 12 şäher bar. **Nukus** – Garagalgastan Respublikasynyň paýtagty, senagat we medeniýet merkezi hasaplanýar. «*Ilatly punktlar*» temasyndan şäherde näce ilat ýaşayandygyny anyklaň.

Şäher 1932-nji ýylда kiçi awuluň ornunda guruldy. Geografik ýerleşişiniň amatlylygy sebäpli 1939-njy ýylda respublikanyň paýtagty Dörtkölden Nukusa göçdi. Amyderýada gurlan gidrotehniki bent arkaly

Nukusa demir ýol we awtomobil ýoly geçirildi. Şäherde poligrafiýa kombinaty, motor abatlaýan, kerpiç zawodlary, ýeňil senagat we azyk senagaty kärhanalary bar. Nukusda 6 sany ýokary okuw mekdebi, Garagalpak döwlet uniwersiteti, Nukus döwlet pedagogika instituty, şonuň ýaly-da, Daşkent informasion tehnologiyalar uniwersitetiniň, Daşkent döwlet agrar uniwersitetiniň, Daşkent pediatriýa lukmançylyk institutynyň hem-de Özbegistan döwlet sungat we medeniyet institutynyň Nukus filiallary iş alyp barýar.

Tahiadas şu atdaky YES gurulmagy bilen 1952-nji ýylда emele geldi. O energetikler, gidrotehnikler, inženerler we suwçylar şäheridir. Tahiadaşyň golaýynda Amyderýa gurlan iri gidrotehniki bent şäheriň hojalygyny ýene-de ýokarlandyrdy. Gelejekde Tahiadaş, esasan, gurluşyk materiallaryny öndürýän merkez hökmünde has-da öser, onda täze kärhanalar gurulýar.

Moýnak Aral deňziniň kenaryndaky öňki port şäher. Aralyň suwunyň derejesiniň ýiti peselmegi netijesinde şäher denizden uzakda galdy. Netijede şäher hojalygy düýpgöter özgerdi.

Biruny Amyderýanyň sag kenarynda ýerleşýän möhüm senagat merkezidir. Şäher awtomobil ýoly arkaly Nukus bilen baglanan. Pagta arassalaýan we ýag zawodlary şäheriň esasy kärhanalary hasaplanýar.

1. Amyderýanyň iki kenarynda ýerleşýän Dörtköl bilen Ürgenç şäherleri özara nähili baglanandygyny okuw atlasyndan anyklaň.
2. Ilatyň ýerleşisine we milli düzümine nähili faktorlar täsir edipdir?
3. Garagalpagystanyň şäherleri nähili aýratynlyklaryna görä bir-birinden tapawutlanýar?
4. Ýurdumuzdyn haýsy şäherlerine barmagy arzuw edýärsiňiz? Nämé üçin?
5. Nukusdan Daşkende barmak üçin haýsy welaýatlardan geçilýär?

59-njy ders

AMALY SAPAK

1. Dersligiň goşmaçaşyndaky 1-nji jedweliň maglumatlary esasynda Andıjan we Nowaýy welaýatlarynyň ilitynyň gürlüğini anyklaň we deňeşdiriň.

2. 8-nji synpyň sudury kartasynda Buhara welaýatynyň oba hojalyk zonalaryny reňkläň hem-de bugdaý, arpa, mekgejöwen, şonuň ýaly-da, öý guşçulygy we balaryçylyk giň ýaýran raýonlary bellik ediň.

3. Samarkant welaýatında respublikanyň ilitynyň 11,1 göterimi ýasaýar. Bu welaýat respublikada öndürilýän däne ekinleriniň 17 göterimini berýär. Sol önum welaýat üçin ykdysady pudak bolup bilermi?

4. Ykdysady raýony geografik klassifikasiýasyny depdere ýazyň.
5. Çäk ýöritleşmesini kesgitleýän faktchlary ýekän-ýekän aýdyp beriň.
6. Ýurduň territorial zähmet bölünişiginde Daşkent we Mürzeçöl ykdysady raýonlary, Fergana we Aşaky Amyderýa ykdysady raýonlarynyň bir-birine meňzeş we tapawutlanýan taraplaryny deňeşdiriň.
7. Senagat boýunça zähmet öndüriligi iň ýokary bolan ykdysady raýon haýsy?
8. Oba hojalygy intensiw ýoldan ösýän raýon haýsy?
9. Transport bilen gowy üpjün edilen ykdysady raýon haýsy?
10. Hojalyk ýöretmegin ýonekeý ýerleşişden çylşyrymlyrak, progressiwräk ýerleşise ösüp geçmegini käbir ykdysady raýonyň mysalynda görkeziň.
11. Şäheriňiziň (tümeniňiz, welaýatyňyz) ykdysady geografik häziýet-namasyny düzүň we onda hojalyk düzümni çig mal, energiýa, taýýarönümler boýunça territorial önümcilik aragatnaşyklarynyň shemasyny, şonuň ýaly-da, tebigaty goramak we özleştirmek çärelerini beýan ediň.

JEMLEÝJI GAÝTALAMAK

1. Maşyngurluşygyň ykdysadyýetiň başga pudaklary bilen baglylygyna mysallar getiriň.
2. Maşyngurluşyk toplumynda pudaklar gatnaşygy gelejekde nähili bolar? Has çalt ösýän pudaklary aýdyp beriň.
3. Metallurgiýa toplumy ykdysadyýetiň haýsy pudaklary bilen bagly-dygyny geografiýa depderiňize çyzyp görkeziň.
4. Öz welaýatyňza ýerleşyän nähili dokmaçylyk kärhanalaryny bilyärsiňiz?
5. Iň möhüm gaz we nebit turbalary nirelerden geçendigini sudury karta bellik ediň.
6. Önümçiliğin nähili guramaçylyk şekilleri bar?
7. Önümçiliği ýerleşdirmegin şekillerine mysallar aýdyň.
8. 8-nji synp geografiýa atlasyныň Samarkant welaýatynyň kartasyn-dan şäherleriň ýerleşyän ornunuň anyklaň. Şäherlerde nähili senagat pudaklarynyň barleygyna üns beriň.
9. Özbegistanda 1 ýylда ortaça öndürilýän elektrik energiýanyň 51 mlrd kWt sagat bölegi ýylylyk elektrostansiýalarynyň hasabyndan, 8 mlrd kWt sagat bölegi gidroelektrostansiýalar tarapyndan öndürilýän bolsa, olaryň ülşünü gösterimlerde hasaplap tapyň.

1-nji goşmaça

Çäkler boýunça esasy sosial görkezijiler
(2017-nji ýylyň 1-nji ýanwar halaty)

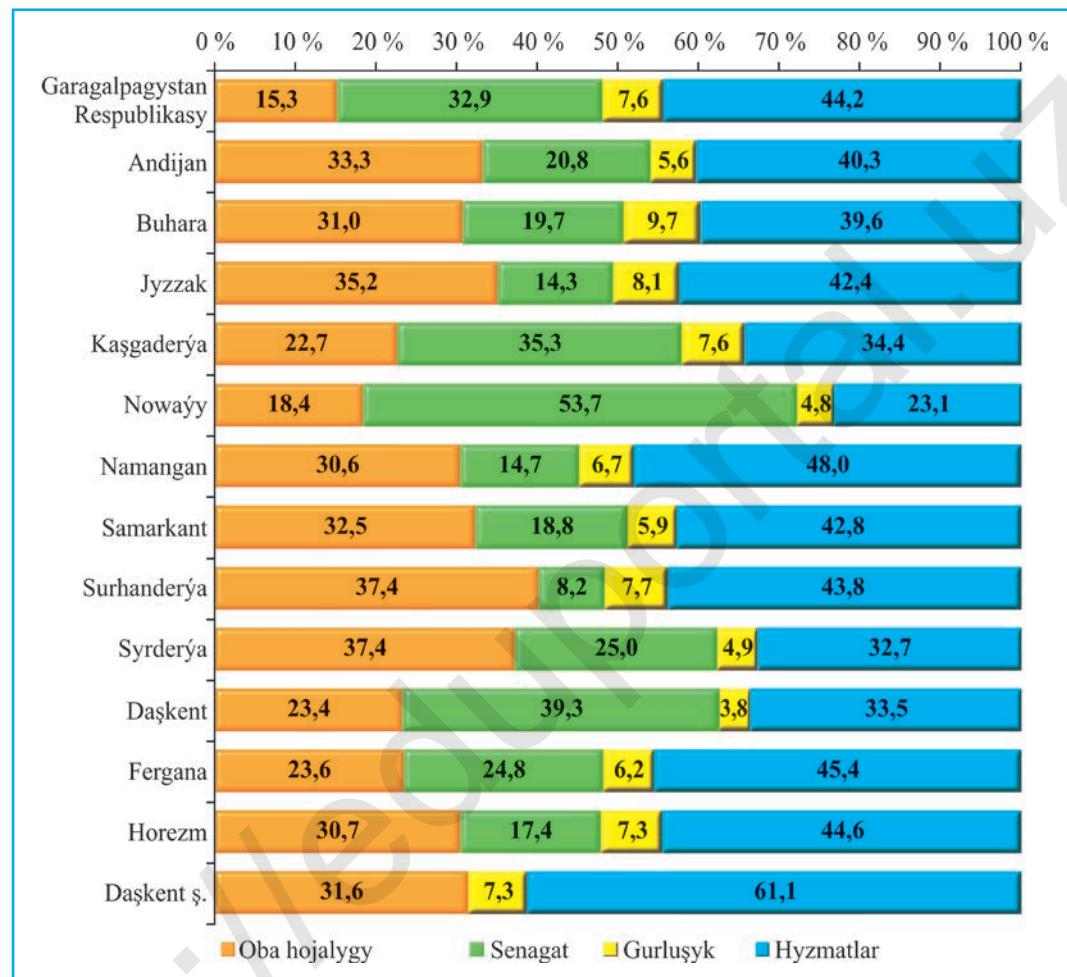
Respublika we welaýatlar	Meydany (mün kw. km)	Ilat sany (mün adam hasabynda)			Dolandyryş-çäk gurluşy		
		Jemi	Şäher ilaty	Oba ilaty	Tümen- ler	Şäherler	Şäher- çeler
Özbegistan Respublikasy	448,9	32656,7	16532,7	16 124,0	170	119	1071
Garagalpagystan Respublikasy	166,6	1 842,3	905	936,8	15	12	26
Andijan welaýaty	4,2	3 011,7	1 576	1 435,7	14	11	79
Buhara welaýaty	40,3	1 870,2	698,6	1 171,6	11	11	69
Jizzak welaýaty	21,2	1 325,0	622,2	702,8	12	6	42
Kaşgaderýa welaýaty	28,6	3 148,4	1 357,5	1 790,9	13	12	117
Nowaýy welaýaty	111,0	958,0	467,6	490,4	8	6	47
Namangan welaýaty	7,4	2 699,6	1 743,7	955,9	11	8	115
Samarkant welaýaty	16,8	3 720,1	1 390,8	2 329,3	14	11	88
Surhanderyá welaýaty	20,1	2 514,2	893,3	1 620,9	13	8	114
Syrderýa welaýaty	4,3	815,9	350	465,9	8	5	25
Daşkent welaýaty	15,3	2 861,2	1 411,5	1 449,7	15	16	95
Fergana welaýaty	6,7	3 620,2	2 049,9	1 570,3	15	9	197
Horezm welaýaty	6,1	1 805,0	601,2	1 203,8	10	3	56
Daşkent şäheri	0,3	2 464,9	2 464,9	—	11	1	1

2-nji goşmaça

Çäkler boýunça ekin meydanyň düzümi
(2017-nji ýyldaky halatynda, gektar hasabynda)

	Kartoşka	Pagta	Gök önum- lar – jemi	Azykbap bakja – jemi	Däne
Özbegistan Respublikasy	78772	1201182	189696	52271	1655629
Garagalpagystan Respublikasy welaýatlar:	4764	94028	11342	12297	110653
Andijan	6875	89259	17762	1978	90882
Buhara	4324	106124	10355	2276	91182
Jizzak	1610	90308	8444	6879	212545
Kaşgaderýa	6588	153394	15730	6315	256673
Nowaýy	1966	34538	4165	1340	49819
Namangan	5634	76348	14496	1901	92012
Samarkant	12873	87649	29068	2524	185778
Surhanderyá	9899	94539	14611	2788	118219
Syrderýa	2001	96752	4352	3280	95563
Daşkent	7418	84079	25698	2899	142266
Fergana	9912	98313	20304	2181	129316
Horezm	4881	95851	13075	5613	81021
Daşkent ş.	27		294		

3-nji goşmaça
2017-nji ýýlda ÄHÖ-iň pudaklary boýunça düzümi (göwrüméne görä % hasabynda)

MAZMUN Y

I BAP. ÖZBEGISTANYŇ GEOGRAFIK ÝERLEŞİŞİ WE DOLANDYRYŞ-ÇÄK GURLUŞY

1-nji ders. Giriş	3
2-nji ders. Özbegistanyň geografik ýerleşishi	5
3-nji ders. Özbegistanyň dolandyryş-çäk gurluşy	8
4-nji ders. Sosial-ykdysady kartalar	11

II BAP. ÖZBEGISTANYŇ TEBIGY BAÝLYKLARY, İLATY WE ZÄHMET RESURSLARY

5-nji ders. Özbegistanyň tebigy şerti we tebigy baýlyklary	13
6-nji ders. Tebigy şertleriň we tebigy baýlyklaryň milli ykdysadyýetdäki ähmiýeti	15
7-nji ders. Özbegistanyň ilaty	18
8-nji ders. Özbegistanyň ilitynyň düzümi	20
9-nji ders. Ilatly punktlar	22

III BAP. MILLI YKDYSADYÝETİN DÜZÜM TAÝDAN GURLUŞY

10-nji ders. Özbegistanyň milli ykdysadyýetiniň gurluşy	27
11-nji ders. Senagat – milli ykdysadyýetiň daýanç pudagy	30
12-nji ders. Ýangyç-energetika toplumy	33
13-nji ders. Nebit we gaz senagaty	35
14-nji ders. Kömür senagaty	38
15-nji ders. Elektroenergetika	40
16-nji ders. Himiýa senagaty.....	45
17-nji ders. Gara metallurgiýa	48
18-nji ders. Reňkli metallurgiýa	51
19-nji ders. Maşyngurluşygy we onuň pudaklary	54
20-nji ders. Awtomobilgurluşyk	58
21-nji ders. Agajy gaýtadan işleyän senagat	62
22-nji ders. Gurluşyk materiallary senagaty	64
23-nji ders. Senagat we ekologik meseleler	67
24-nji ders. Agrosenagat toplumy	69
25-nji ders. Oba hojalygy	71
26-nji ders. Ekerançylyk	73
27-nji ders. Maldarçylyk	76

<i>28-nji ders.</i> Özbegistanda oba hojalygynyň geografik tipleri	78
<i>29-njy ders.</i> Yenil senagat	80
<i>30-njy ders.</i> Azyk senagaty	83
<i>31-nji ders.</i> Senagaty territorial guramak hem-de ýerleşdirmek şekilleri	86
<i>32-nji ders.</i> Transport geografiýasy	88
<i>33-nji ders.</i> Özbegistanyň transportunyň häzirki zaman ösüşi	90
<i>34-nji ders.</i> Ilata hyzmat etme ugurlary	95
<i>35-nji ders.</i> Özbegistanda rekreasıýa we turizm	99
<i>36-njy ders.</i> Daşary ykdysady aragatnaşyklar	102
<i>37-nji ders.</i> Amaly sapak	105

IV BAP. ÖZBEGISTANYŇ REGIONAL HÄSIÝETNAMASY

<i>38-nji ders.</i> Özbegistanyň ykdysadyýetini territorial guramak	106
<i>39-njy ders.</i> Daşkent ykdysady raýony	110
<i>40-njy ders.</i> Daşkent welaýaty	113
<i>41-nji ders.</i> Daşkent şäheri	117
<i>42-nji ders.</i> Mürzeçöl ykdysady raýony	121
<i>43-nji ders.</i> Syrderýa welaýaty	123
<i>44-nji ders.</i> Jizzak welaýaty	125
<i>45-nji ders.</i> Fergana ykdysady raýony	128
<i>46-njy ders.</i> Andijan welaýaty	130
<i>47-nji ders.</i> Fergana welaýaty	132
<i>48-nji ders.</i> Namangan welaýaty	135
<i>49-njy ders.</i> Zerewan ykdysady raýony	138
<i>50-nji ders.</i> Samarkant welaýaty	140
<i>51-nji ders.</i> Nowaýy welaýaty	144
<i>52-nji ders.</i> Buhara welaýaty	148
<i>53-nji ders.</i> Günorta ykdysady raýon	151
<i>54-nji ders.</i> Kaşgaderýa welaýaty	153
<i>55-nji ders.</i> Surhanderýa welaýaty	157
<i>56-njy ders.</i> Aşaky Amyderýa ykdysady raýony	161
<i>57-nji ders.</i> Horezm welaýaty	163
<i>58-nji ders.</i> Garagalpagystan Respublikasy	165
<i>59-njy ders.</i> Amaly sapak	169
<i>60-njy ders.</i> Jemleýji gaýtalamak	170
<i>Gosmaçalar</i>	171

O'quv nashri

MUSAYEV PAYOZ G'IYOSOVICH,
pedagogika fanlari nomzodi
MUSAYEV JAHONGIR PAYOZOVICh,
geografiya fanlari nomzodi, dotsent

**O'ZBEKISTON
IQTISODIY VA IJTIMOIY
GEOGRAFIYASI**

Umumiy o'rta ta'lif maktablarining
8-sinfi uchun darslik
(Turkman tilida)
To 'ldirilgan beshinchli nashr

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyyati
Toshkent – 2019

Derslikde A.Jumaýewiň, R.Şaripowyň, B.Rizakulowyň, A.Töräýewiň slaýdlaryndan
peýdalanyldy. Ondaky statistik maglumatlar Özbegistan Respublikasynyň Döwlet
Statistika komitetinden alyndy. Täze neşirde derslikdäki aglabा sifrlı maglumatlar şol
komitetiň materiallary esasynda täzelendi.

Terjime eden *Kamiljan Hallyýew*
Redaktor *Jumanazar Metýakubow*
Çeber redaktor *Bahrom Babajanow*
Dizayýer we kartograf *Fazilat Sadykowa*
Tehredaktor *Rasul Nafasow*
Sahaplaýij *Mastura Athamowa*
Korrektor *Jumanazar Metýakubow*

Neşir lisenziýasy AI № 201, 28.08.2011

Çap etmäge 2019-njy ýylyň 1-nji maýynda rugsat edildi. Möçberi $70\times90\frac{1}{16}$.
«Times» garniturasy. Kegli 11,8; 10 sponly. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 11,70.
Neşiryat-hasap listi 1067 nusgada çap edildi. Buýurma № 457.

**«Sharq» neşiryat-çaphana paýdarlar kompaniyasynyň çaphanasy,
100000, Daşkent şäheri, Beyik Turan köçesi, 41.**

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Dersligiň tabşyrylan-daky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1						
2						
3						
4						
5						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanylyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahaby bütin, dersligiň esasy böleginden aýrylmandyr. Ähli sahypalary bar, ýýrtymadyk, goparyladyk, sahypalarynda ýazgylar we çzyzkalar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenilen, ep-esli çzyylan, gyralary gadilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylan sahypalary täzeden ýelmenen, käbir sahypalary çzyylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çzyylan ýýrtylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da bütinleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýýrtylan, sahypalary yetişmeýär, çzyzlyp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.

O'quv nashri

MUSAYEV PAYOZ G'IYOSOVICH,
pedagogika fanlari nomzodi
MUSAYEV JAHONGIR PAYOZOVICh,
geografiya fanlari nomzodi, dotsent

**O'ZBEKISTON
IQTISODIY VA IJTIMOIY
GEOGRAFIYASI**

Umumiy o'rta ta'lif maktablarining
8-sinfi uchun darslik
(Turkman tilida)
To ldirilgan beshinch nashr

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahriri
Toshkent – 2019

Derslikde A.Jumaýewiň, R.Şaripowyň, B.Rizakulowyň, A.Töräýewiň slaýdlaryndan
peýdalanyldy. Ondaky statistik maglumatlar Özbegistan Respublikasynyň Döwlet
Statistika komitetinden alyndy. Täze neşirde derslikdäki aglaba sifrlı maglumatlar şol
komitetiň materiallary esasynda täzelendi.

Terjime eden *Kamiljan Hallyýew*
Redaktor *Jumanazar Metýakubow*
Çeber redaktor *Bahrom Babajanow*
Dizaýner we kartograf *Fazilat Sadykowa*
Tehredaktor *Rasul Nafasow*
Sahaplayýy *Mastura Athamowa*
Korrektor *Jumanazar Metýakubow*

Neşir lisenziýasy AI № 201, 28.08.2011

Çap etmäge 2019-njy ýylyň 1-nji maýynda rugsat edildi. Möçberi $70\times90\frac{1}{16}$.
«Times» garniturasy. Kegli 11,8; 10 sponly. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 11,70.
Neşirýat-hasap listi 144 nusgada çap edildi. Buýurma № 457-A.

**«Sharq» neşirýat-çaphana paýdarlar kompiýasynyň çaphanasy,
100000, Daşkent şäheri, Beyik Turan köçesi, 41.**